

आत्मनो मोक्षार्थं जगद्विताय च

जीवन-विकास

वर्ष ५८

जानेवारी २०१४

अंक १

श्रीविवेकानन्दप्रभातप्राञ्जलि:

स्वामी हर्षनंद रचित

समाधिस्थः शिवः स्वलोके निर्भरं जनानां क्रन्दनाद् भवाग्नौ भीषणे।

प्रदर्थानां प्रबोधितस्त्वं ह्यागतः विवेकानन्द ते प्रभाते प्राञ्जलिः॥

आपल्या स्वतःच्या कैलासलोकी, परिपूर्ण समाधीत असलेले शिवस्वरूप हे विवेकानन्द स्वामी! संसाराच्या भीषण आगीत पोळलेल्या जीवांच्या आक्रंदनाने जागृत झालेले तुम्ही या पृथ्वीतलावर आलात; तुम्हाला या प्रभातकाळी आमच्या हातांची अंजली जोडून नमस्कार आहे.

स्वधर्मश्रेष्ठतां सगर्वं शंसतां जनानां धृष्टता त्वयैवाभाज्यहो।

स्वधर्मो वैदिको ह्यनर्थो दर्शितः विवेकानन्द ते प्रभाते प्राञ्जलिः॥

स्वधर्माची श्रेष्ठता गवाने प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांचा उद्घामपणा तुमच्याकडून मोडला गेला; स्वतःचा वैदिक धर्म खरोखर अमूल्य आहे हे तुम्ही दाखविलेत; हे विवेकानन्द स्वामी! तुम्हाला या प्रभातकाळी आमच्या हातांची अंजली जोडून नमस्कार आहे.

स्फुलिङ्गान् स्फोटयन् सुदीप्ताग्निर्यथा तथैव त्वं यते विकीर्यामानुषीम्।

परिज्ञानप्रभामधारीर्भास्ते विवेकानन्द ते प्रभाते प्राञ्जलिः॥

धडाडून पेटलेल्या अग्नीमधून स्फुलिंगे स्फोट होऊन बाहेर पडाव्यात त्याप्रमाणे आपल्या, मनुष्याच्या आटोक्यापेक्षा पुष्कळ अधिक असलेल्या ज्ञानाची प्रभा सर्वत्र पसरवून तुम्ही संपूर्ण भारतभर संचार केलात; हे विवेकानन्द स्वामी! तुम्हाला या प्रभातकाळी आमच्या हातांची अंजली जोडून नमस्कार आहे.

अहो आकर्षणं तवास्यस्यातुलं तवाहो पौरुषं विरागो मुग्धता।

प्रगाढं प्रेम च ह्यगाधं वेदनं विवेकानन्द ते प्रभाते प्राञ्जलिः॥

तुमच्या मुखमंडलाचे आकर्षण अतुलनीय; तुमचे पौरुष (पुरुषत्व, पराक्रम), वैराग्य व लहान बालकाप्रमाणे असणारी ऋजुता (सरळपणा, अबोधपणा); गाढ प्रेम, व दुसऱ्याच्या दुःखाबदल खोल संवेदना हे अलौकिक आहेत; हे विवेकानन्द स्वामी! तुम्हाला या प्रभातकाळी आमच्या हातांची अंजली जोडून नमस्कार आहे.

विमोक्षं स्वात्मनश्चतुर्योर्गाध्यभिः पृथग्वा संहतैर्हिंतं लोकस्य च।

तवाज्ञा साधयेदिति प्रीत्या नरः विवेकानन्द ते प्रभाते प्राञ्जलिः॥

आत्म्याचा मोक्ष चार योगांचे (ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग, राजयोग) ऐक्य करून किंवा प्रत्येकाचे वेगळे अनुष्ठान करूनही होऊ शकतो, ही तुमची प्रेमाची (प्रीतियुक्त) आज्ञा लोकांचे हित साधणारी आहे. हे विवेकानन्द स्वामी! तुम्हाला या प्रभातकाळी आमच्या हातांची अंजली जोडून नमस्कार आहे.

०००

‘नवल उदयला चंडांशु’

स्वामी ज्योतिःस्वरूपानंद, रामकृष्ण मठ, धंतोली, नागपूर-४४००९२.

श्रीज्ञानेश्वर माऊलींनी त्यांच्या सरस वाणीने सदगुरु स्तुती अनेक वेळा शब्दबद्ध करून त्यांच्या मनीची भक्ती प्रकट केली आहे. श्रीज्ञानेश्वरीच्या सोळाव्या अध्यायाच्या सुरुवातीलाच गुरु-स्तुती करताना ते म्हणतात - “मावळवीत विश्वाभासु। नवल उदयला चंडांशु। अद्वयाब्जिनी विकाशु। वंदू आतां।” - ‘साधारण सूर्य उदय पावला असता बाह्य विश्व दिसू लागते, पण हा सदगुरुरूप अत्यंत विलक्षण, नवल असलेला सूर्य आहे. त्याचा उदय झाला की या विश्वाच्या आभासाला - नानात्वाच्या अज्ञानालाच अंधारप्रमाणे तो नाहीसा करतो आणि अद्वैत स्थितीरूप सहस्रदल कमलाला संपूर्ण अंगांनी उमलविणारा होतो. अशा सदगुरुंना वंदन असो, प्रणाम असो!’ सदगुरुंना वंदन करायला असे श्रेष्ठ रूपक दर्शविणाऱ्या श्रीज्ञानेशांना आणि त्यांच्या दिव्य प्रतिभेलासुद्धा शत-सहस्र प्रणाम असो.

‘तमसो मा ज्योतिर्गमया’ ‘मृत्योर्मा अमृतं गमया’ ‘असतो मा सदगमया’ ‘आम्हाला अज्ञानांधकारातून प्रकाशाकडे घेऊन चला, मृत्युकडून सत्याकडे घेऊन चला, असत्याकडून सत्याकडे घेऊन चला, ते स्थान आम्हाला दाखवा!’ जीवांची ही आर्त हाक ऐकूनच ते ईश्वरतत्त्व जणू अधीर होऊन त्यांच्या कल्याणाचा मार्गदर्शक दीप बनून जगात वेळेवेळी अवतीर्ण होत असते, असंख्य लोकांना पार घेऊन जात असते. अशांनाच शास्त्रामध्ये सदगुरु म्हणण्यात येत असते. श्रीज्ञानेशांनी त्यांना ‘नवल चंडांशु’ म्हटले आहे.

●
होय, असाच नवल चंडांशु आधुनिक काळात पूर्वेकडे भारतात ‘स्वामी विवेकानंद’ रूपाने जन्मला. पुढचे आश्रय म्हणजे तो उदय पावला पूर्वच्या आकाशात नव्हे तर पश्चिमेकडे. आणि तिथे उदय पावून तेजाने तळपून तिथल्या सहस्रावधी जनसामान्यांना अद्वैतज्ञान रूपी प्रकाशाने सुस्नात करता झाला. काहीही हातचे न राखता त्याने त्याच्या भांडारातील सर्व सर्व रत्न-हिरे दिले आणि मग भारतभूमीवर त्याच्या अक्षय ज्ञानसंपदेतील असंख्य पाणीदार तेजस्वी रत्ने विखरून, अद्वैतज्ञानसुधेचे अविरत वर्षण केले. हेच ते आमचे

‘स्वामी विवेकानंद’ अद्वैत ज्ञान सूर्य! स्वामीजींच्या चरित्रातील नोंदवलेल्या घटनांचा, त्यांच्या उपदेशांचा, पत्रांचा आणि त्यांच्या कार्याचा मागोवा घेतला असता दिसून येते की त्या सर्वांचा मध्यवर्तीं गाभा ‘अद्वैत वेदान्त’ अथवा अद्वैताची अनुभूतीच आहे. श्रीज्ञानेशांच्या वर उद्भूत केलेल्या ओवीतील रूपकाचा लक्षणेने वापर करूनच त्यांना इथे ‘नवल चंडांशु’ म्हटले आहे.

स्वामी विवेकानंद (पूर्वश्रीमीचे नरेंद्रनाथ दत) जेव्हा भगवान श्रीरामकृष्णांच्या संपर्कात सर्वप्रथम आले, त्या वेळेची घटना तपशिलात न जाता पाहूया. त्यावेळी काही प्राथमिक संभाषणानंतर नरेंद्रांना बाजूला घेऊन जाऊन श्रीरामकृष्ण हात जोडून लगबगीने आणि नितान्त भक्तिभावाने त्यांना उद्देशून म्हणू लागले होते, “प्रभो, मला माहीत आहे, तुम्ही सप्तरिषिमंडळातील एक ऋषि - नररूपी नारायण; जीवांचे कल्याण करण्याच्या हेतूने तुम्ही देह धारण करून आला आहा.”

अर्थातच नरेंद्रनाथांना त्यावेळेच्या त्यांच्या स्वतःच्या अस्तित्वाचे रहस्य पूर्णपणे माहीत नसल्याने त्यांना श्रीरामकृष्णांच्या त्या बोलण्यामागे कोणते गुढ रहस्य दडलेले आहे, हे उमजले नाही. नरेंद्रनाथ त्यांच्याकडे येण्याच्या कितीतरी आधी, श्रीरामकृष्णांना एक अलौकिक दर्शन झाले होते. पुढे त्यांनी तो अनुभव आपल्या शिष्यांना सांगितला होता. ते सांगत, “एक दिवस दिसलं, मन समाधिबलाने ज्योतिर्मय मागाने वर वर चालले आहे. चंद्रसूर्यतारकायुक्त स्थूल जगत सहजपणे ओलांडून ते प्रथम सूक्ष्म भाव-राज्यात प्रविष्ट झाले. या राज्यातील उच्च उच्च स्तरांमधून ते जसजसे अधिकाधिक वर जाऊ लागले, तसतशा नाना देवदेवींच्या भावमय विचित्र मूर्तींच मूर्तीं त्या मार्गाच्या दुर्तर्फा स्थित असलेल्या मला आढळून येऊ लागल्या. क्रमाक्रमाने मन अखेरीस उक्त राज्याच्या शेवटापर्यंत जाऊन ठेपले. मग दिसले की, तिथे एक ज्योतिर्मय व्यवधान (कुंपण वा पडवा) असून त्याने, खंडाचे राज्य आणि अखंडाचे राज्य असे दोन भाग झालेले आहेत. त्या व्यवधानाचेही उल्लंघन करून मन हळूहळू अखंडाच्या राज्यात शिरते झाले. दिसले - तिथे

मूर्तियुक्त वा साकार असे काहीही अथवा कुणीही नाही ... परंतु दुसऱ्याच क्षणी माझ्या दृष्टेत्पत्तीस आले की, दिव्य ज्योतिर्मय शरीरधारी सातजण पुराण ऋषि तिथे समाधिमग्न अवस्थेत बसलेले आहेत. बघताच मी चटकन ताडले की, ज्ञान आणि पुण्य, त्याग आणि प्रेम वगैरेत यांनी मानवांचेच काय पण प्रत्यक्ष देवदेवीचे देखील अतिक्रमण केलेले आहे. विस्मयचकित होऊन मी त्यांच्या महिम्याचे चिंतन करीत आहे एवढ्यातच मला दिसून आले की, समोरील अखंडाच्या राज्यातील भेदरहित, समरस ज्योतिर्मडलाचा एक अंश घनीभूत होऊन एका दिव्य शिशूचे रूप धारण करता झाला. त्या दिव्य शिशूने या सप्त ऋषीपैकी एकाजवळ जाऊन आपल्या कोमल बाहुंनी त्याच्या गळ्याला प्रेमभराने विळखा घातला. आणि नंतर, वीणेलाही लाजविणाऱ्या आपल्या अमृतोपम मधुर कंठाने वारंवार सादर संबोधून तो त्याची समाधी भंग करून त्याला देहभानावर आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न करू लागला. त्याच्या सुकोमल प्रेमस्पर्शाने तो ऋषी समाधीतून जागा होऊन अर्धेन्मीलित नेत्रांनी त्या अपूर्व बालकाकडे बघूलागला. ऋषीच्या वदनाचा प्रसन्नोज्ज्वल भाव पाहून वाटू लागले की तो बालक त्याचा दीर्घकालाचा पूर्वपरिचित आणि परम प्रेमास्पद असला पाहिजे. तो अद्भुत देवशिशू मग असीम आनंद प्रकटवीत त्याला म्हणू लागला – ‘मी चाललो. तुम्हाला यावे लागेल’. त्याच्या ह्या म्हणण्यावर तो ऋषी काहीही बोलला नाही, परंतु त्याच्या प्रेमपूर्ण नयनांनीच त्याच्या अंतरातील संमती व्यक्त केली. नंतर तो ऋषी पुन्हा समाधिमग्न होऊन गेला. विस्मित, होऊन हा सारा प्रकार मी बघतो आहे तोच मला दिसले की, त्याच ऋषीच्या शरीर-मनाचा एक अंश उज्ज्वल ज्योतीच्या स्वरूपात विलोम मार्गने पृथ्वीवर अवतरण करीत आहे. नरेंद्राला बघताक्षणीच मी ओळखले की, ही तीच व्यक्ती.’

श्रीरामकृष्णांची त्यांच्या या आवडत्या नरेंद्राविषयी खूप उच्च धारणा होती. आपल्या इतर शिष्यांशी बोलताना ते ती मोकळेपणे व्यक्त करीत असत. नंतरच्या काळात श्रीरामकृष्णांचे एक शिष्य – स्वामी योगानंद म्हणाले होते, ‘ते (श्रीरामकृष्ण) म्हणत असत, ‘या युगी असला दुसरा आधार झाला नाही.’ कधी म्हणत, ‘नरेन् पुरुष, मी प्रकृती,’ – ‘नरेन् माझी सासुरवाडी.’ कधी म्हणत, ‘अखंडाच्या श्रेणीतील.’ कधी म्हणत, ‘अखंडाच्या राज्यात जेथे देवदेवता आपले अस्तित्व ब्रह्मापासून वेगळे राखू शकत नाहीत –

विलीन होऊन जातात, तेथे सात ऋषी आपापले अस्तित्व वेगळे राखून ध्यानात निमग्न असल्याचे पाहिले. नरेन त्यांच्यापैकीच एकाचा अंशावतार होय.’ ‘जगत्पालक नारायणाने नर व नारायण नामक ऋषींची रूपे घेऊन जगाच्या कल्याणार्थ तपश्चर्या केली. नरेंद्र म्हणजे त्यापैकी नर ऋषींचा अवतार – असेही कधी ते सांगत असत. कधी म्हणत – ‘नरेन शुकदेवांसारखा आहे, माया त्याला स्पर्श करू शकली नाही.’ ... या सान्या गोष्टी नरेनमधे एकाचवेळी सामावल्या आहेत असा त्यांचा अभिप्राय होता. नरेनमधे ऋषींचे वेदज्ञान, शंकराचार्यांचा त्याग, बुद्धदेवांची करुणा, शुकदेवांची मायामोह शून्यता आणि त्यांचे ब्रह्मज्ञान ही सारी एकत्र असल्याचे तुला दिसत नाही का? म्हणूनच ठाकुर वेळोवेळी अशा नाना प्रकारच्या गोष्टी त्यांच्याबदल सांगत. जे सांगत ते सारे खरेच होते.”

श्रीरामकृष्णांना अगदी पहिल्यापासूनच कळून आले होते की ह्या युवकाला – नरेंद्रनाथांना – यथाकाली जगातील शेकडो धर्मपिपासू नरनारींची आध्यात्मिक तहान भागवावी लागणार आहे, पाश्चात्य सभ्यतेच्या अनुकरणाने अंधळ्या बनलेल्या स्वदेशवासियांना सनातन मार्गावर आणण्यासाठी प्रयत्न करावा लागणार आहे. आणि अधिक महत्वाचे म्हणजे, श्रीरामकृष्णांनी हे जाणले होते की, त्यांच्या स्वतःच्या जीवनात अभिव्यक्त झालेल्या ‘जितकी मते तितके मार्ग’ ह्या युगादर्शाच्या प्रसारासाठी नरेंद्रनाथाच सवापिक्षा अधिक योग्य अधिकारी होत. त्यांच्या या उज्ज्वल भविष्यकाळावर नजर ठेवून श्रीरामकृष्णांनी नरेंद्रनाथांना समस्त मतांचा समन्वय करणाऱ्या अद्वैत वेदान्ताच्या साधनामागर्ने जाण्यास प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला.

नरेंद्रनाथांसारखा श्रेष्ठ अधिकारी शिष्य आणि भगवान श्रीरामकृष्णांसारखे अद्वितीय गुरु! पुढच्याच भेटीत श्रीरामकृष्ण आपल्या या प्रिय शिष्यावरील अत्यंत प्रेमामुळे त्याला थेट अद्वैत अनुभूती देण्यास सरसावले. त्या दिवशीची घटना. खोलीत आणखी कुणीही नव्हते. नरेंद्रनाथांकडे टक लावून बघताबघता एकाएकी आपल्या जागेवरून उटून श्रीरामकृष्णांनी स्वतःचा उजवा पाय नरेंद्रनाथांच्या खांद्यावर ठेवला. आणि – काय आशर्चय! तत्क्षणीच नरेंद्रनाथांचे अभूतपूर्व भावान्तर झाले. त्यांना वाटू लागले की, जणूकाही त्यांच्या भोवतालच्या सर्व जिनसा एका अनंत सत्तेत विलीन होऊन गेल्या आहेत. राहिले केवळ ते स्वतःच एकटे. आणि

अखेर तर त्यांचे 'मीपण' देखील लय पावण्याच्या बेतात आले.

आपल्या अहेतुक प्रेमाचा शतसहस्र धारांनी नरेंद्रांवर अविरत वर्षाव करून श्रीरामकृष्णांनी त्यांना सर्वोच्च आध्यात्मिक अनुभूतीचा मार्ग चोखाळावयास प्रवृत्त व समर्थ केले होते. कलकत्याच्या काशीपूर भागात श्रीरामकृष्णदेव त्यांच्या जीवित काळातील अंतिम अवस्थेत असताना, नरेंद्रनाथांना त्यांचे ईंपित प्राप्त झाले – प्रत्यक्ष अद्वैतानुभूती – निर्विकल्प समाधी लाभली होती. त्यांनंतर काही काळाने श्रीरामकृष्णांनी महासमाधी घेतली. पुढे संन्यास ग्रहण केल्यावर नरेंद्रनाथांनी भारतात जवळपास सात-आठ वर्षे परित्राजक अवस्थेत भ्रमण केले. या परित्राजक अवस्थेच्या शेवटी म्हणजे १८९३ मध्ये ते त्यांच्या शिष्यांच्या, मित्रांच्या आग्रहाने व श्रीसारदादेवीच्या आशीर्वादाने अमेरिकेतील शिकागो येथे सर्वधर्मपरिषदेसाठी जाण्यास निघाले. आणि येथूनच अद्वैत वेदान्ताची म्हणजे भारतीय संस्कृतीच्या मुळाशी असलेल्या तत्त्वज्ञानाची यशोगाथा सुरु झाली. सर्वधर्मपरिषदेमधेच स्वामी विवेकानन्दरूपी या वेदान्त केसरीची पहिली गर्जना ऐकू आली. नंतर पुढील तीन वर्षे अमेरिकेच्या पूर्व किनाऱ्यापासून पश्चिम किनाऱ्यापर्यंत व इंग्लंडमधींही हा उन्मुक्त योगी – वेदान्त केसरी अद्वैताची प्रचंड गर्जना करीत संचार करू लागला. तो अर्थातच फार मोठा इतिहास आहे. त्यावेळचे त्यांचे वर्णन म्हणजे –

“तावत् गर्जन्ति शास्त्राणि जग्मुका विपिने यथा।
न गर्जति सटाक्षेपात् यावत् वेदान्तकेसरी॥”

– “इतर सर्व शास्त्रे कोल्हाप्रमाणे तोपर्यंतच आरोळ्या ठोकतात, जोपर्यंत स्वतःच्या आयाळीला जोरदार झटका देऊन वेदान्त केसरी गगनभेदी गर्जना करीत नाही.”

स्वामीजींच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वामुळे, अकाटच तर्कयुक्तीमुळे, सर्वसमावेशक बुद्धीच्या विशालतेमुळे आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे ते प्रतिपादित असलेल्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या अंतिम सत्यतेपुढे त्यांना प्रतिस्पर्धी मानाणारे वा चुकीची विरुद्ध भूमिका घेणारे सगळेजण अक्षरशः निस्तेज व हतबल झाले. स्वामीजींचा – अद्वैत वेदान्ताचा विजयरथ सर्वत्र संचार करू लागला. सर्वांना आश्वासक असलेला, प्रेमाने परिपूर्ण, मनुष्यमात्रांना खन्या अर्थाने बंधुभावाने एकत्र आणणारा, समन्वयकारक संदेश हळूहळू सर्वत्र पसरला.

स्वामीजी त्या देशांत बोलत असताना एकदा म्हणाले

होते, “वेदान्ताचे सार हे आहे की सत्ता एकच असून प्रत्येक जीव पूर्ण सत्ताच आहे, तिचा तो अंश नाही. प्रत्येक दवबिंदूत पूर्ण सूर्याचे प्रतिबिंब असते. ही सत्ता देश, काल व कार्यकारणभाव यांच्यामधून प्रकट झाल्यामुळे ती मानवरूपात दिसते. पण सर्वच दृश्य वस्तूच्या मागे एकच सत्य विद्यमान आहे. निःस्वार्थ भावाचा अर्थ निकृष्ट किंवा भासमान ‘अहं’चा त्याग करणे हा आहे. ‘आपण शरीरसूप आहोत’ या दुःखमय स्वप्नापासून आपण सुटका करून घेतली पाहिजे. ‘मी ब्रह्म आहे’ या सत्याचा आपण साक्षात्कार करून घेतला पाहिजे. आपण समुद्रात पडून त्यातच विलीन होऊन जाणाऱ्या बिंदूसारखे नाही. प्रत्येकजण पूर्ण, अनंत महासागर असून, भ्रमाच्या बंधनातून मुक्त झाल्याबरोबर हे सत्य त्याला उमगू लागेल. अनंत हे विभक्त होऊ शकत नाही, जे ‘एकमेवाद्वितीय’ आहे त्याच्या जोडीला दुसरे काही असू शकत नाही. जे काही आहे ते सर्व ते ‘एकमेवाद्वितीय’च आहे. हे ज्ञान सगळ्यांनाच प्राप्त होणार आहे. तरीपण ते आताच प्राप्त करण्यासाठी आपण झटले पाहिजे, कारण जोपर्यंत हे ज्ञान आपल्याला प्राप्त होत नाही तोपर्यंत मानवजातीला आपण सर्वोच्च प्रकारचे साहाय्य करू शकत नाही. जीवन्मुक्तच किंवा ज्ञानी व्यक्तीच खरे प्रेम करू शकतात, खरे औदौर्य दाखवू शकतात व यथार्थ सत्य दाखवून देऊ शकतात, आणि सत्यच आपल्याला मुक्त करू शकते.”

स्वामीजींनी भारतात परत आल्यावर अशाच प्रकारे अद्वैत तत्त्वज्ञान सर्वसामाच्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी नितांत परिश्रम केले. जीवनातील सर्व अंगांमधे, सर्व परिस्थितींमधे हा वेदान्त कसा आचरणात आणता येईल, व्यावहारिक करता येईल याचे त्यांनी मार्गदर्शन केवळ वाणीनेच नव्हे तर कृतीतून सुद्धा केले. भक्तियोग, राजयोग, ज्ञानयोग व कर्मयोग यांच्यातील कुठल्याही एका किंवा जास्त मार्गांचा समन्वय करून मनुष्य जीवनचे सर्वोच्च उद्दिष्ट कसे गाठता येईल हे देखील त्यांनी दाखवून दिले.

एका उत्सवाच्या प्रसंगी, त्यांचे एक शिष्य श्री. शरत्चंद्र चक्रवर्ती यांच्यासोबत झालेला हा उद्घोषक संवाद आपण पाहू. स्वामीजी म्हणत होते, “केवळ अमूर्त कल्पना उराशी बाळगून निष्क्रिय पडून राहिल्याने काय साधणार? एवढ्याचसाठी या असल्या उत्सवादिकांची आवश्यकता असते. यांच्या द्वाराच हे सारे भाव सर्वसामान्य जनतेत हळूहळू प्रसूत होतील. हिंदूंच्या या पर्वपर्वण्यांचा अर्थच मुळी

हा की धर्माची थोर थोर तत्वे क्रमशः लोकांत प्रसृत करणे. ज्यांना धर्म काय, आत्म्याचे स्वरूप काय, वगैरे काहीच कळत नाही ते या उत्सवादिकांच्या आनंदातूनच हव्हूहव्हू धर्मस्वरूप उमजू शकतात.”

“आमचा भाव काय हे माहीत आहे तुला? तो आहे संप्रदायविहीनता. ही संप्रदायविहीनता दाखविण्यासाठीच तर आमच्या ठाकुरांचा अवतार. ते सारेच भाव, सारेच पंथ सारखेच मानीत. ते पुढे असेही म्हणत की ब्रह्मज्ञानाच्या दृष्टीने पाहिले असता हे सारेच मिथ्या, केवळ माया.”

श्रीरामकृष्णांचा प्रचार पाश्चात्य देशांत स्वामीजींनी केला की नाही या प्रश्नावर स्वामीजी म्हणाले, “तू माझी व्याख्याने तर वाचली आहेस? त्यांतून कुठे मी श्रीरामकृष्णांच्या नावाचा सांप्रदायिक भावाने प्रचार केला आहे? अगदी बावनकशी उपनिषदान्तर्गत धर्मच तर जगभर सांगत फिरलो.”

शिष्य :— त्यांना जर आपण भगवान मानीत असाल, तर मग आपण सान्या लोकांत सरळसरळ तसा प्रचार का करीत नाही?

स्वामीजी :— “जे मला समजले, तेच मी लोकांना सांगतो. वेदान्ताचे अद्वैत मत म्हणजेच यथार्थ धर्म असे जर तुला वाटत असेल तर तू का नाही तो सान्या लोकांना समजावून देत? ... शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक वा अन्य सान्याच बाबतीत विधायक विचार, भावात्मक विचार प्रसृत करावयास हवेत. आणि हे सारे करायला हवे कुणाची घृणा वा तिरस्कार न करता. एकमेकांची घृणा करून करूनच तुमचा अधःपात झाला आहे. आता केवळ विधायक विचारांचा, सबळ बनविणाऱ्या व जीवन घडविणाऱ्या आदर्शाचा प्रसार करूनच आपल्याला लोकांना सहानुभूतीचा हात देऊन वर उठवावे लागेल. अशा रीतीने आधी सान्या हिंदू जातीला व मग जगाला वर उचलावे लागेल.”

“आत्मनो मोक्षार्थं जगद्विताय च” (आत्म्याच्या मुक्तीसाठी आणि जगताच्या हितासाठी) हे ब्रीट वाक्य धारण केलेली संस्था म्हणजेच स्वामीजींनी स्वतः स्थापन केलेली ‘रामकृष्ण मिशन’ ही जगद्व्यापक विख्यात संस्था होय. तिच्या स्थापनेसाठी त्यांनी १८९७ ला श्रीरामकृष्णांच्या शिष्यांची व भक्तांची एक छोटी सभा बोलावली होती. सभा संपून सर्व लोक निघून गेल्यावर स्वामी योगानंदांना उद्देशून स्वामीजी म्हणाले, “हे कार्य अशा रीतीने एकदा सुरु तर

झाले. श्रीरामकृष्णांच्या कृपेने ते कसे काय यशस्वी होते तेच आता पाहावयाचे.”

स्वामी योगानंदांनी यावर थोडी शंका प्रदर्शित केली, “तुमचे हे सारे काम पाश्चात्य वल्णावर चालले आहे. असे करण्याचा ठाकुरांचा आदेश होता काय?”

स्वामीजी :— श्रीरामकृष्णांना हे अभिप्रेत नव्हते हे तुला कसे कळले? अनंत भावमय श्रीरामकृष्णांना तुम्ही काय आपल्या संकुचित मर्यादांनी जखडून टाकणार आहात? मी या सान्या मर्यादा भंगून टाकून त्यांचा भाव सान्याविश्वात प्रसृत करून जाईन. त्यांच्या स्वतःच्या पूजाअर्चेचा प्रचार करण्याचा उपदेश त्यांनी मला कधीच दिला नाही. साधना, ध्यानधारणा व अन्य उच्च धार्मिक आदर्शासंबंधी त्यांनी जो उपदेश दिला, त्याचा आधी अनुभव घेऊन नंतर तो सर्वांना शिकवावयास हवा. अनंत मते म्हणजे अनंत मार्गच होत. संप्रदायांनी भरलेल्या या जगात आणखी एका संप्रदायाची भर घालण्याकरिता माझा जन्म झाला नाही. असल गोष्ट काय आहे. ठाऊक आहे? सामान्य भक्तांना श्रीरामकृष्णांचे स्वरूप जेवढे उमजले तेवढेच काही ते नाहीत. ते आहेत अनंत भावमय. एक वेळ ब्रह्मज्ञानाचे मोजमाप करता येईल पण श्रीरामकृष्णांच्या अगम्य भावांना मात्र सीमा नाही. त्यांच्या एका कृपाकटाक्षाने लाखो विवेकानंद क्षणात निर्माण होतील.”

त्यांच्या आयुष्यभर स्वामीजी संभाषणातून आत्मज्ञानाची महती वारंवार सांगत, “आत्मज्ञानलाभ हाच सान्या साधनांचा, सान्या मार्गाचा मुख्य उद्देश आहे. सेवापरायण झाल्याने चित्तशुद्धी होऊन सर्वानाच जर तू आत्मवत पाहू शकलास तर आत्मदर्शन व्हायला बाकी ते काय राहिले? ... शास्त्रात समाधी म्हणून जी अवस्था सांगितली आहे, ती तर काही इतक्या सहज रीतीने लाभणे शक्य नाही. आणि समजा ती यदाकदाचित कोणाला लाभलीच, तर फार काळ टिकणे शक्य नाही. अशा वेळी तो कशाच्या आधाराने जीवन घालविणार? म्हणून ही शास्त्रोक्त अवस्था लाभल्यानंतर साधक भूतमात्रांच्या ठिकाणी आत्मदर्शन करून अभेदबोधाने सेवापरायण होऊन प्रारब्धाचा क्षय करतात. शास्त्रकारांनी या अवस्थेलाच जीवनमुक्ती म्हणून संबोधिले आहे.”

आत्मतत्त्वाचे विवेचन करताना स्वामीजींना कधीच थकवा येत नसे. आत्मज्ञान हेच मनुष्याचे अंतिम उद्दिष्ट आहे व त्यासाठीच त्याने जाणीवपूर्वक सतत प्रयत्नशील राहिले

पाहिजे; सर्व योगांचे सुद्धा तेच एकमात्र ध्येय आहे, असे त्यांचे सांगणे होते. याविषयी बोलताना ते म्हणाले होते, “आत्माच ज्ञान, आत्माच चैतन्य, आत्माच सच्चिदानंद. जिला सत् वा असत् काहीच म्हणता येत नाही, त्या अनिवार्चनीय मायाशक्तीच्या प्रभावाने जीवरूपी ब्रह्मात ज्ञाता-ज्ञेय-ज्ञान ह्या जाणिवेचा उदय होते. याच अवस्थेला साधारण माणसे ज्ञानाची वा जाणिवेची अवस्था म्हणतात. आणि ज्या अवस्थेत हा द्वैतसमूह ब्रह्मतत्त्वात एक होऊन जातो तिला शास्त्रे समाधी वा ज्ञानातीत अवस्था म्हणतात, व तिचे ‘स्तिमितसलिलराशि- प्रख्यामाख्याविहीनम्’ – ‘संपूर्णपणे शांत, तरंगरहित आणि नामरहित अशा समुद्रासारखी’ – असे वर्णन करतात. ... या ज्ञाता-ज्ञेयाच्या वा ‘जाणण्या’ च्या पातळीवरूनच तत्त्वज्ञान, दर्शने, शास्त्रे इत्यादींचा उद्भव होतो. पण मानवी मनातील कोणताही विचार वा कोणतीही भाषा या ‘जाणण्या’च्या वा सापेक्ष ज्ञानाच्या पलीकडे असलेल्या वस्तूला संपूर्णतया व्यक्त करू शकत नाही. यामुळे परमार्थदृष्टीने पाहिले असता सारेच मिथ्या वाटते. धर्म मिथ्या, कर्म मिथ्या, मी-तू मिथ्या, सारे जगत् मिथ्या. आणि मगच बोध होतो की मीच सारे आहे. मीच सर्वगत आत्मा आहे, मीच माझ्या अस्तित्वाचे एकमेव प्रमाण आहे. माझे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी आणखी पुन्हा वेगळ्या प्रमाणांची आवश्यकताच कुठे उरते? शास्त्रे म्हणतात त्याप्रमाणे मी ‘नित्यमस्मत्प्रसिद्धम्’ – ‘नित्य ज्ञाता ह्या रूपाने मला नेहमीच ज्ञात असतो.’ ही अवस्था खरोखरीच मी पाहिली, अनुभवली आहे. तुम्ही लोकही पाहा, अनुभव घ्या आणि जीवांना तेच ब्रह्मतत्त्व सांगा. तेव्हाच तर शांती पावाल.

... मीपणाच्या खोटग्या जाणिवेने मनुष्य संमोहनाचा प्रयोग ज्ञाल्याप्रमाणे वावरत असतो. हे भूत उतरले की सारे स्वप्न विरुन जाते व एकच आत्मा आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्वत्र भरून असल्याचा अनुभव येतो. हेच उमजायला हवे, अनुभवायला हवे. सगळ्या साधनेचा उद्देश मुळी हाच – हे आवरण दूर सारणे. ते दूर ज्ञाल्यावर चित्सूर्य स्वतेजाने प्रकाशत असल्याचे पाहशील. कारण एकमात्र आत्माच स्वयंज्योती, स्वसंवेद्य आहे. ... ती जी अवस्था आहे, तीच ‘मी’ पणाचे यथार्थ स्वरूप होय. तेव्हा जो ‘मी’ उरेल तोच सर्वभूतस्थ, सर्वगत, सर्वान्तरात्मा होय. ज्या क्षुद्र ‘मी’ ला तू देहबद्ध म्हणून मानीत होतास तोच व्यापक होऊन ‘सर्वगत मी’ च्या किंवा आत्म्याच्या रूपाने अनुभवास येतो. ... सर्व मतांना

समाविष्ट करून घेणाऱ्या, सर्व मतांचा समन्वय करणाऱ्या ब्रह्मविद्येचा स्वतः अनुभव घे आणि जगात तिचा प्रचार कर. यातच स्वतःचे मंगल आहे, जगाचे कल्याण आहे. आज अगदी सर्व सत्यांचे जणू सारच मी तुला सांगितले. यापरते श्रेष्ठ जगात अन्य काहीही नाही.”

स्वामीजी बोलताना कधी ज्ञानाची महती तर कधी भक्तीची वा कर्माची वा योगाची महती सांगत. ते जेव्हा ज्या विषयासंबंधी बोलत तेव्हा पूर्ण एकाग्र होऊन तोच योग सर्वोच्च कसा आहे हे समजावून सांगत. म्हणून ऐकताना वा वाचताना कधी कधी आपल्या समजुतीत गोंधळ उडू शकतो. त्यांना असे विचारल्यावर ते म्हणाले होते, “मुख्य गोष्ट आहे ब्रह्मज्ञ होणे, तेच आहे चरम लक्ष्य – परम पुरुषार्थ, समजले ना? पण माणूस तर काही सदासर्वदा ब्रह्मस्थित राहू शकत नाही ना? व्युत्थानकाली कशाचा तरी आश्रय तर घ्यायलाच हवा ना? त्या वेळी मग असे कर्म करावयास हवे की ज्यायोगे लोकांना श्रेयोलाभ होईल. यासाठीच मी तुम्हाला सांगत असतो की अभेदबुद्धीने जीवसेवारूपी कर्म करा. फलाकांक्षा पूर्णपणे सोडून देऊन कर्म करावयास हवे. गीतेतही हेच तत्त्व सांगितले आहे. पण पक्के लक्षात ठेव की ब्रह्मज्ञानात कर्माचा मुळीच रिघाव नाही – ब्रह्मज्ञानाचा कर्माशी काहीही संबंध नाही. सत्कर्मानी फारच फार तर चित्तशुद्धी होते. निष्काम कर्मामुळे कुणाकुणाला ब्रह्मज्ञान होऊ शकेल. तोही एक उपाय आहे खरा, पण उद्देश आहे ब्रह्मज्ञानलाभ. विवेक-विचार मार्ग असो वा अन्य कोणतीही साधना असो – या सान्यांचे ध्येय आहे ब्रह्मज्ञानलाभ. ही गोष्ट अगदी पक्केपणी लक्षात ठेव.”

भारतात आल्यावर स्वामीजीचे फार मोठे स्वागत ठिकठिकाणी करण्यात आले. त्यावेळी त्यांना मानपत्रे अर्पण करण्यात आली. त्यांनी त्या प्रसंगी उत्तरादाखल जी व्याख्याने दिली त्यांचे संकलन ‘भारतीय व्याख्याने’ (Lectures from Colombo to Almora) या ग्रंथात आहे. आपल्या मातृभूमीतील लोकांना स्वामीजीनी ही जी विविध विषयांवर व्याख्याने दिली आहेत, त्यामधून सुद्धा आपल्याला स्वामीजींमधील अद्वैतज्ञान सूर्योचा तेजस्वी प्रकाश दिसून येतो. त्या व्याख्यानांमधे अद्वैतज्ञान हेच मनुष्याचे अंतिम ध्येय असून, त्याच्या प्राप्तीसाठी साधना राष्ट्रोत्थानासाठी सुद्धा व्यक्तिशः वा सामुहिकपणे उपयुक्त होऊ शकते हे त्यांनी प्रतिपादन केले. सोबतच त्यांनी तेच त्यांचे जीवितकार्य

असल्याचे सुद्धा सांगितले. हे सांगताना अर्थातच धर्म, योग, विविध तत्त्वज्ञान यांच्या समन्वयाची व्यापक पार्श्वभूमी होतीच. कलकत्ता येथील व्याख्यानात ते म्हणाले, “उपनिषदांतील उपदेश द्वैतात्मक, विशिष्टाद्वैतात्मक किंवा अद्वैतात्मक असले तरी त्या सर्वांमध्ये जो समन्वय निहित आहे तो उत्तम प्रकारे समजून घेण्याची व त्याचा प्रचार करण्याची आज गरज निर्माण झालेली आहे. अखिल जगापुढे हा समन्वय मांडला गेला पाहिजे आणि हे कार्य भारतात व भारताबाहेर दोन्ही ठिकाणी होण्याची आवश्यकता आहे. ईशकुपेने मला अशा एका महापुरुषाच्या चरणांपाशी बसण्याचे भाग्य लाभले की ज्यांचे जीवन हेच उपनिषदांमधील समन्वय दाखविणारे भाष्य होते; त्यांच्या उपदेशांपेक्षाही त्यांचे प्रत्यक्ष जीवन हे उपनिषदांवरील सहस्रपट श्रेष्ठ असे जिवंत भाष्य होते; त्यांना पाहून असे वाटे की उपनिषदांचे मर्मच जणू मानवीरूप धारण करून प्रकट झाले आहे. कदाचित माझ्यात त्या समन्वयाचा अल्पसा अंश उतरला असेल; तो मी व्यक्त करू शकेन किंवा नाही हे मला सांगता येत नाही. पण तो समन्वय आपणांपुढे मांडण्याचा मी प्रयत्न करीन. वेदान्ताचे विभिन्न संप्रदाय हे परस्परविरोधी नाहीत, ते सगळेच आवश्यक आहेत. ते परस्परपूरक आहेत, उत्तरोत्तर उन्नत होत जाणाऱ्या त्या पायऱ्या असून त्यांचे अंतिम लक्ष्य अद्वैत किंवा ‘तत्त्वमसि’ हे आहे हे दाखवून देणे हे माझे जीवितकार्य होय.”

भारतात अनेक ठिकाणी त्यांनी मठ व मिशन यांची स्थापना केली. त्याचवेळी हिमालयातील मायावती नामक जागी ‘अद्वैत आश्रम’ ची स्थापना केली. तिथे घडलेली एक घटना आपल्या विषयाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे. बेलुर मठात श्रीरामकृष्णांची पूजाअर्चा हा नित्याचा भाग होता, पण या अद्वैत आश्रमात कोणतीही मूर्ती वा प्रतिमा आणि तिची पूजाअर्चा असा द्वैतावर आधारित उपासनेचा प्रकार असता कामा नये, येथे केवळ निराकार विश्वतत्त्वाशी एकरूप होऊन जाण्याची साधना केली जावी; अशी स्वामीजींची इच्छा होती. पण काही शिष्यांनी एका खोलीत श्रीरामकृष्णांची प्रतिमा ठेवलेली होती. योगायोगाने एके दिवशी स्वामीजी त्या खोलीत गेले. तेथे ती प्रतिमा, तिची रीतसर पूजा केलेली, तीवर फुले वाहिलेली, आणि समोर सुगंधी उद्बत्ती जळत असलेली त्यांनी पाहिली. त्यांना एकदम थोडा धक्का बसला. स्वतः स्वामीजींची श्रीरामकृष्णांवर असीम श्रद्धा होती. पण

अत्युच्च पातळीवरील अद्वैताची साधना चालू ठेवणारे एक स्थान कुठेतरी असावे, असे त्यांच्या मनात होते. मायावतीचा आश्रम त्यासाठी होता. त्या दिवशी संध्याकाळी सर्वजण एकत्र जमले असताना त्यांनी आपले मनोगत स्पष्ट करून सांगितले. सारी प्रतीके अखेर मागे कर्शी पडतात, आणि सगळे बाह्य उपचार हे साधनेच्या अंतिम पायरीशी पोचल्यावर अर्थशून्य कसे ठरतात, याचे सुस्पष्ट विवेचन त्यांनी केले. मायावतीचा हा आश्रम केवळ अद्वैताच्या साधनेसाठी आहे, शास्त्रांचा अभ्यास येथे चालावा, आणि ज्याने त्याने आपल्या रुचीनुसार ती ती साधना मनोमन करावी, हा या आश्रमातील दैनंदिन कार्यक्रमांचा मूलाधार असावा, असे त्यांनी म्हटले. अमुक करा, किंवा श्रीरामकृष्णांची पूजाअर्चा येथे केली जाऊ नये, असे काहीही ते म्हणाले नाहीत. आपले मनोगत व्यक्त करून ते थांबले. कोणताही आदेश त्यांनी दिला नाही. आपल्या शिष्यांनीच यावर विचार करावा आणि योग्य त्या निर्णयाला यावे, असा त्यांचा हेतू होता. निर्णय घेणे सोपे नव्हते. अखेर अठरा मार्च १९०२ या दिवसापासून मायावतीच्या अद्वैत आश्रमातील पूजाअर्चा थांबली, पण हा निर्णय योग्य आहे का, अशी शंका काहीच्या मनात राहिलीच होती. अखेर एका शिष्याने श्रीसारदादेवीना पत्र लिहून त्याबाबत विचारले. माताजींनी उत्तरात लिहिले, “आपणा सर्वांचे गुरु असलेले श्रीरामकृष्ण अद्वैत आहेत. तुम्ही सर्वजण त्यांचे शिष्य आहात, तेव्हा मी हे ठामपणाने म्हणू शकते की, तुम्ही सर्वजण अद्वैतीच आहात.” एवढे झाल्यावर सारा प्रश्न मिटला. श्रीमाताजींनीच स्वतः स्वामीजींच्या सांगण्याला पूर्ण दुजोरा दिला, पाठिंबा दिला व त्यांनी सांगितलेल्या सत्याला अधोरेखित करून सगळ्यांसाठी हा गहन प्रश्न सहजपणे कायमचा सोडवला. आजही मायावतीचा अद्वैत आश्रम स्वामीजींच्या इच्छेनुसार कार्यरत आहे.

स्वामीजींच्या जीवनातील विविध घटनांकडे आपण पाहिले असता, तसेच त्यांच्या भाषणांतून व उपदेशांतून आणि त्यांनी स्थापन केलेल्या रामकृष्ण मठ व रामकृष्ण मिशनच्या उद्देशाकडे व कार्यप्रणालीकडे पाहिले असता दिसून येते की त्यांनी स्वतःच सांगितल्याप्रमाणे ‘अद्वैत ज्ञान’ हेच या सगळ्यांच्या पृष्ठभागी विद्यमान आहे आणि केवळ हेच उद्दिष्ट आहे. अशा या अद्वैतज्ञान सूर्य – स्वामी विवेकानंदांच्या चरणी प्रणाम.

०००

जागतिकीकरण आणि स्वामी विवेकानंद

डॉ. अनंत अडावदकर

१/३ एम्.आय.जी. 'अभीष्ट', त्रिमूर्तिनगर, नागपूर-४४००२२

आजकाल कुठल्याही बातम्यांकडे थोडे जरी लक्ष गेले तरी तेथे 'जागतिकीकरण' हा शब्द बहुधा हमखासपणे कानांवर पडतोच. संदर्भ अनेकदा अनेक प्रकारचे असतात. कधी रुपयाचे मूल्य कमी होते, तर कधी वाढते, मात्र अधिकतेने एक खंत व्यक्त होताना आढळते; आणि तिचा आशय असा असतो की, "सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या काळात माणसाचे माणूसपण संकुचित झाले आहे. आपल्या ओंजळीत माणूस मूळ्ये घेऊन नुसता धावतो आहे." इ.इ. तपशील पुष्कळदा वेगवेगळे असतात. तरीही सामान्य माणसाला बहुधा हा मुद्दा मनातून भावतोच. आपल्याही मनात असे वा अशाप्रकारचे विचार आल्यासारखे पुष्कळदा जाणवून जाते; नाही का? तेव्हा, आता या 'जागतिकीकरण' शब्दाचा अर्थबोध करून घेताना आपल्या लक्षात काय बरे येते? तर हा शब्द गेल्या ३०-३५ वर्षांपासून विशेष वापरात आला आहे. आता त्याला जणू बहरच आला आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने दूचित्रवाणीनंतर संगणक, (त्यातून ई-मेल-नेटवर्क) मोबाईल टेलिफोन, इत्यादी पर्यंतची उंच झेप घेतली; आणि मग माहितीच्या उड्डुणाला पंखच फुटले.

तत्पूर्वीच्या काळात दलणवळणात वाढ होतो असताना भिन्न भिन्न देशांतील परस्पर संपर्क गतिमान झालेच होते, मात्र अन्य गोष्टींसोबतच एक प्रकारची चढाओढ व स्पर्धाही पृथ्वीवरील वेगवेगळ्या देशांमधून तेव्हा वाढली होती. विशेषत: पाश्चात्य राष्ट्रांमधून व्यापारासाठी नवनव्या बाजारपेठा शोधल्या जाऊ लागल्या. त्यातूनच पुढे युरोपातील देशांचा वसाहतवाद वाढीस लागला. त्याची झळ भारतालाही पोचली. पश्चिमेच्या आक्रमणाने त्यांच्यासोबत वैज्ञानिक जडवाद देखील भारतात येऊन धडकला ... आणि आपलेही अस्तित्व तेव्हा हादरून गेले. मात्र तेव्हाच एक गोष्ट इतकी महत्वाची घडली की तिची दखल घेतल्याशिवाय आपले पाऊल पुढे टाकणे योग्य होणार नाही. ती गोष्ट म्हणजे पाश्चात्यांच्या वैज्ञानिक जडवादासमोर भारताच्या आध्यात्मिक भूमीने लोटांगण मुळीच नाही घातले. उलट आपली प्राचीन आध्यात्मिकता आधुनिक काळाचे आळ्हान पेलण्यासाठीच पुन्हा नव्याने 'अवतरली' ... हो. 'अवतरलीच' म्हणावे लागेल!

इ. स. १८३६ साली भारताच्या पाच हजार वर्षांतील सारे अध्यात्म एकाच ठायी जन्मले ... युगावतार प्रभू श्रीरामकृष्णांचे या धरातली आगमन झाले. त्यानंतर १८६३ साली आधुनिक युगातील सर्व कला, क्रीडा, गुण, विद्यांचे मूर्तिमंत रूप असलेले 'नरेंद्र'नाथ हे दत्तनामक कुळी जन्मले. ते तर सारी आधुनिकताच उगाळून बसले. तरी देखील त्यांच्याठायी 'स्वस्थता' येऊ शकली नाही. ते जणू एक प्रश्नचिन्ह म्हणूनच व्यक्तिरूप घेऊन आले. पुढे प्रभूंच्या योजनेनुसार 'हा प्रश्न' आणि 'हे उत्तर' यांची गाठ पडली. गणितशास्त्रातील एक मोठे उदाहरण सोडविण्याची प्रक्रियाच ह्या दोघांच्या संपर्कातून त्यावेळी जणू क्रियाशील झाली. पुष्कळदा गणिताच्या पुस्तकात अगोदर उदाहरणे देऊन नंतर शेवटच्या प्रकरणातून उदाहरणांची उत्तरे केवळ दिलेली असतात. ती मिळविण्याची एक 'रीत' असते. तीच शिक्षक शिकवतात. नरेंद्रनाथरूपी उदाहरणाचे (आदर्श) उत्तर मिळविताना तर त्यांचे सारे व्यक्तित्वच ढवळून निघाले. आमूलाग्र परिवर्तन झाले. नुसते त्याचे रूपांतरच नव्हे तर सर्वस्वच बदलले गेले. 'महागणितातले' हे उदाहरण सोडविण्याची ही रीत जगात पुन्हा जिवंत अशा महाव्यक्तित्वाने साकार झाली. पुढच्या पिढ्यांना समजावून सांगण्यासाठी एक अगदी अभिनव अशी प्रभूंची ही लीला त्यावेळी घडून आली. नव्या युगाचे नवे आचार्यच नवे व्यक्तित्व म्हणून पुढे आले. त्याचेच नाव युगाचार्य - स्वा-मी-वि-वे-का-नं-द!

आपले स्वामी विवेकानंद ...! त्यांचीच दीडशेवी जयंती सारे सध्या धूमधडाक्यात साजरी करीत आहे. मात्र उत्सवाच्या उत्साहात पुष्कळदा व्यक्तिमत्त्वाचे योग्य आकलन राहूनच जाते.

स्वामी विवेकानंद नावाच्या ह्या लोकविलक्षण व्यक्तित्वाचे प्रत्यक्ष स्वरूप, हे दिसते तेवढेच आहे का? नाही. तर ते तीन पदरांची वीण असलेले आहे. त्याचा मुख्य दर्शनी पदर हा 'स्वामी विवेकानंद' असला तरी त्यात दोन पदर अलक्षित आहेत. ते म्हणजे - पहिला 'नरेंद्रनाथ दत्त' आणि दुसरा श्रीरामकृष्ण हे! साधारणपणे ही गोष्ट अनेकांच्या एकदम लक्षात येतेच असे नाही. म्हणून मग पुष्कळदा

अधिकारी व्यक्ती मुदामच लोकांच्या हितासाठी ही दोन्ही नावे एकत्र घेऊन आपले चितन सर्वापुढे मांडतात. सुमारे चाळीसेक वर्षांपूर्वी आपल्या नागपूर मठाने प्रकाशित केलेला एक अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ पाहावा. त्याचे नाव आहे – ‘वर्तमान जग आणि श्रीरामकृष्ण-विवेकानंद’. त्याचे लेखक आहेत – ‘जीवन-विकास’ चे आद्य प्रमुख संपादक ब्रह्मलीन पू. स्वामी शिवतत्त्वानंद. प्रकाशनाचे वर्ष आहे १९७४.

प्रस्तुत ग्रंथाचा प्रमुख मुद्दा म्हणजे श्रीरामकृष्ण आणि स्वामी विवेकानंदांच्या जीवनसंदेशातून संपूर्ण जगाने कोणता संदेश घ्यावा, हाच आहे. पाश्चात्यांच्या वैज्ञानिक जडवादाला उत्तर देण्यासाठी तर्कसंगत अशा धर्माचीच त्यावेळी आवश्यकता होती. त्यामुळे प्रभू श्रीरामकृष्णांचे वैज्ञानिक पद्धतीने साधना करून साक्षात्कार करून घेणे हे त्यावेळी महत्त्वाचे होते. जगातील सर्व धर्माचे खरे स्वरूप स्वतः अनुभवणे हे देखील प्रभूंनी उचललेले वैश्विक एकत्रीकरणाचेच एक पाऊल होते. एका अर्थाने पुढे होणाऱ्या सर्वधर्मपरिषदेचे ते एक सूचक आणि सुनिश्चित असे जिवंत स्वरूप होते. ही प्रभुलीला म्हणजे विश्वात्मक देवाकडूनच दिला गेलेला ‘हे विश्वचि माझे घर’ हा संदेश! नव्या युगाचे ‘प्रयोजन’!!

प्रत्यक्षात आधुनिकतेचे सारे संदर्भ घेऊन पुढे इ.स. १८९३च्या सट्टेंबर महिन्यात स्वामी विवेकानंदांनी शिकागो येथील जगाच्या तत्कालीन व्यासपीठावरून सर्व जगाला “भगिनीनो आणि बंधूनो” म्हणून साद घातली. नंतर चार वर्षे पश्चिमेत राहून अमेरिका व युरोप खंडात कार्य केले. बीज रोवले. “अद्वैतवादाचा उदय (होऊन) आज युरोप अमेरिकेत मूळ धरीत आहे.”^१ असा आशेचा किरणही नंतर आत्मविश्वासाने दाखविला. मात्र कोणतेही ‘मूळ’ पुढे विशाल वृक्षात परिणत होण्याआधी तेथील कीड धरलेली जुनी जागा साफ व्हायला हवी होती ना? जडवादाने प्रभावित होऊन राष्ट्रे परस्परांवर मात करण्यासाठी त्यावेळी उत्सुक झाली होती. त्याचे वर्णन करताना त्यावेळी स्वामी विवेकानंद म्हणाले, “The Whole Western World is on volcano, which may burst tomorrow, go to pieces tomorrow.”

म्हणजे “अवघे पाश्चिमात्य जगच जणू एका ज्वालामुखीच्या तोंडावर बसले आहे. उद्याच त्याचा स्फोट होऊन त्यांचे तुकडे तुकडे होऊ शकतील.”^२

प्रत्यक्षात खरोखरच पुढे काय घडले, ... हे आपण सारे जाणतोच. एका मागोमाग एक अशी दोन जागतिक युद्धे

झाली. त्या महायुद्धांनी सारेच जग हादरून गेले. खिळखिळे व दुर्बल झाले. मात्र वाईटातून चांगले निघावे, तसा एकच लाभ ह्यावेळी झाला व तो म्हणजे जगातील बहुसंख्य राष्ट्रांनी योग्य धडा घेतला. एकत्र येऊन ‘संयुक्त राष्ट्रसंघ’ची (यूनोची) निर्मिती केली. त्यातूनच पुढे सामूहिकरित्या जागतिक पातळीवर आरोग्याचा, शिक्षणाचा व आर्थिक प्रश्नांचाही विचार होऊ लागला. संक्रमणावस्थेची मधली बरीच वर्षे बड्या राष्ट्रांच्या ‘शीतयुद्ध’त गेली. तरीही सत्ताधीशांना अनेक वेळा धक्का बसलाच. जनमानसात उदारता, लोकशाही, मानवी हक्क इत्यादींनी जोर धरला. रशियातील पोलार्दी पडदा विरळ झाला. गोर्बाचेव्ह यांनी ग्लासनोस्त व पेरिस्यायेकाचे (उदारपणा व खुलेपणाचे) धोरण स्वीकारले. दक्षिण आफ्रिकेत नेल्सन मंडेलांची मुक्तता, त्यांचे सत्ताग्रहण व म्यानमारच्या ‘आँगतान स्यू’ यांना मिळालेली मुक्ती, तसेच जर्मनमधल्या विभाजक भिंतीचे नष्ट होणे इ. इ. गोष्टी घडल्या. नवयुगाच्या आगमनाची भावना जणू वाढीस लागली. नैसर्गिक आपत्तींमुळे पर्यावरण हा शब्द पुढे आला, तोही त्याच सुमारास!

माहितीच्या आवागमनाने, सामूहिक समन्वयाकडे सर्वांचा कल वाढू लागला आणि एकाएकी जागतिकीकरणाला जणू वेगच चढला. सर्वत्र जागतिकीकरणाचाच बोलबाला होऊ लागला.

तेव्हा ‘जागतिकीकरण’ म्हणजे खरोखरच काय हा विचार जोर धरू लागला. उत्तर शोधताना आता संगणकाचा मोठा आधार वाटतो. तर संगणकावरील माहितीचे जाळे (नेटवर्क) त्याविषयी असे सांगते की, “The term globalization has been increased since the mid 1980s and especially since the mid 1990s”. म्हणजे “जागतिकीकरण या शब्दाचा वापर १९८०च्या मध्यापासून वाढला. त्यातही विशेष जोर त्याला आला तो १९९०च्या मध्यापासून.” पुढे त्याचा तपशील असा मिळतो की, “Human societies across the globe have established progressively closer contacts over many centuries, but recently the pace has dramatically increased.” अर्थात “पृथ्वीच्या पाठीवरील मानवी समाजांचे परस्परांशी असलेले संबंध गेल्या, अनेक शतकांपासून सारखे वाढतच आले आहेत. ते अधिकाधिक घडू होत आहेत. मात्र अलीकडच्या काळात हे दलणवळण नाट्यमय रीतीने व वेगाने वाढू लागले आहे.”

त्यातही “Jet airplanes, cheap telephone service, e-mail, computers, huge ocean going vessels, instant capital flows all these have made the world more interdependent than ever.” म्हणजे – “जेट विमानसेवा, टेलिफोनची स्वस्त सेवा, ई-मेल, संगणक, समुद्रातून होणार प्रचंड जहाजांची ये-जा, भांडवलाची तत्काल उपलब्धता इत्यादींमुळे जगातील परस्परावलंबित्व पूर्वी कधी नव्हते इतके वाढले आहे.”

साहजिकच अर्थव्यवस्था, तंत्रज्ञान, कच्च्या मालाची देवाणघेवाण इ. सारेकाही अत्यंत वेगानेच होऊ लागले. राष्ट्राराष्ट्राच्या सीमा ओलांडणे त्यांना सुलभ झाले. ह्या जागतिकीकरणाचे मग साहजिकच अनेकांकडून स्वागतही सुरु झाले. बहुतेक राजकारणी, शिक्षणतज्ज्ञ, पत्रकार इत्यादींना हे सारे अपरिहार्य आणि पर्यायाने स्वागतार्ही वाटू लागले. तर त्यातील अनेकांना ही ‘बाजारू’ जागतिकता (व्यापारावर अधिष्ठित) सर्वसाधारण व सामान्य माणसाचा रोजगार हिरावून घेणारी वाटू लागली. मात्र समोर प्रश्न हा आला की भौगोलिक वेगळेपणामुळे प्रत्येक ठिकाणी विकसित झालेल्या पुरातन काळापासून चालत आलेल्या ‘लोक संस्कृती’चे काय? त्या ‘संस्कृती’ला ही जागतिकता नष्ट करून टाकील अशी भीतीही अनेकजण व्यक्त करू लागले आहेत – सतत करीतही असतातच.

अशा उलटसुलट प्रतिक्रिया ह्या एका दृष्टीने स्वाभाविकच म्हणाव्या लागतात. तरीही पर्यावरण रक्षण; वादळ, भूकंप, दुष्काळ, अतिवृष्टी इ. आपतींच्या वेळी करावयाचे व्यवस्थापन, कचरानिर्मूलन इत्यादी समस्यांचा सामना करण्यासाठी सर्वांनी एकत्र यावे असा विचार आता जागतिक स्तरावर होऊ लागला. हा एक फार मोठा लाभच मानावा लागतो. जागतिकीकरणाने जगात होणारे बदल हे तसे माणसाला, समाजाला विविधतेतून एकत्वाकडे नेणारेच आहेत. मात्र असेच सर्वांना व राष्ट्रांना खरेच वाटते? की हे एकत्र पुष्कळदा चारचौधात व व्यासपीठावर केवळ बोलण्या इतपतच असते? ही एकत्वाची भाषा औपचारिक असेल तर मग प्रत्यक्षात ती एक दाखवेगिरीच वाटू शकते; नाही का?

वास्तविक समस्त पृथ्वीचा हा एकत्र विचार म्हणजे तर जागतिकीकरण असते ना? त्यामुळेच तर दुसऱ्या भाषेत अनेक लोक त्याचे वर्णन करताना म्हणतात की “पृथ्वी हे एकच खेडे (ग्लोबल व्हिलेज) झाले आहे!” बोलायला व ऐकायला हे छानच आहे! प्रत्यक्षात मात्र पृथ्वीवर – एका

खेड्यात असते तशी – एकता शक्य तरी आहे का? प्रत्यक्षात काय आढळते? अगदी लहानसे खेडे विचारात घेतले तरी तेथे ‘एकत्र’ कितपत असते? तसे असते तर आपल्या राष्ट्रसंताना खेड्यांसाठी ‘ग्रामगीता’ का लिहावी लागली असती? तेहा एकत्र आणि विविधतेचा विचार करताना पुन्हा अनेकदा सामान्य माणूस संभ्रमातच गोल गोल फिरत राहतो. ... आता त्यासाठी आपल्याला युगाचार्य स्वामी विवेकानंदांच्याच चरणांचा आश्रय घ्यायला हवा.

स्वामीजींनी ‘गती आणि स्थैर्य’, ‘वास्तव आणि सत्य’ व ‘एक आणि अनेक’ हे सारे ह्या जगाचे स्वरूपच असल्याचे म्हटले आहे. स्वामी विवेकानंद म्हणतात की, “समष्टी या दृष्टीने विश्व स्थिर असले तरी त्यातील प्रत्येक वस्तू चल आहे, गतिमान आहे व सतत परिवर्तनशील आहे. त्याचबरोबर हेही खरे आहे की ‘समष्टिदृष्टी’ने संपूर्ण विश्व हे अचल आहे.”^३ तेहा, समष्टी ही ज्यांची बनलेली असते त्या व्यष्टीचे म्हणजे मनुष्याचे जीवन हे एका अर्थाने ‘चल’ आणि ‘अचल’ असे दोन्ही असते. त्याच्या देहाच्या बदलणाऱ्या – बाल्य, तारुण्य इ. अवस्था म्हणजे त्याचे सर्वांना दिसणारे बदलते रूप असते. ह्या देहातील बदलांमुळे गरजा बदलतात. त्यानुसार जीवांच्या ठायी आपोआपच आहार, निद्रा, भय, मैथुनादी ‘सहजप्रवृत्ती’ निर्माण होतात. पशू-पक्षी इत्यादी मानवेतर जीव हे ह्या सहज प्रवृत्तीचे गुलाम असतात. मनुष्य मात्र त्याच्यातील न बदलणाऱ्या व अदृश्य अशा आतल्या ‘वस्तू’साठी संयमाने वागतो. सहजप्रवृत्तींवर नियंत्रण ठेवून त्यांचे उदात्तीकरण – समष्टीसाठी करू शकतो – करतो. त्यातूनच माणसातील सभ्यता व संस्कृती आकाराला येतात. पुढे पुढे तर कितीतरी माणसे आपल्या ‘आतील न बदलणाऱ्या आत्मा’च्या प्राप्तीसाठी तपश्चर्या करून ईश्वरत्वाप्रत पोचतात. प्रत्येकालाच ही झेप घेता येते असे नाही. तरीही “मनुष्य म्हणजे मननशील – म्हणजे विचार करणारा प्राणी होय. केवळ इंद्रियांच्या द्वारे विषय ग्रहण करणारा प्राणी नव्हे. यालाच ‘त्याग’ असे म्हणतात.”^४ त्याच्या अशा आंतरिक व सार्वत्रिक स्वीकाराच्या प्रयत्नांमधूनच एक सभ्यता, एक व्यवस्था, एक संस्कृती मानवी जीवनात निश्चितपणे आकाराला येत असते. आजवर भिन्न भिन्न वेळी व स्थळी आली आहे. त्यातूनच विवाह, कुटुंब-ग्राम-समाज-राष्ट्र असे स्तर पुढे विकसित झाले. त्याचमुळे मग समाजातील दुर्बलांना संरक्षण मिळत गेले. गरीब, रुग्ण, स्त्रिया, बालक, वृद्ध हे सुरक्षित राहू शकले.

प्रत्येक व्यक्तीला आपले गुण व आपापले व्यक्तिमत्त्व संवर्धित करण्याची संधी मिळू लागली. आपले हे व्यक्तिमत्त्व व अस्मिता घेऊन ती व्यष्टी ही समष्टी घडवू लागली.

आपल्यातील विशिष्ट प्रकारची इतरांपेक्षा वेगळी व अधिक असलेली शक्ती इतरांच्यासाठी उपयोगात आणताना प्रत्येकाला एक प्रकारचा, संयम व त्याग करावाच लागतो. स्वामी विवेकानंद म्हणत, “प्रत्येक सामाजिक संस्था म्हणजे त्यागाची विभिन्न रूपे आहेत.”^५ मात्र सध्याच्या जागतिकीकरणात व्यक्तीचा स्वतंत्र असा विचारच नाही. तेव्हा अशा प्रकारच्या त्यागाचे महत्त्वही तेथे गौणच झाले आहे. भारतातील एक थोर शास्त्रज्ञ डॉ. टी. जी. के. मूर्ती हे त्याबदलचे वर्णन नेमक्या शब्दात व्यक्त करतात. ते म्हणतात, “The global trend among individuals in persuance of science (for that matter any profession) is to seek more and more material comfort.” अर्थात “जागतिकीकरणातील व्यक्तीचा कल, मग तो वैज्ञानिक क्षेत्रे किंवा अन्य कोणत्याही व्यवसायातील असो, अधिकाधिक भौतिक सुखसोयींचा वेध घेण्याकडे असतो.” म्हणजेच त्यागाच्या बाबतीत आता व्यक्ती विचारच करीत नाही. त्यागाच्या गोष्टी मात्र तो करतो. लोकांसमोरची प्रतिमा उजळ ठेवण्याची शिकस्तही करतो. त्यामुळे साहजिकच एक प्रकारची दांभिकता व धूर्त वृत्ती व्यक्तीच्या ठायी जोपासली जात आहे. पुढे डॉ. मूर्ती म्हणतात,

“Accordingly the emphasis is more on getting identified as a person rather than having a personality and being individual as opposed to acquiring individuality which is driving the world to more Machiavellian Society with dry intellectualism.”^६

ह्याचा आशय असा की, “त्यामुळे (भौतिक सुखसोयींनाच महत्त्व दिल्यामुळे) साहजिकच सगळा भर हा व्यक्तिमत्त्वशिवाय आणि अस्मितेशिवाय असलेल्या अशा (केवळ समाजाचा एक घटक म्हणून) माणसालाच दिला जातो. (म्हणजेच व्यक्ती ही केवळ गर्दीचाच एक भाग तेवढा ठरते.) पुढे साहजिकच जगाची ओढ अशा बौद्धिकतेकडे वळते की जेथे वाईटाला, फसवेगिरीलाच उचित मानण्याची (चाणक्यनीतीच – मेक्विलिअनची नीती) वृत्ती श्रेष्ठ ठरत असते.”

ह्याचा थोडक्यात अर्थ असा की सध्याच्या

जागतिकीकरणात, माणसाला नव्हे त्याच्या समूहालाच विचारात घेतले जाते. त्यामुळे एक प्रकारचा दांभिक धूर्तपणा जोपासला जाऊन सामान्य माणसाच्या हिताला व कल्याणाला नजरेआड केले जाते. स्वामी विवेकानंद तेच म्हणतात की, “प्राचीनकाळी, बळी तो कानपिळीचे राज्य होते, आज धूर्तपणाचे वा कावेबाजपणाचे राज्य आहे.”^७

आपणही शांतपणे थोडा विचार केला तर आपल्याला काय दिसते? महितीच्या सफोटाने व प्रसारमाध्यमांच्या प्रभावाने आजच्या जागतिकीकरणात माणसाला केवळ एक ‘ग्राहक’ बनवून टाकले आहे. व्यापारात जसा व्यापारी ‘ग्राहकांचा संतोष हेच आमचे हित’ चे नारे लावून सामान्यांच्या खिशातला पैसा आपल्या खिशात आणण्यासाठी धडपडतो, तेच सध्या सर्वत्र सुरू आहे. पूर्वीच्या जाहिराती वृत्तपत्रातून वाचल्या जात, तर कधी रस्त्यावरील फलकावर जाता येता तेवढ्या दिसत. श्राव्य माध्यम सुरू झाल्यावर त्या मधून मधून कानांवर पडू लागल्या. मात्र दृक श्राव्याची प्रसार माध्यमे घरात आली, भ्रमणधर्वनी (म्हणजे मोबाईल टेलिफोन) चोवीस तास जवळ राहू लागले आणि माणसाची बहिरुखता वेगाने वाढली. त्याचे चिंतन वा विचार करणेच जणू बंद झाले. तो एकदम उथळ होऊ लागला. ग्राहकांच्या आवडीप्रमाणेच सगळे दाखवायचे असल्यामुळे त्याच्या नुसत्या इच्छावासना जागविण्याचेच भडक कार्यक्रम सादर करण्याचे प्रमाण वाढले. केवळ दैहिक आनंदावरच भर दिला जाऊ लागला. आणि माणसातला पशू कधी नव्हे इतका प्रकट होऊ लागला. त्याचेच त्याला भूषणार्ही वाटू लागले. साहजिकच जागतिकीकरण म्हणजे हव्हूह्वू केवळ पशूंचे कळपाने राहणेच ठरत आहे. ‘समाज’ हा ‘समष्टी’ म्हणून कितपत उरला आहे? व्यष्टीचे व्यष्टिपण कुठे राहिले आहे? हिताचा तर विचारच नाही. सध्याच्या स्थितीत जसा आहे तसाच जणू हा जीव बिचारा होऊन फरफटला जात आहे, नाही का? मग उपाय?

स्वामी विवेकानंद म्हणतात, “जसे आहे तसेच राहणे हा पशूंचा स्वभाव आहे, तर चांगल्याच्या मागे लागणे व वाईट टाळणे हा मानवाचा स्वभाव आहे, आणि काहीही मिळविण्याचा किंवा टाळण्याचा प्रयत्न न करता नित्य आनंदरूप होऊन राहणे हा ईश्वराचा स्वभाव आहे. आणण ईश्वर होऊया.”^८ स्वामीजींचा हा संदेश किती अनमोल आहे. अगदी काळानुरूप व योग्यच आहे. सर्व संतही तर नेहमी हेच सांगतात ना? ईश्वररूप होण्याच्या मागाने व योग्य

मार्गदर्शनानुसार पाऊल टाकले की व्यक्तीची दृष्टीच बदलते. सारेच हळूहळू ईश्वरमय होऊन जाते. ईश्वरही विश्वात्मक होऊन जातो. ‘मी-माझे’ वर्गारै काही उरत नाही.

आपल्या ज्ञानेश्वर माऊलीनेही त्या ‘विश्वात्मक देवा’ कडेच ‘पसायदान’ माणितले ना? काळ पुढे सरकला. आता ह्या युगातही असेच घडले आहे. आपल्या युगाचायानीही जगातील सर्वानाच ईश्वराची लेकरे संबोधून ‘भगिनीनो आणि बंधूनो’ म्हणून साद घातली. ... हाच आहे एकमेव मार्ग – ‘मुक्त’ होण्याचा – ‘जागतिकीकरणा’तून ‘विश्वात्मकते’कडे जाण्याचा! ‘आत्मनो मोक्षार्थम्’ साधण्यासाठी, सर्व जीवांची ‘शिव’ भावाने पूजा बांधून, ‘जगाचे हित’ करणारा!!!

थोडक्यात सारांश असा की, नुसत्या बाह्यदृष्टीने जगाच्या एकत्रीकरणाचा विचार म्हणजेच ‘जागतिकीकरण’ होय! त्याची परिणती माणसातला पशू जागविण्यात होते. तर देवत्वाचे ध्येय ठेवून अंतर्मुख दिशेने विकास केला तर आपण पशुत्वाकडून मानवत्वाकडे अगोदर येऊन पोचतो. त्यालाच आधुनिक काळातला ‘मानवता धर्म’ म्हणतात. मात्र तरी “माणसाच्या स्वभावात दैवी-आसुरी प्रवृत्तींच्या अंधार-उजेडाचा खेळ आहे.” त्यामुळे ‘चुका करणे हे मानवी आहे.’ (‘To err is human’) हे मानले जाते. “माणसाच्या स्वरूपात हा खेळ नाही. तेथे आहे फक्त दिव्यत्व.’’^९ म्हणूनच मानवत्वापाशी न थांबता देवत्वाकडेच जायला हवे. तोच आहे खराखरा ‘धर्म’! स्वामी विवेकानंदांचेच म्हणणे आहे

की, “Religion is the manifestation of Divinity already in man.” “मानवाच्या ठायी आधीचेच असलेले दिव्यत्व प्रकट करणे म्हणजेच धर्म होय.”^{१०} तेह्याच आपण ‘विश्वात्मक’ होऊ ... ‘जागतिकीकरणा’च्या प्रश्नाला हेच उत्तर आहे!! ... आता ‘विश्वात्मके देवे’!!!

संदर्भटीपा –

- १) वर्तमान जग आणि श्रीरामकृष्ण-विवेकानंद : लेखक – स्वामी शिवतत्वानंद, प्रकाशक : रामकृष्ण मठ, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, १९७४, पृ. क्र. १७४
- २) वरीलप्रमाणे – पृ. क्र. १७३
- ३) स्वामी विवेकानंद अंथावली, चवथा खंड, सहावी आवृत्ती, १९९४, प्रकाशक : रामकृष्ण मठ, नागपूर
- ४) स्वामी विवेकानंदांची पत्रे : प्रकाशक : रामकृष्ण मठ, नागपूर, सहावे पुनर्मुद्रण, २००६, पृ. क्र. ४७६
- ५) Swami Vivekananda : An intitutive Scientist, Written by : Dr. T.G.K. Murthy, Published by – Sri Nityananda Prakashana, 46, 4th cross, Ashok Nagar, BSK, 1st stage, Bangalore; 560050 First Edition, 2011, page No. 62-63
- ६) वरीलप्रमाणे – पृ. क्र. ६३
- ७) क्रमांक तीन प्रमाणे, खंड सहावा, सातवी आवृत्ती, १९९७, पृ. क्र. १२०
- ८) वरीलप्रमाणे, खंड दहावा, आठवी आवृत्ती, पृ. क्र. ११७
- ९) आमची मुख्य समस्या आणि श्रीरामकृष्ण-विवेकानंद व इतर लेख, लेखक : स्वामी शिवतत्वानंद, प्रकाशक : रामकृष्ण मठ, नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९७५, पृ. क्र. ४५
- १०) वरील प्रमाणेच.

○○○

जन्म नरेन्द्राचा

श्री. राजा भूगांवकर

४२४, शिर्के रोड, नवी शुक्रवारी, महाल, नागपूर-४४००३२.

नित्य प्रार्थना करी माऊली काशी विश्वेश्वरा।
मातृभूमिचे दैन्य हराया सुपुत्र दई त्वरा॥१॥

पौषामधली वद्य सप्तमी बारा जानेवारी।
दत्तकुली या शिव अवतरले ‘वीरेश्वर’ भूवरी।
प्रसन्न रूपे बालाच्या त्या आनंदाचा झरा॥२॥

दिवसामासे बाल वाढतो खोड्या करितो किती।
जेरिस आणी सकलांना तो जोराने रुनी।
शिव शिव म्हणुनी पाणी घालिते माऊली त्याचे शिरा॥२॥

शांत खरोखरी स्वारी तेह्या खेळ खेळती बाले।
ध्यान धारण खेळ आवडे नागराज तो पुढे।
भान मुळी ना नरेन्द्रास ते भयभित सारे, पला॥३॥
गरिबांची ती कणव तयाला मुक्त हस्त दान।
कोंडुन ठेवी माऊली तरिही टाके खिडकीतून।
शिव आराधन नित्यचि चाले भाव मनी सत्वरा॥४॥
भूतदया ही बाल्यावस्थे संस्काराचि तो मना।
तल्लख बुद्धी निडर स्वभावी सेवाभावी जाणा।
बालपणीचे दिवसचि सरले आनंदे सत्वरा॥५॥

स्वामी विवेकानंदांच्या स्मृती – ३

नरेशवंद्र घोष

संकलक : स्वामी तन्निष्ठानंद

२४-परगणा भागातील छोटे जागुलिया गावातील स्वामीजींची एक बहीण त्यांना भेटायला आली होती. ती लहानपणीच विधवा झाली होती. स्वामीजींनी तिला सुद्धा उपदेश देऊन सन्मार्ग दाखविला होता. ही सुद्धा स्वामीजींची स्नेहभाजन होती. एकदा तिच्या घराच्या बाहेर असलेल्या तळ्यात मुळे पोहत असताना स्वामीजी खूप आनंदाने प्रोत्साहन देत होते व सर्वांना त्यांनी जणू आनंदाने विभोर करून टाकले होते. स्वामीजींनी एकदा बेलुर मठात एका क्रीडा स्पर्धेचे आयोजन केले होते. धावणे, उड्या मारणे, कसरत करणे अशा विभिन्न प्रकारच्या स्पर्धा झाल्या. स्वामीजी स्वतः उपस्थित राहून सर्वांना प्रोत्साहन देत होते. भारतातील युवकांनी व्यायामाने आपले शरीर सुगठित करावे यावर त्यांचा जोर होता. या स्पर्धेत एक भारतीय खिश्चन युवक एन. घोष याला दोन स्पर्धेत प्रथम पारितोषिके मिळाली. सायकल हळू व जोरात चालविण्याच्या स्पर्धेत या युवकाला प्रथम पुरस्कार मिळाला व सोबत स्वामीजींचा आशीर्वादही.

एकदा एक सडपातळ वेंधळा लाजरा मुलगा स्वामीजींकडे बेलुर मठात आला व साधू क्हायची इच्छा प्रदर्शित करू लागला. स्वामीजी त्या मुलाचे खालपासून वरपर्यंत निरीक्षण करून म्हणाले, “अरे साधू होणे एवढे काय सोपे आहे! आधी चोरी-डकैती करायची हिमत लागते.” एकदा बेलुर मठात स्वामीजींनी मुंदण केले. न्हाव्याने त्याचे कापलेले केस फेकून दिले. स्वामीजी हसत हसत अगदी सहजभावे त्याला म्हणाले, ‘अरे काय करतोस! तू बघशील की भविष्यात विवेकानंदाच्या एका केसासाठी जगात गलबला (clamour) होईल.’ एकाला स्वामीजींनी एक मजेची गोष्ट सांगितली होती, “मी एकदा फ्रान्सला जात होतो. जहाजावर झोपलो होतो. पहाटे तेव्हा अजूनही डोळ्यात तंद्रा होती. मी तेव्हा थोडी बहुत फ्रेंच भाषा शिकलो होतो. तेव्हा कानाशी कोणी तरी पुटपुट होते, ‘बेडूक महाशयांचे लग्न, बेडूक महाशयांचे लग्न!’” दचकून सकाळी उठलो तर वाढफी सर्वांना तोंड धुवायला गरम पाणी देत होता. कॅबीन मध्ये दारावर थाप मारून म्हणत होता, “बँ मोशिये ए प्रे.” अर्थात

फ्रेंच भाषेत म्हणत होते, ‘महाशय आपल्यासाठी गरम पाणी आणले आहे.’”

एके दिवशी बेलुर मठात खिसमस साजरा करण्यात आला. येशू खिस्तांचा जन्मोत्सव – स्वामीजींनी संन्यासी, ब्रह्मचारी व भक्तांसमवेत सायंकाळी शांततेत आनंदोत्सव साजरा केला. त्यांच्या खोलीच्या व्हरांड्यात ईश्वर पुत्राचा (येशूंचा) एक फोटो टेबलावर ठेवून हार-फुलांनी सजविण्यात आला. केक, बिस्किट, नाना प्रकारच्या फलांचा नैवेद्य समोर ठेवण्यात आला. स्वामीजींनी त्या प्राचीन महान युगाचार्याचा जीवन संदेश सर्वांना समजावून सांगितला. संभवत: शरत महाराजांनी बायबलचा पाठ केला. निवेदितानेही या उत्सवात भाग घेतला. याप्रसंगी त्या थोडे इंग्रजीत बोलल्या. लहान मुलांसाठी पाश्चात्य रीतीप्रमाणे एक खिसमस वृक्ष नानाप्रकारच्या भेटवस्तूनी सजविण्यात आला. बेलुर मठातील मुलांना निवेदितांनी आपल्या हाताने एक एक उपहार दिला. मला लहानशा डबीतील एक दात घासायचा ब्रश मिळाला. स्वामीजींच्या अध्यात्म गरिमेच्या फलस्वरूप शिशुरूपी भगवान येशू खिस्त सर्वांमधे जणू जागृत झाले.

स्वामीजी तेव्हा काशीतील कालीकृष्ण ठाकुरांच्या उद्यानवाटीत होते. स्वामी बोधानंद काशीर भागातून स्वामीजींसाठी उत्तम प्रतीचा पेशवारी तांदूळ घेऊन आले. तेव्हा काशीत एका रुपयात म्हशीचे १६ शेर दूध मिळत असे. एका रुपयाचे दूध आणण्यात आले व त्या तांदुळापासून खीर बनविण्यात आली. स्वामीजींनी थोडी खीर खाल्ली. बँकेत काम करणाऱ्या श्री. हरिदास बाबूची एक अलौकिक घटना आहे. काशीतील विख्यात लंगडा आंब्याची झाडे या बँकेतील बागेत होती. त्यांच्या सोबत स्वामीजी या आंब्याच्या ख्यातीबदल बोलत होते. तेव्हा हिवाळा होता. थंडी जोरात पडलेली. पण काय आश्र्य! दुसऱ्या दिवशी त्यांना भाग्याने त्या बगिच्यात एका झाडाला दोन पिकलेले आंबे मिळाले. ते त्यांनी स्वामीजींच्या सेवेत हजर केले. अवेळी आंबे बघून स्वामीजींना फार आनंद झाला.

तेव्हा बेलुर मठात जास्त भक्तमंडळी येत नसत. गिरीश

मेमोरियलच्या (आजचे अध्यक्ष महाराजांचे निवास) पश्चिमेकडील भिंतीला लागूनच तेव्हा मठाचे दार होते. ते आजच्या सारखे पक्के नव्हते. ठाकुरांच्या नैवेद्यानंतर आम्ही सर्व जेवायला बसलो होतो. तेव्हा माळी येऊन म्हणाला की एक साहेब आले आहेत. तेव्हा रात्रीचे दहा वाजले होते. साहेब (जे स्वामीजी होते) दाराच्या कुलुपाच्या चावीची वाट न पाहता उडी मारून आत आले. पोशाख मजेचा, केस अगदी फोटोत असतात तसे, साहेबी पोशाखातही ते सुंदर दिसत होते. आत येऊन म्हणाले, “अरे बाबूराम, काय आहे रे खायला? मला फार भूक लागली आहे.” त्या दिवशी खिचडी व मठातील कच्च्या केळाची रस्सेदार भाजी केली होती. स्वामीजींना पाहून बाबूराम महाराज आनंदाने विभोर झाले व म्हणाले, “काय खाणार? थांबा थोडे बसा, मी पुन्या तळायला सांगतो.” स्वामीजी म्हणाले, “नको, नको. बरेच दिवस झाले खिचडी खाल्ली नाही, तीच दे.” सारी रात्र बोलण्यात निघून गेली. मठातील मुख्य इमारतील दादांच्या खोलीजवळील एका खोलीत सर्व जमा झाले. स्वामीजी एका चौरंगावर बसून बोलू लागले. स्वामीजी तर बोलण्यात पटाईत, गोष्टीचे राजा. सकाळी न्हाव्याला बोलावून त्यांनी केस कापले. पुन्हा बनले पूर्वी सारखे भारतीय संन्यासी!

इ.स. १९०१ ची गोष्ट आठवतेय. सारी रात्र मंदिरात प्रत्येक प्रहराला शिवपूजा होत होती. स्वामीजी तळमजल्यावरील व्हरांड्यात पखवाजाच्या संगतीत भजनं गात होते. गळा जणू एक तानपुरा, जसा गंभीर तसाच सुमधूर. मला आठवते की स्वामीजींच्या गळ्याचे उदाहरण देऊन स्वामी सारदानंद सांगत की, “गळा खुलल्यावर गळ्यातून एक अपूर्व तरंग लहरी बाहेर पडते. ती स्वसंवेद्य असते. धातूच्या वस्तूवर आघात केल्याने जो तरंग उठतो तसेच गळ्यातूनही उठत असतात.” त्या दिवशी शिवाच्या भजन-नामसंकीर्तनाने स्वामीजींनी सर्वाना मोहित करून टाकले. स्वामी निर्मलानंद व आत्मानंद यांनी पखवाज वाजविले. रात्रभर आनंदाचा पवित्र, मधुर व स्वर्गीय फवारा उडत होता. असेच एकदा नीलांबरबाबूंच्या उद्यानवाटीत स्वामीजींनी सर्वांगाला विभूती माखून मृदंग वाजवित स्वरचित श्रीरामकृष्ण वंदना गायली होती. विरिशबाबूंना जबरदस्तीने लाल कापड नेसवून भैरव सजविले होते. या गर्दीत गोपालच्या आई येऊन म्हणाल्या, “तुम्ही सर्व थोडे बाजूला व्हा, मला शिवाचे दर्शन घ्यायचे आहे.”

एकदा तीन-चार दिवसांपासून बेलुर मठातील तीन संडासांची सफाई झाली नव्हती. भंगी आला नव्हता. स्वामीजींना त्याचा दुर्गंध जाणवला. जराही संकोच न करता संडासातील मळाची बादली टालीखोला भागात नेऊन ते स्वतः रिकामी करून आले. मुलांची असल्या अस्वच्छतेने तब्बेत खराब होऊ नये यासाठी तळमळत असत. त्यांना ते काम करताना बघून जे जे लोक त्यांना सामेरे गेले त्यांना त्यांनी चांगलेच फटकारले व म्हणाले, “आता का हे काम तुम्हाला करायचे आहे? आतापर्यंत का नाही केले?” एक मुलगा बादलीने पाणी टाकू लागला व स्वामीजी सहज भावाने ती जागा साफ करू लागले. कसलीही द्विधा नाही, ना कसला संकोच! एकटेच शंभराएवढे होते त्यामुळे त्यांच्याशिवाय आणखी कुणीही आमच्या डोळ्यात भरत नाही. गुरुबंधूंमध्ये परस्पर किती अद्भुत विश्वास होता, केवढे प्रेम होते. असले प्रेम तर सख्भ्या भावांत सुद्धा नसते. कोणी जर बेलुर मठाच्या कामकाजाविषयी विचारले तर ते म्हणत, “मला काही माहीत नाही. तुम्ही राजापाशी (स्वामी ब्रह्मानंद) जा.” त्यांचे मन आमच्यासारखे दुकानदारी करणारे मन नव्हते. राजा महाराजांना त्यांनी मठाधीश केले होते, प्रत्यक्षात ते तसे सोळा आणे मानत असत. म्हणत, “राजाच खरा राजा व नरेन फक्त प्रजा.” आम्ही हेही ऐकले आहे की स्वामीजींच्या नातेवाइकांना जर काही अर्थसाहाय्य लागत असेल तर ते त्यांना राजा महाराजांमार्फत पाठवून देत असत.

मला लहानपणी वाईट वळण लागले होते म्हणून माझ्या आईने मला सुधारण्यासाठी म्हणून बेलुर मठात धाडले. मी मठातही राजा महाराजांच्या खिशातून पैसे चोरत असे. माझ्या समोरच राजा महाराज स्वामीजींना म्हणाले, “तुम्ही या मुलाला खूपच लाडावले आहे म्हणून हा असले काम करतो.” मी तर भीतीने थरथर कापू लागलो. पण काय आश्वर्य व विशाल हृदय त्यांचे! मला ते जराही रागावले नाहीत. पण उलट राजा महाराजांना म्हणाले, “तू तर महंत आहेस, सगळ्यांची काळजी घ्यायची जबाबदारी तुझ्यावर आहे. तो तर लहान आहे, शाळेत जातो. बाहेर चणे-फुटापे-उसळ खायची इच्छा होणे तर स्वाभाविकच आहे, जशी आम्हाला लहानपणी होत असे. मध्ये मध्ये त्याला दोन-चार आणे देत जा. बघशील चोरी आपोआपच बंद होऊन जाईल.”

इ.स. १८९७, तेव्हा मठ नीलांबरबाबूंच्या उद्यानवाटीत होता. पाश्चात्य देशांत अतोनात परिश्रम केल्याने

स्वामीजींचे शरीर जर्जर झाले होते. त्यांना वायुपरिवर्तनाला जावे लागणार होते व मूऱ परीक्षण करावे लागणार होते. योगेन महाराज म्हणाले, “अमक्या डॉक्टरकडे हे तपासणीला पाठवा, तो तुमचा चाहता आहे.” स्वामीजी लगेच प्रतिवाद करीत म्हणाले, “त्यांच्या चाहण्याची कोणाला पडली आहे! हेच (समोर दोन संसारत्यागी युवक उभे होते त्यांच्याकडे इंगित करीत) माझ्यावर खरे प्रेम करतात. ते काहीही असो, तुला जिथे तपासणीला ते पाठवायचे आहे तिथेच ते तू पाठव.” एका मुलावर स्वामीजींनी पहाटे सर्व साधून घंटा वाजवून उठवायची जबाबदारी दिली होती. त्यामुळे कोणी कोणी त्या मुलावर रुष्ट झाले होते. एके दिवशी स्वामीजी त्या मुलासोबत गेले. त्याच्या हातातून घंटा घेऊन प्रत्येकाच्या कानापाशी वाजवून प्रत्येकाला जागवू लागले. कोणी कोणी डोळे न उघडताच रागावू लागले पण डोळे उघडताच

स्वामीजींना समोर बघून गडबडीत उठू लागले. स्वामीजी मात्र हसू लागले. स्वामीजी व राखाल महाराज या काळात (९ डिसेंबर १९०० ते जुलै १९०२) ध्यानघरात सर्वासोबत ध्यान करीत नसत.

जीवनाच्या शेवटच्या दिवशी शुक्रवारी सकाळी स्वामीजींनी तीन तास ध्यान केले व मग मंदिराच्या बाहेरील व्हरांड्यात शतपावली करीत त्यांच्या गळ्यातून शेवटचे भजन बाहेर पडले ते म्हणजे श्यामामातेचा (कालीमातेचा) महिमा, “श्यामा माँ ही काय काळी आहे रे! हे काळे रूप दिगंबर असले तरी हृदपद्म प्रकाशित करते रे!” पण कोणी कोणी म्हणते की ते मंदिरातून खाली येताना गुणगुणत होते, “मना, चल आता आपल्या निकेतनामधे!” हे शक्य आहे पण खुल्या आवाजात म्हटलेले शेवटचे भजन तेच, “श्यामा माँ ही काय काळी आहे रे!”

०००

स्वामीजींचा शक्तिविचार

मीनल जोशी, नागपूर

या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमः॥
या देवी सर्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमः॥

भारतवर्षात अनेक युगांपासून या मंत्रांचा उद्घोष होतो आहे. देवी भगवतीची अर्चना करण्यात येते. वैदिक काळापासून पुराणकालापर्यंत विविध रूपात ब्रह्माच्या या शक्तीची उपासना होताना दिसते. त्याचे जिवंत प्रतीक म्हणजे ‘स्त्रिया’. त्या भगवतीचे साक्षात् रूप आहे असे मानले जाते. भारतीय तत्त्वज्ञान, साहित्य, रूढी, परंपरा इत्यादीत हा भाव प्रकट झालेला आहे. स्त्रियांना सहर्धमचारिणी मानले आहे. त्यांच्या शिक्षणाची, विकासाची व्यवस्था या समाजात वैदिक काळापासून होती. त्या सुखी-आनंदी राहतील तर समाजाची उन्नती होईल याची जाणीव होती. त्यामुळे म्हटले आहे –

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।

स्वामी विवेकानंदांनी हे सत्य पूरेपूर ओळखले होते, अनुभवले होते. स्वामीजींच्या चरित्रात त्यांना घडविण्यात महत्त्वाचा वाटा होता तो त्यांच्या ‘आईचा’, माता भुवनेश्वरींचा. ते म्हणतात, ‘आज मी जो काही आहे, तो माझ्या आईच्या प्रेमामुळेच. मी तिचे ऋण कधीच चुकवू

शकणार नाही. माझ्या जन्माच्या पूर्वीपासून तिने अनेक व्रते-उपवास-प्रार्थना केल्या. माझ्यावरील धार्मिक संस्कार त्याचेच फल आहे. माझ्यातील सद्गुण मला आईकडून चेतनरूपाने प्राप्त झाले आहेत.’

स्वामीजींना गुरुदेव भगवान श्रीरामकृष्ण यांच्या चरणी आश्रय प्राप्त झाल्यावर त्यांनी ईश्वराला जगन्मातेच्या स्वरूपात स्वीकारले. त्यांना गुरुदेवांच्या कृपेने सर्व स्त्रियांना मातृरूपात बघण्याची अनुभूती, दृष्टी प्राप्त झाली. एकदा कैरो शहरात फिरता फिरता स्वामीजी व त्यांचे साथीदार रस्ता चुकल्याने कुंटणखान्याच्या परिसरात पोहचले. स्वामीजी स्वतःच साथीदारांपासून विलग होऊन, रस्त्याच्या कडेला बेंचावर अर्धवट वस्त्र नेसलेल्या स्त्रियांकडे गेले. स्वामीजींनी त्यांच्याकडे मोठ्या दयार्द्र नजरेने पाहिले व ते पुटपुटले, ‘गरीब मुली! बिचान्या गरीब प्राणी! त्यांनी आपले सौंदर्य विकून आपले देवत्व घालविले आहे.’ ते रडू लागले आणि हे पाहून आतपर्यंत त्यांच्या दिशेने मूर्खासारखे हावभाव करणाऱ्या त्या स्त्रिया गोंधळून गेल्या व त्यांच्या माना शरमेने झुकल्या. त्यांच्यापैकी एकीने स्वामीजींच्या वस्त्राचे चुंबन घेतले आणि म्हणाली, ‘हे बघा, हे असे पुरुष आहेत ज्यांनी

ईश्वराला पाहिले आहे! स्वामीजींकडे वळून ती स्त्री म्हणाली, ‘आपण देवमाणूस आहात!’

स्वामी विवेकानंदांसमोर देवीत्वाचा, जगत् मातृत्वाचा आदर्श होता – श्रीमाँ सारदादेवींचा. स्वामी विवेकानंद जगन्माता श्रीसारदादेवीविषयी म्हणतात – “माताजी सरस्वतीच्या रूपात बगला देवीचा अवतार आहेत. बाह्यतः शांतीने परिपूर्ण, परंतु अंतरातील आसुरी शक्तीच्या विनाशिका आहेत.” अमेरिकेत असताना आपल्या गुरुबंधूना लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात – ‘तुमच्या सान्याच्या सान्या समाजाचा अधःपात झाला आहे त्याचे मुख्य कारण म्हणजे या शक्तिस्वरूपिणी स्त्रियांची अवहेलना हेच होय.’ पवित्रतास्वरूपिणी श्रीमाँ सारदादेवींना केंद्र करून स्त्रियांसाठी मठ स्थापन करावा अशी स्वामीजींची तीव्रतर इच्छा होती. या स्त्रिया त्यागाच्या आदर्शाची दीक्षा घेतील. धर्मशिक्षण, शीलसंवर्धन आणि कठोर ब्रह्मचर्यपालनाद्वारे त्या सत्याचा शोध घेतील; ब्रह्मपदप्राप्त करतील असे त्यांना वाटत होते. भगवान् श्रीरामकृष्णांच्या शिष्या भक्तिमती अघोरमणी माँ, योगीन माँ, गोलाप माँ यांच्यारूपाने स्वामीजी उपासना व अश्रुवर्षण, उपवास व जागरण, ब्रह्मचर्य व तपश्चर्यामय भारत अवलोकित होते. त्यामुळे त्यांच्या चरणांशी बसून हा भाव ग्रहण करता यावा या इच्छेने स्वामीजींनी भगिनी निवेदिता व इतर पाश्चात्य शिष्यांना त्यांच्याकडे पाठविले होते.

मागरिट एलिझाबेथ नोबल म्हणजे भगिनी निवेदिता या स्वामीजींच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वापुढे, त्यांची विशाल धर्मदृष्टी, विचारातील महानता, नावीन्य आणि बुद्धिनिष्ठा व वैराग्यापुढे नम्र झाल्या. निवेदितांनी स्वामीजींचे शिष्यत्व स्वीकारले. भारतीय स्त्रियांच्या सेवेसाठी, कार्याक्रिता त्या कोलकात्याला आल्या. त्यांनी मुलींची शाळा सुरू केली. प्रौढ स्त्रियांसाठी वर्ग सुरू केले.

स्वामी विवेकानंद म्हणतात – भारतीय स्त्रियांसमोर

अनेक गंभीर समस्या आहेत. पण ‘शिक्षण’ ह्या एका जादूच्या शब्दाने सोडविली जाणार नाही अशी एकही समस्या नाही. त्यांच्या मते गृहव्यवस्था, कला, कौटुंबिक कर्तव्ये आणि शील बनविणारी नानाविध तत्त्वे इत्यादींचे सुशिक्षण मुलींना घावयास हवे. जप, पूजाअर्चा, ध्यानधारण ह्या गोष्टीही शिक्षणाचे आवश्यक अंग राहतील. त्याचबरोबर शूरवीरत्वाचा जोमही त्यांच्यात संवर्धित व्हावयास हवा. आत्मरक्षण करण्यास शिकणे हे आजकालच्या दिवसात अनिवार्य (होऊन बसले) आहे.

(स्वामीजी पाश्चात्य देशात असताना तेथील स्त्रियांची स्वाधीनता, त्यांचे शिक्षण, चारित्र्य यांची पत्रांतून प्रशंसा करीत असत. आपल्या देशातील स्त्रियांचे एक प्रजोत्पादक यंत्र म्हणून जगणे आठवून त्यांना अव्यंत वाईट वाटत असे. त्यासाठी ते स्त्रीजीवनाच्या, सर्वसाधारण जनतेच्या उन्नतीसाठी कार्य करण्यास आपल्या शिष्यांना प्रोत्साहित करीत.)

आज स्वामीजींनी भारतीय स्त्रियांची सर्व क्षेत्रांतील उन्नती पाहून खूप आनंद व्यक्त केला असता. शिक्षणामुळे भारतीय समाजात जागरूकता आली आहे. स्त्रिया स्वावलंबी होत आहेत. त्यांना समाजात सन्मानाचे, आदराचे स्थान आहे. तरी स्त्रीभ्रूणहात्येसारखी गंभीर समस्या आपल्या वैचारिक, नैतिक, सामाजिक विकासासमोर प्रश्नचिन्हच उभे करते. त्यासाठी आवश्यकता आहे – स्वामीजींच्या विचारांना आत्मसात करण्याची, भारतीय कुटुंबव्यवस्था ज्या मातृत्वाच्या आदर्शावर आधारित आहे त्याला दृढ करण्याची. पवित्र आणि सुशिक्षित माताच देशाला नैतिक अधःपतनाच्या दरीतून वर काढू शकतील. त्यांच्या संतानांच्या उज्ज्वल कर्मांनी देश उज्ज्वल होईल. ह्या देशात संस्कृती, ज्ञान, शक्ती, भक्तीचा उदय होईल. खन्या अर्थाने शक्तिपूजा संपन्न होईल.

○ ○ ○

पाश्चात्यांच्या दृष्टीने सारी नारी-शक्ती ‘पत्नीत्वा’त केंद्रीभूत झाली आहे, आणि भारतातील सामान्य माणसाच्याही दृष्टीने सारी नारी-शक्ती घनीभूत झाली असते ‘मातृत्वा’त. पाश्चात्य देशात संसाराचे कर्तेपण असते पत्नीच्या हाती. याउलट भारतीय कुटुंब चालत असते आईच्या तंत्राने. पाश्चात्य कुटुंबात आई आल्यास तिला चालावे लागते सुनेच्या कलाने, कारण घराच्या सान्या किल्ल्या असतात सुनेच्या हाती. आमच्याकडे मात्र आई ही नेहमी कुटुंबातच असते आणि सुनेला नेहमी वागावे लागते सासूच्याच (आईच्याच) हाताखाली. दोन आदर्शात किती फरक आहे हे यावरून तुमच्या ध्यानात येईल.

– स्वामी विवेकानंद

तुम्ही ऋषी क्हा!

प्रा. प्रमोद. श्री. डोरले

'शिल्पा' अपार्टमेंट २/१४, परमहंसनगर, पौड रोड, कोथरुड, पुणे-४११०३८

हे अमृताच्या पुत्रांनो!

स्वामी विवेकानंदांनी एका भाषणात मानवाचे, त्याच्या मूळ स्वरूपाचे वर्णन केले आहे. ते म्हणतात - मनुष्याचा आत्मा अनादि, अमर व पूर्ण आहे. आपली वर्तमान अवस्था आपल्या गत कर्माचे फल असून भावी अवस्था वर्तमान कर्माचे फल होय. आत्मा कधी प्रगत तर कधी दुर्गत होऊन जन्म-मृत्यूच्या अखंड फेन्यांत अविराम भ्रमत असतो. याचा अर्थ असा घ्यायचा का की आत्मा उदाम कार्य-कारण प्रवाहात (cause and effect) असहाय अवस्थेत सारखा इतस्ततः फेकला जात आहे? आत्मा काय एखाद्या क्षुद्र कीटासारखा सतत फिरणाऱ्या कर्मचक्रावर चढविला गेला आहे? ह्यातून सुटका होण्याचा काय काहीच मार्ग नाही? मानवाच्या हताश हृदयाच्या अंतस्तलापासून असा करुण क्रंदनध्वनी उटू लागून त्या करुणानिधान विश्वित्याच्या सिंहासनार्पयंत जाऊन पोहोचला. दयामय भगवान आशापूर्ण सांत्वना वाणीच्या रूपाने एका वेदवित् 'ऋषीच्या' हृदयात आविर्भूत झाले. ईश्वरी शक्तीद्वारा प्रेरित झालेले ते महर्षी लगेच जग-समोर उभे राहून उच्च स्वराने ती आनंदवार्ता उद्घोषित करू लागले - "हे अमृताच्या पुत्रांनो, हे दिव्यधामवासी देवांनो, या, तुम्ही सर्वजण श्रवण करा, मी त्या अनादि, महान, पुराण पुरुषास जाणले आहे. आदित्यासारखा त्याचा वर्ण, अज्ञान त्याला स्पर्श करू शकत नाही. त्याला जाणल्यानेच मृत्यूच्या तावडीतून सुटू शकाल. अन्य मार्ग नाही."

स्वामी विवेकानंद पुढे म्हणतात - "अशा दिव्य अनुभूतीसंपन्न द्रष्ट्या ऋषींनी ही संस्कृती घडविली आहे. धर्माचे तत्त्वज्ञान निर्मिले आहे. म्हणून ही संस्कृती, हा धर्म अजर आहे, अमर आहे. म्हणून भारताच्या संतानांनो! तुम्ही 'ऋषी' क्हा! अमृताचे पुत्र म्हणून जीवन जगा. भेकडपणाचे क्षुद्रपणाचे, आवरण फेकून आपल्या या दिव्य स्वरूपाचा स्वीकार करा. त्यामधूनच भारताचा उज्ज्वल असा भविष्यकाळ तुम्ही घडवू शकाल!" (स्वा.वि. ग्रंथावली, खंड २रा)

ऋष्या मंत्रद्रष्टारः:

स्वामी विवेकानंदांच्या या उद्गारांवरून भारतीय संस्कृतीमधील ऋषींचे महत्त्व लक्षात येते. भारतीय संस्कृती ही जगामधील प्राचीनतम संस्कृती म्हणून ओळखली जाते.

तिलाच 'वैदिक संस्कृती' याही नावाने संबोधिल्या जाते. कारण वेद हे या संस्कृतीचे 'मूलाधार' आहेत. वेदग्रंथ, त्यांतील विचारधन या संस्कृतीचे अक्षय भांडार आहे. त्या ज्ञानाच्या आधारावरच येथील धर्म, परंपरा, जीवन धारणा, सामाजिक चालीरिती यांची निर्मिती झाली. त्यातून जगातील इतर सर्व संस्कृतीपेक्षा एक वैशिष्ठ्यपूर्ण संस्कृती निर्माण झाली. याचे सर्व श्रेय तपश्चर्या करून सृष्टीतील गूढ रहस्यांचा सतत शोध घेण्याचा प्रयत्न करू. त्या ऋषित्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करू. त्यासाठी सृष्टिनिर्मितीचा प्राचीन क्रम पाहणे जरूरी आहे.

भारतीय सृष्टिविज्ञान शास्त्रानुसार प्रत्येक कल्पाच्या आरंभी भगवान विष्णूच्या नाभिकमलापासून ब्रह्मदेव उत्पन्न होतात आणि तपश्चर्येच्या द्वारा सृष्टिनिर्माण करण्याच्या कार्यास प्रारंभ करतात. त्या कार्यात मदत व्हावी यासाठी ते मानसिक संकल्पाने ऋषींची निर्मिती करतात. ते सर्व ऋषी शक्ती, विविध सामर्थ्य, तप, अध्यात्म, ज्ञान, मंत्रशक्ती इत्यादी सर्व बाबतीत ब्रह्मदेवाप्रमाणेच असतात. त्या ऋषींची नावे पुढीलप्रमाणे दिली आहेत. मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, विश्वामित्र, भारद्वाज, गौतम, जमदग्नि. या सर्वांना त्यांच्या तपश्चर्येमुळे किंवा त्यामुळे प्राप्त झालेल्या अतीद्रिय सामर्थ्यमुळे वैदिक ऋचांचे दर्शन झाले. त्यांनी त्या ऋचा शब्दबद्ध केल्यात. त्यामुळे ते 'ऋषी' म्हणजे 'मंत्रद्रष्टा' या अभिधानास प्राप्त झालेत. ज्यांना 'ऋचांचे' दर्शन झाले त्यांना 'ऋषी' म्हटल्या जाऊ लागले. 'ऋषयो मंत्रद्रष्टारः' म्हणतात ते याचमुळे. हे सर्व ऋषी सत्यवक्ता, धर्मात्मा, ज्ञानी, ब्रह्मभावसंपन्न, दीर्घकाल तपस्या करणारे होते. तप, स्वाध्याय, संतोष, सदाचार आणि अपरिग्रह यांनी परिपूर्ण असे त्यांचे जीवन होते. विविध यज्ञांच्या माध्यमातून देवतांची उपासना ते करीत. सृष्टीच्या अनेक गूढ रहस्यांची उकल त्यांतूनच त्यांनी केली. संपूर्ण मानवमात्रांच्या कल्याणासाठी त्यांवर आधारित अनेक जीवनोपयोगी तसेच जीवनाचे उन्नयन करणारी शास्त्रे त्यांनी निर्माण केलीत. त्याचमुळे भारतीय संस्कृती ही 'ऋषी संस्कृती' या नावानेही ओळखली जाते.

द्रष्टेपणा म्हणजे काय?

ऋषींना द्रष्टा म्हणतात. त्याचा अर्थ त्यांना त्या

वेदमंत्रांच्या ‘ऋचा’ दिसल्यात. त्यांनी ती अशरीरी असलेली वाणी ऐकली, नके तर प्रत्यक्ष पाहिली. याचा अर्थ स्पष्ट झाल्याशिवाय ऋषीचे द्रष्टेपण आणि वेदांचे अपौरुषेयत्व या कल्पना स्पष्ट होणार नाहीत. या कल्पनांबाबत आधुनिक विज्ञान युगात वावरणाऱ्या व्यक्तीस विश्वासार्हता राखणे थोडे कठीणच जाते. त्याच्या तर्कात (लॉजिकली) ते बसत नाही. जे प्रत्यक्ष दिसत नाही, अनुभवास येत नाही त्यांवर विश्वास कसा ठेवायचा? ते मान्य कसे करायचे? असे त्याचे तर्कशास्त्र असते. त्यासाठी इंद्रियगोचर सृष्टी आणि इंद्रियांच्या अनुभव कक्षेच्या पलीकडे असलेली अतींद्रिय सृष्टी याचा मुळातून विचार करणे जरूर आहे. व्यावहारिक अनुभव आणि आध्यात्मिक क्षेत्रातील अनुभव यात एक महत्वाचा फरक आहे. व्यावहारिक क्षेत्रातील अनुभवांना एक मर्यादा आहे. ते स्थूल स्वरूपाचे आहेत. पण सूक्ष्म स्वरूपाच्या अनुभवांना मर्यादा नाही. त्यांचे आकलन करण्याची साधने ही भिन्न स्वरूपाची आहेत. ‘शम-दम-तपादि’ साधनांनी शुद्ध झालेल्या मन-बुद्धि-चित्त या सूक्ष्म साधनांद्वाराच त्याचे आकलन होऊ शकते. अन्य साधनांनी नव्हे. विश्वाचे गूढतम असणारी सारी रहस्ये ही ऋषींना अवगत होण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे त्यांनी प्रदीर्घ काळापर्यंत केलेली तपश्चर्या होय. त्यामधून त्यांनी हे अतींद्रिय सामर्थ्य प्राप्त केले. त्याचा उल्लेख ऋग्वेदात खालील ऋचेत केला आहे.

ऋतं च सत्यं याभीद्वात् तपसोऽथजायत।

ततो रात्र्यजायत् ततः समुद्रो अर्णवः॥

म्हणजे प्रज्वलित झालेल्या तपाणासून ऋत आणि सत्य निर्माण झाले. त्यापासून रात्रीचा जन्म झाला, आणि तिच्यापासून पाण्याने भरलेला समुद्र (झाला). (ऋग्वेद सार, पृ.क्र. २८६-१०-१९०.१)

वरील ऋचेमधील पूर्वार्धात दोन महत्वाच्या विज्ञानगर्भ संकल्पना आल्या आहेत. त्या दोन संकल्पनांच्या माध्यमातून वैदिक तत्त्वज्ञानाचे जणू सारच ऋषींनी व्यक्त केले आहे. वर्तमानकाळी वैज्ञानिक विचारप्रक्रिया ही संपूर्ण जगावर प्रभुत्व गाजवते आहे. त्याचाही मूलभूत विचार ऋषींनी

केलेला आहे हे लक्षात येते. ज्ञानाची व्याख्या करताना ‘एकं ज्ञानं ज्ञानम्’ असे सांगण्यात आले तर विज्ञानाची व्याख्या करताना ‘विशेष ज्ञानं, विविध ज्ञानं – विज्ञानम्’ म्हणजे विशेषत्वाचे वा अनेकत्वाचे दर्शन म्हणजे विज्ञान. एकत्वाचे दर्शन म्हणजे ज्ञान. या एकत्वाचे आणि अनेकत्वाचे दर्शन व परिणाम सांगताना कठोरपिण्डदात असे म्हटले आहे की –

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्तेह।

मृत्योः स मृत्युपाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥

म्हणजे – “जे येथे आहे तेच तेथे आहे. जे तेथे आहे तेच येथेही आहे. हे अवधानात न घेता जो येथे, या विश्वात नानाभावात्मक विभाग पाहतो तो मृत्यूकडून मृत्यूकडे जातो.” वेददृष्ट्या, ऋषिदृष्ट्या नानात्व-भेदत्व-पृथकत्व हा मृत्यूचा स्वरूप धर्म आहे तर एकत्व-अभेदत्व-अपृथकत्व हा अमृताचा स्वभावधर्म आहे. त्याचमुळे वैदिक ऋषींची अनादिकाळापासून ‘मृत्योर्मा अमृतं गमय’ ही प्रार्थना आहे.

हे अमृतत्व प्राप्त कसे करायचे? ऋषी म्हणतात – ‘आत्माऽरे द्रष्टव्यः। (कथं द्रष्टव्यः।) श्रोतव्यः मंतव्यः निदिध्यासितव्यः।’ श्रवण, मनन, निदिध्यासन या द्वारा आत्मसाक्षात्कार घडून येतो. त्यासाठी ‘तप’ करावे लागते. ध्यान-धारणा-समाधिद्वारा त्याची प्रत्यक्षानुभूती प्राप्त करून घेता येते. या सर्व प्रक्रियेमध्ये तपाने, साधनेने परिशुद्ध झालेली ऋषींची ‘ऋतंभग प्रज्ञा’ आणि संपूर्ण विश्वाचे आधारभूत असलेले ‘ऋत’ आणि ‘सत्य’ यांचे परस्परांशी सायुज्य, एकरूपता घडून येते. ‘ऋत’ तत्त्व म्हणजे ‘यथार्थ सत्य असे ज्ञान’ – एकं ज्ञानं ज्ञानम् – हे ज्ञान कशाचे? तर या संपूर्ण विश्वातील सर्व जडचेतन व साकार पदार्थाच्या केंद्रस्थानी निगूढपणे वर्तत असलेली अव्ययशक्ती (इनएकझास्टिबल एनर्जी) तीच ही अव्ययशक्ती विश्वात्मक व विश्वातीत अशी आहे. ‘आगती-स्थिती आणि गती’ अशी तिची एक अद्भुत प्रक्रिया आहे. ही अव्यय शक्ती दिक्कालातीतातून निगूढपणे आगत होते. एका सूक्ष्मातिसूक्ष्म बिंदूत क्षणकाल स्थिरावते आणि असे घडताच त्या बिंदूवरून ती परावर्तित होते. त्यामुळे ‘स्थिती-गती’ स्थिती-गती अशी द्वंद्वात्मक प्रक्रिया त्या बिंदूच्या सभोवती आकारास येते. त्या प्रक्रियेनुसार तेजोमेघ, नक्षत्रे, सूर्य-पृथ्वी-चंद्रादीनी परिपूर्ण असे हे विराट विश्व, हे चतुःपरिमाणात्मक सातत्य व्यक्त दशेला येते.

ही वैश्विक व विश्वातीत अव्यय शक्तीच ‘ऋत’ आणि सत्य अशा दोन भागात विभक्त होते. ‘अहदयम् अशरीरं

ऋतम्' आणि 'सहदयम्-सशरीरम् सत्यम्' अशा ऋत आणि सत्य यांच्या व्याख्या आहेत. 'सहदय' म्हणजे केंद्रयुक्त (आत्मतत्त्व) आणि 'सशरीर' म्हणजे त्रिपरिमाणात्मक आकार असलेली वस्तु (प्रकृतिः-अष्टधा) या दोन तत्त्वांचे परस्परांशी 'आगती-स्थिती-गती' या त्रयीने यांत्रिक पद्धतीने (चक्रक्रमाने) परस्परांशी असलेले साकल्यरूप सातत्य (अव्यक्तातून-व्यक्तात आणि व्यक्तातून अव्यक्तात) म्हणजे हे विश्व. ही सर्व प्रक्रिया ज्ञानात्मक आहे. या विराट वैश्विक प्रक्रियेतील ही अनंत रूपाने सूक्ष्मातिसूक्ष्म स्वरूपात अस्तित्वात असणाऱ्या गूढतम रहस्याचे आकलन ऋतंभरा प्रज्ञेच्या साद्याने ऋषींना झाले. त्यांनी ते जाणले. ऋचांच्या रूपाने त्यांनी शब्दांकित केले. हा विषय अधिक स्पष्ट होण्यासाठी 'ऋतंभरा प्रज्ञा' म्हणजे काय ते पाहू.

पातङ्गल योग दर्शनातील 'समाधिपाद' या प्रकरणात ४८वे सूत्रात - 'ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा' - याचे विवेचन केले आहे. वस्तुमात्राचे ज्ञान जिच्या योगाने होते ती प्रज्ञा होय. ध्यानाभ्यासाने चित्तातील वासना, विकार, रज-तमाचे आवरण जसजसे शुद्ध होत जाते त्या प्रमाणात चित्त शुद्ध होत जाते आणि प्रज्ञाशक्तीला वस्तुमात्राचे ज्ञान अधिकाधिक यथार्थत्वाने होऊ लागते. त्यातून साधकाची ध्यानसाधना ज्यावेळी निर्विचार समाधीच्या अवस्थेपर्यंत पोहोचते त्यावेळी विपर्यस्त ज्ञानाचा गंधर्ही त्याच्या बुद्धीत राहत नाही. त्याची प्रज्ञा त्यावेळी 'ऋत' म्हणजे यथार्थसत्य अशा ज्ञानाचेच ग्रहण करीत असल्याने समाहितचित्त योग्याच्या प्रज्ञेला ऋतंभरा प्रज्ञा अशी संज्ञा योगशास्त्रात दिली आहे. तिचे वैशिष्ट्य पुढील ४९व्या सूत्रात दिले आहे ते असे -

श्रुतानुमान प्रज्ञाभ्यामन्य विषया विशेषार्थत्वात् ॥४९॥

म्हणजे - वेदांच्या शब्दांपासून जे ज्ञान होते ती श्रुतप्रज्ञा. अनुमानप्रमाणाने जे ज्ञान होते ती अनुमानप्रज्ञा. पण ऋतंभरा प्रज्ञेच्या प्राप्तीनंतर वस्तुमात्रासंबंधीच्या विशेषार्थाचे ग्रहण (अॅन्सोल्यूट टुथ) होत असते. याचाच स्पष्ट अर्थ असा की 'मूलभूत असलेल्या पण गूढ असणाऱ्या ज्ञानात्मक आणि चैतन्यमयी रहस्यांचे व सत्यांचे वस्तुनिष्ठ (ॲंजेकटीक्ली) आकलन होते, दर्शन होते. ऋतंभरा प्रज्ञेची प्राप्ती झालेल्या आणि समाधी स्थितीपर्यंत पोहचलेल्या ऋषींना हे दर्शन झाले म्हणून त्यांना द्रष्टा असे म्हणतात. अशा अनेकानेक द्रष्ट्या ऋषींना प्राप्त झालेल्या सत्यांचे संकलन म्हणजे वेद होत. या अवस्थेत 'ऋत' हे तत्त्व आणि ऋषींची ऋतंभरा प्रज्ञा हे एकरूप झालेले असतात. एकजीव झालेले असतात. या

अवस्थेत "पूर्व-पूर्व संस्कारबद्धतेमुळे संकल्प-विकल्पात्मक, वासनामय, विकारज, गुणाधिष्ठित संस्कारात आबद्ध असलेल्या 'अहं-भावाचे' विसर्जन समुद्राचा तळ घेण्यासाठी गेलेल्या मिठाच्या बाहुलीप्रमाणे पूर्णपणे एका अज्ञात, अनंत, विश्वव्यापक व विश्वातीत अशा निगूढ तत्त्वात घडून येते. हे विसर्जनच वैश्विक सर्जनशील चितिशक्तीणी मानवातील 'मानव्याचे' (ह्युमननेस) सायुज्य घडवून आणते. हेच 'वेदांचे अपौरुषेयत्वाचे' तात्त्विक स्वरूप होय. 'ऋषींचे द्रष्टेपण' आणि 'वेदांचे अपौरुषेयत्व' या अवस्था, संकल्पना या मूल स्वरूपात असलेल्या जाणिवेच्या (कॉन्शसनेस) दिव्य आणि सूक्ष्मतम अशा चैतन्यमयी पातळीवरील आहेत हे लक्षात घेतले की, विश्वासाहंतेचा प्रश्ननच निर्माण होत नाही.

'ऋत' या तत्त्वाचा अंगीकार करण्याचे खूप फायदे आहेत. जीवनाच्या वाटचालीत विविधपणे अनुभवायला येणाऱ्या चुकीच्या धारणांमुळे, भ्रमांमुळे जी फसगत होते ती होत नाही. मूलभूत सत्याचे आकलनामुळे कधीही विचलित होण्याचा प्रश्ननच उद्भवत नाही. खालील ऋचेत त्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे, तो असा -

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वी ऋतस्य धीतिर्वजिनानिहन्ति ।

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान् आयो ॥

म्हणजे - ऋतापासून मिळणारे फायदे पुष्कळ आहेत. ऋताचा विचार फसवेगिरीचा नाश करतो. ऋताच्या आवाजाने जागे होत आणि प्रकाश देत आयूच्या बहिन्या कानांना कार्यान्वित केले आहे. (ऋचेद सार, पृ. २८६)

गूढवाद - आधुनिक संशोधन

वेदवाड्यमय हे प्राचीनतम असे आहे. आधुनिक काळातील अनेक तत्त्वज्ञानी, संत, साहित्यिक यांनी 'गूढवादाचा' (मिस्टिसिजम) अभ्यास करताना, त्याचे विवेचन करताना वेदांतील अनेक कल्पना, ऋषींचे द्रष्टेपण, सत्य या संबंधात सुसंवादी आणि सुसंगत असे विचार प्रकट केले आहेत. प्रातिनिधिक स्वरूपात त्यांतील काहींचा विचार करू.

गूढवाद म्हणजे काय याची व्याख्या करताना 'इक्हेलीन अंडरहिल' ही ग्रंथलेखिका म्हणते -

‘Mysticism is the art of union with Reality. The mystic is a person who has attained that union in greater or less degree, or who aims at and believes in such attainment.’

- गूढवाद म्हणजे सत्याशी एकरूप होण्याची कला. ज्याने हे ऐक्य साधले अथवा जो ते साधण्याच्या मार्गावर आहे

तो 'गूढवादी' (मिस्टिक) म्हणजेच 'ऋषी'.

या गूढवादी (मिस्टिक) म्हणजे आत्मविद् असलेल्यांच्या द्रष्ट्येपणाचा दाखला देताना हीच लेखिका म्हणते की, 'Where the philosopher guesses and argues, the Mystic lives and looks.'

(ज्या ठिकाणी तत्त्ववेत्ते तर्क आणि अनुमान करतात तेथे आत्मविद् (ऋषी) प्रत्यक्ष जिवंतपणे पाहतात.) हेच ऋषींचे द्रष्ट्येपण नाही का?

ऋतंभरा प्रज्ञेची प्राप्ती झाल्याशिवाय ऋषीत्व प्राप्त होत नाही. त्याच प्रकारच्या अपेक्षा व्यक्त करताना 'बोहेम नावाचा जर्मन तत्त्ववेत्ता व संत म्हणतो – "When both thy intellect and will are quiet and passive to the expressions of the eternal world and spirit and when thy soul is winged up above that which is temporal, the outward senses and imagination being locked up by holy abstraction then the Eternal Hearing, Seeing and Speaking will be revealed in thee." (Varieties of Religious experience मधून)

म्हणजे जेहा तुळी बुद्धी व मती स्थिर व शांत असेल व अनाईनंत वस्तूशी म्हणजे आत्म्याशी सुसंवादी असेल, कालातीत असेल, ध्यानसिद्धीमुळे बाह्येद्रिये आणि कल्पना या जणू स्तंभित झाल्या असतील तेव्हाच परमात्म्याशी बोलणे, ऐकणे व पाहणे यांचा तुझ्यात उदय होईल.

आधुनिक गूढवादातील अनुभूती, निष्कर्ष हे 'ऋत', 'सत्य', 'ऋषित्व', 'द्रष्ट्येपण' – या सर्व संकल्पनांनाच सिद्ध करणारे आहेत. स्वामी विवेकानंदांच्या संदेशातील प्रत्यक्षानुभूती हीच आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान हे निरपेक्ष आहे, कालातीत आहे म्हणूनच कालजयी आहे. कालजयी आहे म्हणूनच ते अमर, शाश्वत, चिरंतन स्वरूपाचे आहे. या चिरंतनाच्या भरभक्कम पायावर भारतीय संस्कृतीची उभारणी आहे. 'ऋत' या चिरंतन, शाश्वत आधारावरच येथील 'धर्म' तत्त्वज्ञान आहे. त्याचमुळे ते त्रिकालाबाधित आहे. नित्य नूतन असे आहे. त्या तत्त्वज्ञानाचे उद्गाते ऋषी आहेत.

आधुनिक यक्ष प्रश्न

आजचे युग हे विज्ञानाचे युग आहे. आधुनिक विज्ञानाचे संशोधन कार्य, त्यामुळे होणारी यांत्रिक प्रगती ह्या गोष्टी काही प्रमाणात कल्याणकारीही ठरल्या आहेत. पण ही कल्याणकारिता विज्ञानाच्या प्रलयकारी कार्याच्या तुलनेत समुद्रातील बिंदूप्रमाणे आहे. आजच्या विकारवश, अहंकारी

मानवाच्या हाती विज्ञानाचे हे प्रलयकारी सामर्थ्य आल्याने 'माकडाच्या हातात कोलीत' देण्यासारखे झाले आहे. त्यांतूनच प्रलयकारी भौतिक यंत्रंत्रात्मक शक्तींचा दासानुदास बनलेला आधुनिक विज्ञाननिष्ठ मानव हा मानवी जीवनावर वर्चस्व गाजविणार की वेदान्त तत्त्वज्ञानाने, ऋषिप्रणीत मार्गावरून वाटचाल करणारा विसृक्त सर्जनशील व नित्य कल्याणकारी चितिशक्तीचा शोध घेणारा 'आध्यात्मिक मानव' 'ऋषितुल्य मानव' हा मानवी जीवनाचे व जगाचे नेतृत्व करणार? असा एक यक्षप्रश्न आधुनिक मानवासमोर व जगासमोर आज निर्माण झाला आहे. या यक्षप्रश्नाचे योग्य उत्तर मिळेल अशी अनेक विचारांची बिजे ऋषींच्या ऋतंभरा प्रज्ञेतून, मूलगामी चितनातून भारतीय तत्त्वज्ञानात विखुरलेली आहेत. त्यांचाच मागोवा घेत जगातले अनेक विचारवंत या भीषण समस्येचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

वैदिक कालखंडाच्या संभ्रमावस्थेत ज्यावेळी मानवाच्या हताश हृदयाच्या अंतस्तलापासून निघालेल्या करुण क्रंदनध्वनीने विश्वपित्याने एका ऋषींच्या द्वारे परमेश्वराच्या स्वरूपाचा आणि त्याला प्राप्त करणाऱ्या मार्गाचा दिशाबोध केला, त्याचप्रमाणे आधुनिक यक्षप्रश्नाच्या संदर्भात जणू काही परमेश्वरी प्रेरणेनेच जगविरुद्धात इतिहासकार अर्नाल्ड टॉयन्बी म्हणाले –

"At this supremely dangerous moment in human history the only way of salvation for mankind is an Indian way and Indian philosophy. The whole world is on the bank of disaster. To avoid this we have only one alternative – that is 'Wisdom of India'

भारतीय तत्त्वज्ञानात, विचारात तृतीय महायुद्धाच्या भीषण संहारातून संपूर्ण जगाला, मानवजातीला वाचविण्याचे सामर्थ्य आहे. तो विचार, ते तत्त्वज्ञान ऋषींच्या दिव्य प्रज्ञेतून निर्माण झाले आहे. ती प्रज्ञा – ऋतंभरा प्रज्ञा आहे.

... आजही भारताला अशाच ऋषिप्रणीत, प्रतिभाशाली वारसदारांची नितांत गरज आहे. कारण त्यातूनच भारताचा उज्ज्वल भविष्यकाळ घडणार आहे. त्याचसाठी स्वामी विवेकानंदांनी भारतीय संस्कृतीच्या वारसदारांना आवाहन केले की – '... भारतमातेच्या संतानांनो! पुत्रांनो! तुम्ही अमृताचे पुत्र म्हणून जीवन जगा! तुम्ही 'ऋषी' व्हा!'

○○○

स्वामी विवेकानंदांचा झुंजार संघर्ष

स्वामी तथागतानंद, वेदान्त सोसायटी, न्यूयॉर्क
अनु.: डॉ. रविंद्र भाल्डे, अलिबाग

जगाच्या कल्याणा, संतांच्या विभूती।

देह कष्टविती, परोपकारे॥ – संत तुकाराम

प्रेषित आणि संत मंडळी मानवाच्या कल्याणासाठी झटत असतात. ते जगावर प्रेमाचा आणि ज्ञानाचा वर्षाव करीत असतात. मानवजातीच्या शाश्वत कल्याणासाठी ते स्वेच्छेने, जन्मभर संकटे व दुःख झेलत असतात. या सगळ्या विभूती म्हणजे सर्वस्व त्याग आणि सन्यस्त वृत्ती यांची सजीव उदाहरणे होत! सर्व-सामान्यांची दुःखे नष्ट करण्यासाठीच त्यांचा जन्म झालेला असतो. आपल्यावरील प्रेमापेटी ते आपले दुःख यातना नष्ट करण्याचा मार्ग दाखवीत असतात. आदी शंकराचार्य म्हणतात –

“हे परमेश्वरा! ब्रह्मानंदाच्या अमृताहूनही गोड अशा उपदेशपर, पवित्र, शीतल (व) कर्णतृप्ती करणारा तुझा ओष्ठस्वर-अमृतमय वाक्प्रवाह, तू माईयासारख्या (या) संसार पीडांनी गंजलेल्या, जणू वैशाख वणव्याच्या ज्वालांनी पोळून त्रस्त झालेल्या (जीवांवर) वर्षु दे! (कारण) ज्यांचेकडे तू क्षणभरच कृपमय दृष्टीने पाहीले व त्यांचा स्वीकार केलास, ते धन्य आहेत.” (विवेकचूडामणि, श्लोक ३९)

स्वामी विवेकानंद म्हणत – “या प्रकारच्या मोजक्याच परमहंसांच्या पावित्रामुळेच या विश्वाला संघटित केले गेले आहे. हे (महात्मे) अस्तंगत झाले, किंवा त्यांनी आपला प्रेमवर्षाव आवरता घेतला तर जगाची शकले व्हायला वेळ लागणार नाही.” भगवत्गीतेत श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सांगितलेच आहे की –

“श्रेष्ठ (पुरुष) जे जे आचरण करतात ते इतर (सामान्य) लोक (आचरीत असतात). ते ज्याला प्रमाण मानतात, त्यालाच (प्रमाण म्हणून) लोक अनुसरतात. हे पार्था! तिही लोकांत मला काहीही कर्तव्य नाही. मला न मिळालेले किंवा मिळवावाचे असे काहीच नाही. (तरी देखील) मी कर्मातच रत असतो. कारण, पार्था! जर मी आळस सोळून कर्मरत राहिलो नाही, तर मग लोकही सर्व प्रकारे माझाच मार्ग अनुसरतील. (म्हणजे ते देखील आळशी होतील व कर्म करणार नाहीत).” – गीता, अ. ३, २१-२३

या प्रेषितांबद्दल जगाने नेहमीच गैरसमज करून घेतले आहेत. (त्यांना समजून न घेता) त्यांचा छळवाद केला आहे. त्यांना सतावले आहे. इतरांपेक्षा यांनी फारच सोसले आहे. स्वामी विवेकानंद म्हणतात –

“ही संत मंडळी (खोरेखरच) महान होती. त्यांनी हे अवाढव्य जग आपल्या खांद्यांवर पेलले होते. यांच्या तुलनेत आपण फारच खुजे आहोत, यात शंकाच नाही. तरी पण आपल्या मर्यादित परिघामध्ये, आपल्या छोट्या छोट्या वाडी-वस्त्यांमधून, छोट्या-मोठ्या संकटांना तोंड देत (आपण) तशाच प्रकारचे काम (छोट्या स्वरूपात) करीत असतो. कोणतीही व्यक्ती (टोकाची) खलपुरुष नसते; अथवा टाकाऊही नसते. तरी देखील प्रत्येकाला आपापले दुःख असतेच. आपल्यात अशा सर्व चुका, सगळे दुष्टविचार असून सुद्धा कुठेतरी एखादा चकाकता (आशेचा) किऱण असतोच; व आणखी एखादा सोनेरी धागाही असतो. ज्या द्वारे आपण सतत ईश्वराच्या संपर्कात असतो.”

मानवप्राणी जेव्हा वाट चुकतो, बहकतो त्यावेळी त्याला ताळ्यावर आणणारे सत्य व प्रभुप्रेम यांचा उद्घोष या संतांच्या जीवन चरित्रांद्वारे होत असतो. स्वामी विवेकानंद विश्व-संत व शक्तीचे उपासक, प्रचारक होते. त्यांचे हृदय गौतमबुद्धाच्या हृदयाप्रमाणे विशाल होते; बुद्धी शंकराचार्यांसारखीच प्रखर व तीक्ष्ण होती; चैतन्य महाप्रभूंशी तुल्यबळ असे त्यांचे ईश्वर प्रेम होते; येशू ख्रिस्तांप्रमाणे ज्वलंत त्यागी असून सेंट पॉलसारखीच प्रेरणाशक्ती त्यांच्यात होती. मानवाच्या कल्याणासाठी त्यांनी दिलेल्या झुंजीमुळेच ते महान युगनायक ठरले.

स्वामी विवेकानंद देवमाणूस होते, तद्वतच एक महान आध्यात्मिक ऋषीच होते. श्रीरामकृष्णांनी गाढ समाधीतून जागे केलेले, ते (प्रत्यक्ष) शिवाचा अवतारच होते. अखिल मानवजातीच्या उद्धारासाठी त्यांनी मनुष्यदेह धारण केलाच पण त्याबरोबर मानवी दुःखेही अंगीकारली! नरेंद्रच्या (स्वामी विवेकानंद) ध्यान करण्याचा प्रचंड ताकदीबद्दल बोलताना ठाकुर म्हणत की नरेंद्र म्हणजे प्रत्यक्ष “शिवस्वरूपच”,

“शिवशक्तीच”. आपल्याला त्यांच्या अमर्याद आध्यात्मिक शक्तीचे किंवा त्यांच्या परिपूर्ण मानवी स्वरूपाचे आकलन कधीच होऊ शकणार नाही. त्यांचे जीवन अतिशय संतुलित होते. मानवप्राण्यांच्या दुःखांबद्दल वाटणारी करुणा त्यांना सतत दुसऱ्याचा विचार करावयास लावत असे. स्वतः अनंत आपत्ती व दुःखे सोसत सोसत दुसऱ्यांची दुःखे व पीडा नष्ट करण्यासाठी त्यांनी जी वीर-सदृश झुंज दिली, त्याची काही उदाहरणे, काही ठळक प्रसंग आपण येथे पाहणार आहोत. या प्रसंगचित्रांचा खोल ठसा संवेदनक्षम भक्तांच्या मनावर उमटल्याशिवाय राहणार नाही.

येशू ख्रिस्त म्हणत - “माझ्या मागे येणाऱ्याने, स्वतःला विसरून जावे व आपला क्रूस आपल्याच खांद्यावर घेऊन माझे अनुसरण करावे.” क्रूस (Cross) म्हणजे दया, क्षमा व विश्वप्रेम यांचे प्रतीक असून येशूने स्वतः त्यावर चढून (स्वबळी देऊन) ते चिन्ह जगाला बहाल केले आहे. स्वामी विवेकानंदांच्या आत्म्याला (मनाला) सतत शांतीचा व शाश्वत समाधीचा सोस लागला होता. व एखाद्या ऋषीसारखे एकांत जीवन जगण्याची त्यांची अभिलाषा होती. ते म्हणत -

“माझी उटकट इच्छा? होय! माझी इच्छा आहे की जीर्ण वस्त्रे, मुंडण केलेले डोके, व भिक्षेत मिळालेले अन्न, यांसह (एखाद्या रानात) तरुतळी राहावे. भारत हीच फक्त अशी भूमी आहे की जेथे (मानवाचा) आत्मा, त्याच्या सर्व उणिवांसह मुक्ती (जी त्याचा ‘देव’ आहे) मिळवू शकतो.”

संपूर्ण जीवनभर स्वामीजीना पराकोटीचे कष्ट, अपमान, विश्वासघात आणि इतर अनेक प्रकारची दुःखे, यांना सामरे जावे लागले. (आणि) “मला ज्यामुळे बळ प्राप्त झाले त्या आत्म्याचे वैभव तुम्ही सुद्धा अनुभवू शकता.” ही शिकवण (लोकांना) त्यांनी दिली.

नरेंद्रचा दारिद्र्याचा प्रथम अनुभव

१८८४ साली वडीलांच्या मृत्यूनंतर, युवा नरेंद्र व त्याचे कुटुंबीय यांचेवर ओढवलेले भीषण दारिद्र्य सर्वश्रुत आहे. नरेंद्र सर्वात थोरला मुलगा, त्याचे कॉलेज शिक्षण सुरु व त्याला उत्पन्नाचे कोणतेही साधन कामधंदा नव्हता. सर्व आशा आकांक्षा त्याच्यावरच केंद्रित झालेल्या होत्या (अशी परिस्थिती); याच काळात नरेंद्रला सर्व प्रथम, विश्वासघातातचा कटू अनुभव घ्यावा लागला. एकेकाळचे त्याचे प्रेमळ नातेवाईकच त्याचे कट्टर शत्रू बनले. त्यांनी या सर्व कुटुंबाची, बेकायदेशीर आरी लाटून (राहत्या) घरातून हकालपट्टी केली.

नरेंद्रच्या आईला (भुवनेश्वरीदेवी) तिच्या सनदशीर हक्काच्या मालमत्तेपासून व तिच्या हिंशापासून वंचित केले. नरेंद्रला आपले कौटुंबिक वारसा हक्क परत मिळविण्यासाठी नंतर बराच काळ कोर्टाच्या पायऱ्या झिजवाव्या लागल्या. हे कज्जे, खटल्यांचे काम अतिशय खर्चिक तर होतेच पण त्यामुळे त्यांना अतोनात आर्थिक व भावनिक क्लेश सोसावे लागले. कधी कधी अनेक दिवसपर्यंत त्यांना उपाशी राहावे लागे. एकदा तर या उपवासापेटी ते (पोटात अन्न नसल्यामुळे) भोवळ येऊन रस्त्यात पडले. त्यांच्या शारीरिक कष्टांपेक्षा ही भावनिक व मानसिक दुःखेचे वरचढ होती.

एकीकडे आई व भावंडे यांची योग्य सोय लावण्यासाठी त्यांचे हृदय तीळ तीळ तुटत होते तर दुसरीकडे ईश्वरदर्शनाची व ध्यानमग्न जीवनाची तीव्र आस मनाला लागली होती. सर्वस्वाचा त्याग करून साधू बनावे असे नरेंद्रला वाटे. तेच त्याचे अत्युच्च ध्येय होते; आदर्श होता. मित्र व चाहत्यांनी त्याला या विचारापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या चारित्र्याबद्दल असंख्य खोट्यानाट्या भयानक अफवा व कंड्याही पसरविल्या. अशातच १८८६ साली स्वामीजींच्या प्रिय व पूज्य गुरुदेवांनी (श्रीरामकृष्ण) देह ठेवला. हा धक्का त्यांना त्यांच्या सहनशक्तीपलीकडचा होता. श्रीरामकृष्ण हे त्यांच्या जीवाचा प्राण, अस्तित्वाचा मूलाधार होते. नरेंद्रचे ते एकमेव सुहृद, सांत्वना व आध्यात्मिक मार्गदर्शक होते. अशा गुरुच्या वियोगामुळे नरेंद्रच्या सर्व आशा मावळल्या व त्यांचा आत्मविश्वास ढळू लागला. या धक्क्यामुळेच त्यांच्या ईश्वरावरील विश्वासाला तडा जाऊ लागला. हा काळ त्यांना खूप वाईट, भयंकर होता.

वराहनगर मठातील कष्टमय जीवन

१६ ऑगस्ट १८८६ रोजी काशीपूर उद्यानात श्रीरामकृष्णांनी महासमाधी घेतली, त्याच्या थोडेसे आधी त्यांनी आपली सर्व आध्यात्मिक शक्ती नरेंद्रामध्ये संक्रमित केली होती. आणि नरेंद्रच्या आत असलेली ही प्रचंड शक्तीच त्याला एका नव्या युगाचा आरंभ करण्याच्या, योग्य साधन बनविण्याच्या, कामी कार्यरत होती. नरेंद्रने प्राथमिक स्वरूपात रामकृष्ण मठ, वराहनगर येथील एका भाड्याच्या घरात १९ ऑक्टोबर १८८६ रोजी स्थापन केला. त्याबद्दल त्यांनी (स्वामीजींनी) नंतर लिहिले -

“आमच्या पूज्य गुरुदेवांनी देहत्याग केला त्यावेळी आम्ही सगळे (शिष्य) मिळून सुमारे डझनभर, कफल्लक व

कोवळ्या वयाची तरुण मुले होतो. आणि आमच्या विरोधात व आम्हाला मुळातून खुडून टाकण्यास सरसावलेल्या, बलाढ्य अशा शेकडो संघटना होत्या.”

पॅसाडेना (कॅलिफोर्निया) येथे सन १९०० मध्ये “माझे जीवन व कार्य” याविषयी बोलताना स्वामीजी आपल्या तत्कालीन शारीरिक, भावनिक व मानसिक अपेष्टांविषयी बोलताना म्हणाले –

“आम्हाला कोणी मित्र नव्हते. आपल्याच (गैर) समजूतींवर ठाम असणारे लोक (आमच्यासारख्या) पोराटोरांचे कशाला ऐकून घेतील? कोणीही मुळीच ऐकणार नाही. निदान भारतासारख्या देशात तरी युवा वर्गाला काहीच किंमत नव्हती. जरा कल्पना करा की, डझनभर मुले, लोकांना मोठमोठ्या गोष्टी, भव्य कल्पना वगैरे सांगून म्हणत आहेत की, आम्ही या कल्पना जीवनात प्रत्यक्ष साकार करण्याचा दृढ निश्चय केला आहे. अर्थातच ही गोष्ट सगळ्यांनी हसण्यावारी नेली. हसण्याने गंभीर स्वरूप धारण केले व त्याचेच पर्यवसान छळवादात झाले. आमचे टोळके (?) आपले काम करीतच होते. सभोवतालच्या या लोकांकडून आम्हाला काय मिळाले तर फक्त शिव्याशाप व लाथाळी. बस्स! पोटासाठी आम्हाला दारोदार भीक मागावी लागत होती व झोळीत काय पडे, तर टाकाऊ पदार्थ व एखादा भाकर तुकडा! एका जुनाट पडक्या व खाली फुत्कारणारे सर्प फिरणाऱ्या अशा जीर्ण घराचा आसरा आम्हाला होता. कारण तीच जागा सर्वात स्वस्त होती. म्हणून आम्ही तेथे राहू लागलो. इतक्या खडतर परिस्थिती मध्येही मी जिंवतं राहू शकलो म्हणूनच माझा विश्वास दृढ होऊ लागला की श्रीरामकृष्णांच्या आयुष्ये उजळून टाकणाऱ्या या भव्य कल्पना भारतात सामंजस्य निर्माण करतीलच व इतर अनेक देश-विदेशातील समाजामधेही उर्जितावस्था आणतील. या वाढत्या विश्वासामुळे असे जाणवू लागले की, आमच्या सारख्या काही मूठभर लोकांना हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या तरी हरकत नाही, पण या भव्य दिव्य कल्पना, हे दिव्य विचार जगातून नष्ट व्हायला नकोत! आणि मग, यासाठी एक आई किंवा १, २ बंधू गमावले तरी काय मोठे विघडणार आहे? ते बलिदानचठरेल, घडू दे असे बलिदान! नाही तरी मोठमोठ्या गोष्टी त्यागाशिवाय, बलिदानावाचून घडतच नाहीत. हृदय कापून बाहेर काढावे व असे रुधीर ठिकणारे हृदय येत वेदीवर अर्पण करावे. तेळ्हा कुठे महान दिव्य कार्ये घडत

असतात. यासाठी दुसरा काही पर्याय आहे काय? कोणालाही तो सापडला नाही.” श्रीरामकृष्णांच्या ह्या तरुण शिष्य मंडळींनी बंधू भावाने एकत्र राहून, आपले कार्य निरलसपणे करीत राहणे आवश्यक होते. ही अवघड कामगिरी, त्यांचा नेताया नात्याने नरेंद्रता एकट्याला सांभाळावी लागत होतीच व त्याचेळी स्वतःच्या कुटुंबीयांची (आई, भाऊ वगैरे) देखभालही करावी लागत होती. त्यामुळे वराहनगर मठात असताना नरेंद्रवर फार मोठे मानसिक दडपण होते. स्वामीजी पुढे म्हणाले –

“इकडे माझी आई व भाऊ भुकेने तडफडत असल्याचे मला दिसत असे तर दुसऱ्या बाजूला श्रीरामकृष्णांची तत्त्वे भारत देश व जगाच्या भल्यासाठीच असून त्यांचा प्रचार व प्रसार केलाच पाहिजे हा विश्वास बळवात चालला होता. अशा दोन भिन्न प्रकारच्या विश्वांमध्ये मी उभा होतो. आणि हेच द्वंद्व अनेक दिवस, अनेक महिने माझ्या मनात सुरु होते. कधीकधी तर मी पाच-पाच, सहा-सहा दिवस अहोरात्र ईश्वराची प्रार्थना करीत असे. काय वर्णविते कष्टमय दिवस? मी तर नरक यातनाच भोगत होतो जणू! माझ्या कोवळ्या अंतःकरणाचा नैसर्गिक कल मला माझ्या कुटुंबाकडे खेचला जात असे, कारण माझ्या या अत्यंत निकटच्या व प्रेमाच्या सगेसोयन्यांना कष्टमय अवस्थेत असलेले पाहणे मला सहन होईना तर दुसऱ्या बाजूला, मला समजून घेतील, सहानुभूती दाखवतील असे कोणीच नव्हते. एका पोरकट मुलाच्या (अपक्व?) कल्पनांबद्दल कोण सहानुभूती दाखवेल? आणि त्या कल्पनाही कशा? तर इतरांना त्रासदायक वाटतील अशा! अशा स्थितीत कोणाला माझा कळवळा येणार? कोणालाच नाही. (याला) फक्त एकच अपवाद होता ... प्रेममूर्ती सारदा माँ! पण त्या स्वतःच असहाय होत्या! काय भयंकर यातना? केवढा छळ? किती जबरदस्त किंमत मोजावी लागत होती? जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात, यश प्राप्तीच्या प्रत्येक टप्प्यावर, किती भयंकर कष्ट सहन करावे लागतात.”

अशी कठोर जीवन साधना करीत करीत नरेंद्रने आपल्या अंतर्मनात दडलेल्या संकल्पनेवर कृती केलीच. १८८६ च्या डिसेंबर मधील ख्रिसमसच्या पूर्व संध्येला (२४ डिसेंबरच्या रात्री) नरेंद्रने आँटपूर येथील श्रीमातंगिनी देवी, यांच्या घरी, वराहनगर मठात राहणाऱ्या आपल्या इतर (बाबूराम, शरत, शाशी, तारक, काली, निरंजन व सारदा)

गुरुबंधूसमवेत संपूर्ण त्यागाची, (आजन्म संन्यस्त जीवन जगण्याची) शपथ घेतली.

त्याच्या मनात एक तीव्र संघर्ष सुरु होता. गुरुदेव श्रीरामकृष्ण जीवित असताना त्यांच्याच कृपेने नरेंद्रने निर्विकल्प समाधीचा अनुभव घेतला होता; पण या स्थितीचा सतत अनुभव घेण्यास श्रीरामकृष्णांनीच त्याला मनाई केली होती. (त्यामुळे) हिमालयात एकांतवासात जाऊन परम सत्याचे चिंतनात बुडून जाण्याची नरेंद्राची इच्छा अपूर्णच होती, ही इच्छा त्याला स्वस्थ बसू देईना. अशा अस्वस्थ मानसिक अवस्थेत असतानाच, वराहनगर मठाला सर्वप्रकारची मदत करणारे दोन गृहस्थ भक्त (दोन आधारस्तंभच) श्री. बलराम बसू व श्री. सुरेंद्रनाथ मित्र यांचे देहावसान झाले. (नरेंद्रावर आणखी एक आघात झाला!)

स्वामी विवेकानंदांच्या परिग्राजक अवस्थेतील हालअपेक्षा

१८९० ते १८९३ या तीन वर्षांच्या काळात स्वामी विवेकानंदांनी, “परिग्राजक संन्यासी” या रूपात संपूर्ण भारतभर भ्रमण केले. या प्रवासात त्यांना प्रचंड हाल व संकटांना सामोरे जावे लागले; ज्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीवर सतत आघात होत गेले. त्यांनी लिहिले आहे :-

‘याचा शरीरप्रकृतीवर दूरगामी परिणाम होतच होता. एखाद्या दिवशी रात्री ९ वाजेपर्यंत जेवण मिळेना तर कधी सकाळी ८ वाजताच जेवावे लागे. नंतर नंतर कधी दोन दिवसांनी तर कधी तीन दिवसांनी अन्न मिळे व तेही अगदी निकृष्ट दर्जाचे, कदाच! स्वतःकडील चांगल्या वस्तूची भीक भिकाऱ्याला कोण घालेल? आणि तशातच भारतासारख्या गरीब देशातील सर्वसामान्यांकडे, देण्यासारखे विशेष काय असणार? अशा परिस्थितीत सतत पायी प्रवास, बर्फाळ पर्वत शिखरे चढून जाणे, कुठे कुठे तर अन्नासाठी १०-१० मैल लांब, कठीण डोंगर चढून जावे लागे. काही ठिकाणी २०/३० दिवसांची शिळ्या, साठवून ठेवलेली, अगदी दगड-विटेसारखी कडक झालेल्या वातड भाकरीचा चतकोर तुकडा ते मला भिक्षेत घालीत. एका वेळच्या पुरेशा

भोजनासाठी मला अनेक दारोदार भिक्षा मागावी लागे. मिळणारा भाकर तुकडाही इतका वातड-कडक असे की तो खाताना माझे तोंड अक्षरशः रक्कबंबाळ होई, दात तुटून पडतात की काय असे वाटे. मग मी ती भाकरी एका भांड्यात ठेवून त्यावर नदीचे पाणी टाकून ठेवीत असे व मऊ झाल्यावर खात असे. अशा स्थितीत मी महिनेच्या महिने काढले आहेत. साहजिकच याचा परिणाम प्रकृतीवर होणारच.”

उपासमार व कडाक्याची थंडी यामुळे स्वामी विवेकानंद गंभीरित्या आजारी पडले. अल्मोडा येथे असताना, एकदा त्यांनी एका मुस्लीम फकिराने दिलेल्या केवळ एका काकडीवर भूक भागवून, प्राण वाचवला होता. तर खेत्री येथील लोकांच्या अडचणी दूर करता करता ते सतत तीन दिवसपर्यंत भूक-तहान पूर्णपणे विसरून गेले होते.

सन १८९० च्या शेवटी शेवटी हृषिकेश येथे काही गुरुबंधूसोबत असताना स्वामीजींना सर्वात गंभीर आजाराने पछाडले होते. अतिउच्च ज्वर व घटसर्प यामुळे त्यांचा नाडी प्रवाह क्षीण झाला, त्यातच कडाक्याच्या थंडीमुळे त्यांची शुद्धही हरपली. परंतु केवळ परमेश्वरी कृपेमुळे ते हव्हळू यातून भानावर आले व बरे झाले. नंतरच्या काळात, याबदल आपल्या गुरुबंधूंशी बोलताना त्यांनी सांगितले की -

“त्या वरकरणी बेशुद्ध स्थितीत (सुद्धा) मला जाणवले की, या जगाच्या कल्याणासाठी एक ईश्वरी कार्य आपल्याला पूर्ण करावयाचे आहे. व ते कार्य संपन्न झाल्याविना विश्राम घेणे संभवतच नाही.” हे ऐकून गुरुबंधूंची निश्चित खात्री झाली की स्वामीजींच्या हृदयात जी विपुल आध्यात्मिक शक्ती उसाळी मारत होती तिला स्वामीजी दाबून ठेवू शकत नव्हते; तर या शक्तीला प्रकट (व्यक्त) करण्यासाठी ते योग्य प्रांत, योग्य क्षेत्र शोधण्यासाठी बेचैन झाले आहेत.

या त्यांच्या तीव्र साधनेच्या प्रकटीकरणाच्या इच्छेची परिणती हिमालयात जाण्याने झाली.

संदर्भ : (वेदान्त केसरी, ऑगस्ट २०१२, भाग १ला समाप्त)

○○○

दारिद्र्य आणि अज्ञान हांच्या भोवन्यात सापडून जे दिवसेंदिवस अधिकाधिक बुडत आहेत अशा आपल्या कोट्यवधी देशबंधवांचे कल्याण व्हावे अशी तळमळ असणारे व त्यासाठी यावच्छक्य प्रयत्न करणारे मोठ्या मनाचे शेकडे स्त्रीपुरुष जेव्हा जीवनातील सुखविलास उपभोगण्याच्या सांच्या इच्छा टाकून देऊन कार्यरत होतील तेव्हाच भारतात जागृती घडून येईल. माझ्या यःकश्चित् जीवनातही मला असा अनुभव आला आहे की, सदहेतू निष्कपटता आणि असीम प्रेम हांच्या योगाने जगाला जिंकता येते. हे गुण अंगी असलेली एकटी व्यक्ती लक्षावधी ढोंगांच्या आणि नरपशूंच्या दुष्ट योजना धुळीस मिळविण्यास समर्थ असते.

- स्वामी विवेकानंद

‘विवेकानंद’ नावाचा इतिहास

स्वामी विदेहात्मानंद

अनु. : श्री. प्रभाकर निनावे, नागपूर

वाराणसीच्या वीरेश्वर शिवाच्या नवसाने झाले असल्याने लहानपणी स्वामीजींना ‘वीरेश्वर’ किंवा ‘बिले’ या नावाने हाक मारण्यात येई. आई तर त्यांना ‘बिलू’ म्हणूनही बोलावीत असे. तसे त्यांचे नाव नरेंद्रनाथ होते आणि लहान भावांचेही नाव त्याच धरतीवर महेंद्रनाथ व भूपेंद्रनाथ होते. श्रीरामकृष्णांशी परिचय झाल्यावर ते त्यांना स्वेहपूर्वक ‘नरेन’ किंवा आपल्या बोबड्या शब्दात ‘लोरेन’ म्हणून संबोधन करीत. नंतर आपल्या परिव्रज्येच्या काळात त्यांनी प्रथम ‘विविदिषानंद’ नाव धारण केले आणि नंतर ‘विवेकानंद’ व ‘सच्चिदानंद.’

परंतु इतिहासाचा हा विरोधाभास बघा की, स्वामीजी ज्या विवेकानंद नावाने विश्वविख्यात झाले ते नाव त्यांनी सर्वप्रथम केव्हा धारण केले याविषयी आजपर्यंत निश्चित रूपाने काहीही सांगता येत नाही. स्वामीजींचे गुरुबंधू व आलासिंगा पेरूमलांसारखे अति अंतरंगीचे शिष्यसुद्धा त्यांच्या नावाच्या इतिहासाशी अपरिचित होते. असे दिसते की, नंतरच्या काळात, आलासिंगांनी २३ जून १८९६ ला बोस्टन (अमेरिका) येथील ‘संडे न्यूज ट्रिव्यून’ दैनिकाच्या संपादकाच्या नावे लिहिलेल्या एका पत्रात लिहिले होते की, “विवेकानंद हे नाव त्यांचे महान गुरु श्रीरामकृष्ण परमहंसांनी दिले होते”^१ स्वामीजींच्या नावासंबंधाने अशा भ्रमाचे कारण हेच आहे की, त्यांच्या सुरुवातीच्या काळापासून इ.स. १८९३च्या प्रसिद्धीपर्यंतची कागदपत्रे अतिशय कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात. त्याचबरोबर राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र व दक्षिण भारताच्या आपल्या भ्रमणकालात त्यांनी आपले गुरुबंधू व परिचितांसोबतचा पत्रव्यवहार जवळजवळ बंदव ठेवला होता, त्यामुळे त्याकाळची जी थोडीबहुत कागदपत्रे उपलब्ध होऊ शकली त्यांचे विश्लेषण करून, त्यानंतर ऐकीव माहितीच्या आधारेच आपल्याला निष्कर्षपर्यंत यावे लागेल.

स्वामीजींचे गुरुबंधू व शिष्यांनी संकलित केलेल्या आणि इ.स. १९१३मध्ये प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या अगदी सुरुवातीच्या चरित्रात लिहिले आहे की, – “पश्चिमेकडे

जाण्यापूर्वीच्या काही काळ अगोदरपासूनच स्वामीजी ‘विवेकानंद’ या नावाने परिचित होते. त्यापूर्वी जेव्हा जेव्हा त्यांना ओळख व प्रसिद्धी पासून दूर राहण्याची आवश्यकता वाटे तेव्हा तेव्हा त्यांनी नावात अनेकवेळा बदल केला. कधी ते ‘विविदिषानंद’ नाव धारण करीत तर कधी ‘सच्चिदानंद’ तर कधी वेगळेच नाव! असे ऐकिवात आहे की, शेवटी खेतरीच्या राजाच्या हार्दिक विनंतीमुळे त्यांनी ‘विवेकानंद’ हे नाव धारण केले होते.”^२

प्रांस येथील विचारवंत व साहित्यात नोबल पारितोषिक मिळालेले स्वामीजींचे दुसरे चरित्रिकार मोशियो रेमां रोलां यांनी यासंबंधात खरी माहिती मिळविण्यासाठी रामकृष्ण संघाच्या ‘प्रबुद्ध भारत’चे (इंग्रजी मासिक) संपादक स्वामी अशोकानंदांसोबत पत्रव्यवहार केला होता व अशोकानंदांनी याबाबतीत शोध घेऊन माहिती मिळविली होती.

अशोकानंदांनी विचारणा केल्यावरून स्वामी शुद्धानंदांनी आपल्या ४ जून १९२८च्या पत्रात त्यांना लिहिले “परिभ्रमण काळात स्वामीजी ‘विविदिषानंद’, ‘सच्चिदानंद’ इत्यादी नावांनी आपला परिचय देत असत. ऐकले आहे की, खेतरीच्या राजांनी स्वामीजींना विवेकानंद नाव दिले आणि जहाजावर बसण्याच्या वेळेपासून त्यांनी ते ग्रहण केले.”

अमेरिकेला पोहचण्यापूर्वी स्वामीजींनी लिहिलेली जी पत्रे प्राप्त होतात त्यात बन्याच पत्रात नरेंद्रनाथ आणि काही पत्रात सच्चिदानंद नावाने स्वाक्षरी केलेली आढळते. विशेषत: अमेरिकेला जाण्याच्या काही दिवसांपूर्वी जेव्हा ते थिझॉसाफिकल सोसायटीचे अध्यक्ष कर्नल आल्कॉट यांच्याकडून अमेरिकेसाठी परिचयपत्र घेण्यास गेले होते, त्यावेळी ते ‘सच्चिदानंद’ नावाने परिचित होते. आल्कॉट यांनी धर्मपाल यांना एक पत्र लिहिले होते, त्यात स्वामीजींच्या संबंधात असे लिहिलेले पाहिले आहे – ‘The Sanyasi Satchidananda about whom I warned you ... etc.’ ”

१ . Swami Vivekananda in West : New Discoveries, by Marie Louise Burke, Vol. 4, First Edition 1986, p. 544

२ . Life of Swami Vivekananda, by Eastern & Western Disciples, Mayavati, Vol.2 First Edition 1913, p.258.

स्वामी शिवानंदांनी आपल्या २५ जून १९२८च्या पत्रात स्वामी शुद्धानंदांना लिहिले होते – “अशोकानंदांनी मायावतीवरून लिहिले आहे – ‘आम्ही असे ऐकले आहे की, आपण लोकांनी मेरठ मधे श्रीठाकुरांच्या छायाचित्रासमोर विरजाहोम इत्यादी करून औपचारिक संन्यास ग्रहण केला होता. त्यावेळी काय आपले आताचे नाव ठेवण्यात आले? स्वामीजींनीही काय त्यावेळी ‘विवेकानंद’ नाव धारण केले होते? असेही ऐकण्यात येते की, खेतरीच्या महाराजांनी हे नाव स्वामीजींना नेहमीकरिता (स्थायी रूपाने) धारण करण्याची विनंती केली होती.’ अशोकानंद ही सारी माहिती रोमां रोलां यांना पाठवू इच्छितात. माझ्या आठवणीनुसार होम वराहनगर मठात झाला होता. होमानंतर आमच्यापैकी काही काहींचे नामकरण झाले असले तरी असे वाटत नाही की स्वामीजीचे नामकरण झाले होते. ते विविध नावांनी परिभ्रमण करीत आणि खेतरीच्या महाराजांनीच त्यांना ‘विवेकानंद’ हे नाव धारण करण्यास सांगितले. या विषयासंबंधी तुम्ही जे ऐकले आहे ते लिहून अशोकानंदांना कळवून घ्या.”

यानंतर ते स्वतः २५ जून १९२८ला स्वामी अशोकानंदांना लिहितात “असे कळले की, मला जे काही स्मरत होते ते, शुद्धानंदांनी तुम्हाला मधुपूरवरून लिहून कळविले आहे. गंगाधर महाराजांचे (स्वामी अखंडानंद) पत्रही वाचले. त्यांनी सुद्धा तेच लिहिले आहे. वराहनगर मठातच आमचा संन्यास व विरजाहोम झाला. स्वामीजींच्या व्यतिरिक्त सर्वांचे नामकरण त्याच वेळी झाले. स्वामीजी विविदिषानंद नावाने परिचय देत असत. खेतरीच्या महाराजांच्या सल्ल्याने त्यांनी विवेकानंद हे नावच पसंत केले.”^३

अशोकानंदांनी स्वामीजींच्या नावासंबंधाने शोध घेऊन रोमां रोलां यांना आपले निष्कर्ष कळविले. त्याच्याच आधारावर रोमां रोलां यांनी स्वामीजींच्या चरित्रात लिहिले – “मी वाचकांना स्मरण देऊ इच्छितो की त्यांचे नाव नरेंद्रनाथ दत्त होते. १८९३ला अमेरिकेकरिता प्रस्थान करण्या-पूर्वीपर्यंत त्यांनी विवेकानंद नाव धारण केले नव्हते. या संबंधाने मी रामकृष्ण मिशनशी संपर्क साधला होता. स्वामी अशोकानंदांनी या संबंधाने विशेष शोध घेऊन त्यांचा निष्कर्ष मला कळविण्याची कृपा केली आहे. विवेकानंदांच्या शिष्यांपैकी असलेले आणि सध्या रामकृष्ण मिशनचे

३. या पत्राची प्रतिलिपी गोलपार्क येथील रामकृष्ण मिशन इंस्टिट्यूट ऑफ कल्चरच्या अभिलेखागारात सुरक्षित ठेवली आहे.

महासचिव असलेले स्वामी शुद्धानंद यांच्या निश्चयात्मक निर्णयानुसार श्रीरामकृष्ण आपल्या या शिष्याला नेहमीच नरेंद्र किंवा नरेन या नावाने संबोधित. जरी त्यांनी काही शिष्यांना संन्यासी केले होते तरी त्यासाठी संन्यास दीक्षेचे अनुष्ठान करण्यात आले नव्हते व त्यांना संन्यास नामेही देण्यात आली नव्हती. तसे तर नरेंद्रांना ‘कमलाक्ष’ नाव देण्यात आले होते परंतु नरेंद्रांनी त्याचा तत्काळ त्याग केला. भारतामधे आपल्या सुरुवातीच्या परिभ्रमणकाळात त्यांनी आपली ओळख लपविण्यासाठी वेगवेगळी नावे धारण केली. कधी ते स्वामी ‘विविदिषानंद’ तर कधी ‘सच्चिदानंद’ नावाने ओळख देत. अमेरिकेला प्रस्थान करण्यापूर्वी जेव्हा ते थिअॉसॉफिकल सोसायटीचे अध्यक्ष कर्नल आल्कॉट यांचेकडून परिचय-पत्र घ्यायला गेले, तेव्हा कर्नल आल्कॉट त्यांना ‘सच्चिदानंद’ म्हणूनच ओळखत होते, व त्यांनी अमेरिकेतील मित्रांना त्यांना साहाय्यता करण्याबद्दल लिहिण्याएवजी त्यांच्यापासून सावध राहावे असे कळविले. जेव्हा ते अमेरिकेला जाण्याची तयारी करीत होते, त्यावेळेला त्यांचे महान मित्र – खेतरीच्या महाराजांनी त्यांना ‘विवेकानंद’ नाव सुचविले. स्वामीजींच्या उपजत ‘विवेकशक्ती’ने प्रभावित होऊनच हे नाव सुचविण्यात आले. नरेंद्रांनी त्याचा कदाचित त्या वेळेपुरता म्हणून स्वीकार केला. परंतु त्यांनी ठरविले तरी सुद्धा आता ते नाव कधीही बदलू शकणार नव्हते, कारण काही महिन्यातच हे नाव भारत आणि अमेरिकेत सुप्रसिद्ध झाले होते.”^४

रामकृष्ण-अनुरागी संन्याशांचे नाम-ग्रहण

श्रीरामकृष्णांच्या महासमाधीनंतर जेव्हा डिसेंबर १८८६ला त्यांचे भक्त शिष्यगण आँटपूरला गेले, तेव्हा त्यांनी धूनीसमोर, त्यागाचे प्रतीक म्हणून संन्यास व्रत घेण्याचा संकल्प केला. नंतर कळले की महात्यागी येशू ख्रिस्ताचा तो जन्मदिवस होता. १८८७च्या जानेवारीच्या तिसऱ्या सप्ताहातील एके दिवशी सात किंवा आठ गुरुबंधूंनी विरजाहोमाचे अनुष्ठान करून संन्यास व्रत व श्रीरामकृष्णांनी दिलेले काषाय वस्त्र धारण केले. त्या दिवशी स्वामीजींनी त्यांना स्वामी ब्रह्मानंद, प्रेमानंद, रामकृष्णानंद, सारदानंद, निरंजनानंद, अभेदानंद व त्रिगुणातीतानंद अशी नावे दिली. काही दिवसानंतर आणखी दोन गुरुबंधूंनी त्याच पद्धतीने स्वामी शिवानंद व अद्वैतानंद अशी नावे धारण केली. लाटू व योगीन वृदावनला गेले होते व तेथून परत आल्यानंतर त्यांनी स्वामी अद्भुतानंद व योगानंद हे नाव धारण केले. हरिनाथांना ४. रोमां रोलांकृत स्वामीजींचे इंग्रजी चरित्र (आवृत्ती २००४) पृ. ५.

त्याच वर्षी तुरीयानंद नाव मिळाले आणि गंगाधरांनी तिबेटवरून परत आल्यावर जुलै १८९०ला स्वामी अखंडानंद हे नाव धारण केले. स्वामी सुबोधानंदांच्या संन्यास ग्रहणासंबंधी काही माहिती प्राप्त होते नाही. हरिप्रसन्न १८९८ला संन्यास ग्रहण करून स्वामी विज्ञानानंद झाले. याप्रकारे स्वामीजींनी आपल्या १५ गुरुबंधूंना संन्यास नावे दिली परंतु १८८७ मध्ये त्यांनी स्वतः नाव धारण केले होते किंवा नाही? व घेतले असल्यास ते काय होते या संबंधाने निश्चितपणे काही माहिती नाही.

विविदिषानंद नावाचा इतिहास

स्वामी अभेदानंदांच्या बंगाली आत्मचरित्रानुसार जानेवारी १८८७च्या त्या ऐतिहासिक दिवसाच्या दोन दिवसानंतर एके दिवशी स्वामीजींनी 'विविदिषानंद' नाव धारण केले होते. पूर्वी उल्लेख केलेल्या स्वामी शिवानंदांच्या २५ जून १९२८च्या पत्रात ते लिहितात की वराहनगर मठातील निवासाच्या दिवसात ते 'विविदिषानंद' नावाने ओळख देत. तेव्हा असे मानणे योग्यच वाटते की, स्वामीजींनी आपल्या सुरुवातीच्या परिप्रमणकाळात 'विविदिषानंद' नावाचा उपयोग केला. वाराणसीच्या प्रमदादास मित्रांना लिहिलेल्या पत्रांवरून व गाझीपूर येथील पवहारी बाबांच्या भेटीच्या त्यांच्या प्रयत्नांवरून स्वामीजींच्या मनःस्थितीचा 'विविदिषा' अर्थात ज्ञान-तृष्णोचाच भाव व्यक्त होतो.

अन्य उपलब्ध माहितीवरूनही हे सिद्ध होते की, स्वामीजींनी त्या ऐतिहासिक विरजा होमाच्या दिवशी गुरुबंधूसमवेत नक्हे तर त्यानंतर अप्रकट रूपाने हे नाव ग्रहण केले होते. १८९० मध्ये तिबेटवरून परत आल्यावर स्वामी अखंडानंदांनी आपल्या गुरुबंधूंच्या नावासंबंधाने दाखविलेल्या उत्सुकतेच्या उत्तरी स्वामी शिवानंदांनी आपल्या ४ जानेवारीच्या पत्रात लिहिले होते की, - "तुम्ही आमची संन्यास नावे जाणून घेण्याची इच्छा व्यक्त केल्यामुळे ती नावे खाली देण्यात येत आहेत परंतु पत्र लिहिताना पत्त्यावर ही नावे लिहू नये" त्या पत्रात त्या वेळेपर्यंत संन्यास ग्रहण केलेल्यांची नावे खालील क्रमाने दिली आहेत -

- १) निरंजन - निरंजनानंद स्वामी
- २) योगेन - योगानंद स्वामी
- ३) बाबूराम - प्रेमानंद स्वामी
- ४) लाटू - अद्भुतानंद स्वामी
- ५) शशी - रामकृष्णानंद स्वामी
- ६) हरिबाबू - तुरीयानंद स्वामी
- ७) तुलसी - निर्मलानंद स्वामी
- ८) दक्ष - ज्ञानानंद स्वामी
- ९) काली - अभेदानंद स्वामी

१०) गोपालदादा - अद्वैतानंद स्वामी.^५

पत्राच्या शेवटी शिवानंद अशी स्वाक्षरी केली आहे. परंतु आश्र्याची गोष्ट अशी की, या यादीत स्वामी ब्रह्मानंद, सारदानंद आणि त्रिगुणातीतानंद यांची नावे नाहीत. कदाचित या वेळेपर्यंत स्वामीजींनी नाव धारण केले नसावे व धारण केले असले तरी त्यांच्या वडिलोपार्जित घरासाठी न्यायालयात खटला सुरु असल्यानेही कदाचित (त्यावेळेपर्यंत) संन्यास घेतल्याची बाब प्रकट केली नसावी. गुरुबंधू आपसात नरेनभाई, राखालभाई, हरिभाई, असेच संबोधित असल्याने व्यावहारिक दृष्ट्या त्याची आवश्यकताही नव्हती.^६

सच्चिदानंद नावाचा उपयोग

स्वामीजींनी वेळोवेळी धारण केलेल्या नावासंबंधीच्या माहितीसाठी ज्यावर सर्वाधिक विसंबून राहता येईल ती आहेत त्यांनी त्यावेळी लिहिलेली पत्रे! स्वामीजींच्या पत्रांच्या बंगाली भाषेतील 'पत्रावली' नामक ग्रंथावरून असे दिसते की, आतापर्यंत उपलब्ध झालेल्या इ.स. १८८८ पासून जून १८९० पर्यंतच्या ५२ पत्रात त्यांनी 'नरेंद्र' किंवा 'नरेंद्रनाथ' म्हणून स्वाक्षरी केली आहे. या दिवसातील गुरुबंधूंच्या सोबत झालेल्या पत्रव्यवहारात त्यांचा उल्लेख 'नरेंद्र बाबाजी' असाच झालेला आहे. जुलै १८९० ते सप्टेंबर १८९२च्या दरम्यान (स्वामी सारदानंद, अलवरचे गोविंद सहाय, जुनागडचे हरिदास बिहारीदास देसाई व खेतरीचे पं. शंकरलाल यांना लिहिलेल्या पत्र क्र. ५३ ते ६२ पर्यंतच्या १० पत्रात 'विवेकानंद' किंवा 'वि.' म्हणून स्वाक्षरी केली आहे. यानंतरच्या नोव्हेंबर ९२ (चुकीने ९३ लिहिले आहे) ला मडगाव (गोवा) वरून लिहिलेल्या पत्रात पहिल्यांदा ते 'सच्चिदानंद' म्हणून स्वाक्षरी करतात परंतु जेव्हा खेतरी नरेश आणि जुनागढच्या मित्रांना पत्र लिहितात तेव्हा 'विवेकानंद' म्हणून स्वाक्षरी करतात. यावरून असा निष्कर्ष निघतो, स्वामीजी ज्या नावाने ज्यांच्याशी परिचित होते त्यांना पत्र लिहिताना त्याच नावाने स्वाक्षरी करीत होते. (१५ जानेवारी १८९३ला मद्रास वरून लिहिलेले पत्र मात्र याला अपवाद आहे. १९९९मध्ये खेतरीला स्वामीजींच्या संबंधात सापड-

५. बंगाली 'महापुरुषजीर पत्रावली' पृ. ५-६; आणि हिंदी 'युग्नायक विवेकानंद', भाग १

६. स्वामी एकात्मानंदांचे मत आहे की, स्वामीजींनी विरजाहोमाच्या दिवशीच 'विवेकानंद' नाव धारण केले होते. पाहा - When did Swamiji Really Take the Name Vivekananda, Prabudhha Bharat, July 1985, p. 297.

लेल्या काही पत्रांवरून असे दिसते की, भावनगरचे (गुजरात) वळे शंकर गौरी शंकर व मुंबईचे बै. रामदास छबिलदास त्यांना ‘सच्चिदानंद’ या नावानेच ओळखत होते.^७

स्वामीजी जेव्हा जुलै १८९०ला आपले गुरुबंधू अखंडानंदांसोबत हिमालय यांवेला निघाले तेव्हा ते ‘विविदिषानंद’ या नावानेच. एक शक्यता अशीही आहे की, १८९१च्या फेब्रुवारीमधे गुरुबंधूंपासून पिंच्छा सोडवून त्यांनी दिल्लीवरून राजस्थानकडे एकट्यानेच प्रयाण केले तेव्हा त्या लोकांपासून आपली ओळख लपविण्याच्या उद्देश्याने ‘विविदिषानंद’ नावाचा वापर सोडून देऊन ‘विवेकानंद’ हे नाव धारण केले होते,^८ व अलवर, अजमेर, अबू, जयपूर, खेतरी, जुनागढच्या भक्तांमधे याच नावाने ओळखते गेले, कारण जेव्हा ते दिल्लीवरून निघाले तेव्हा अखंडानंदांनी त्यांना आव्हान दिले होते की, “तुम्ही पाताळात जरी गेलात तरी तेथून तुम्हाला शोधून काढले नाही तर माझे नाव गंगाधर नाही.” त्यानंतर पोरबंदर येथे स्वामी त्रिगुणातीतानंदांची व जुनागढ मधे स्वामी अभेदानंदांची भेट झाल्यानंतर आपली ओळख लपविण्यासाठी कदाचित त्यांनी पुन्हा आपले नाव बदलून ‘सच्चिदानंद’ केले होते; आणि असे वाटते की, गुजरातेतील काही स्थळे, महाराष्ट्र, गोवा, कर्नाटक, केरळ व तामिळनाडूच्या लोकांमधे ते ‘सच्चिदानंद’ नावानेच परिचित होते.

स्वामी अभेदानंद आपल्या आत्मकथेत लिहितात की, परित्रिजेच्या काळात जेव्हा मी दिल्ली, जयपूर, उदयपूर, अबू, गिरनार इत्यादी स्थानी भ्रमण करीत होतो तेव्हा “मला नरेंद्रनाथांना भेटण्याची तीव्र इच्छा निर्माण झाली. मी नर्मदा ओलांडून जुनागढ कडे निघालो, व पोरबंदर येथे श्री. शंकर पांडुरंगांच्या घरी अतिथी म्हणून राहिलो. तेव्हा श्री. शंकर पांडुरंग यांनी सांगितले की, काही दिवसांपूर्वी, ‘सच्चिदानंद’ नावाचे बंगाली संन्यासी पोरबंदरला आले होते व ते इंग्रजी भाषेत पारंगत होते. ‘सच्चिदानंद’ नावामुळे मी त्यांना ओळखू शकलो नाही. नंतर मला समजले की, गुजरात आणि कछुमधे भ्रमण करीत असतांना त्यांनी ‘सच्चिदानंद’ हे

७. खेतरीच्या तहसील दप्तरात १९९९च्या फेब्रुवारी-मार्च मधे अचानकपणे एक फाईल मिळाली. त्या फायलीत स्वामी विवेकानंदांची दोन पत्रे होती आणि स्वामीजीच्या काही परिचितांची काही पत्रे होती. लेखकाच्या विनंतीवरून श्री. झाबरमल शर्मा यांचे दिल्लीतील नातू श्री. श्यामसुंदर शर्मा यांनी जयपूरला जाऊन त्यांची प्रतिलिपी आणली.

८. युगनायक विवेकानंद खंड १-१९९४, पृ. २०६, २८६-८७

(छद्द) नाव धारण केले होते.”

संन्याशाचे वर्णन ऐकून अभेदानंदांना नरेंद्रनाथांची आठवण झाली व त्यांच्याशी भेट न झाल्याने ते दुःख झाले. त्यानंतर ते जुनागढला गेले. तेथे त्यांना इंग्रजी बोलणाऱ्या उच्चशिक्षित बंगाली संन्याशाबदलची माहिती मिळाली व ते जुनागढच्या नबाबाचे खाजगी सचिव, मनसुखराम सूर्यराम त्रिपाठी या गुजराती ब्राह्मणाकडे उतरले असल्याचे समजले. त्यांना हेही समजले की, त्या संन्याशाचे नाव ‘सच्चिदानंद’ आहे. त्यांनी विचार केला की, सच्चिदानंद नाव धारण केलेले हे नरेंद्रनाथच असावे. त्यांचा अंदाज खरा ठरला व ते त्रिपाठीकडे त्यांना भेटले. यानंतर त्यांचा निरोप घेऊन अभेदानंद मुंबई वरून महाबळेश्वरला गेले व तिथे नरोत्तम गोकुलदास यांचे अतिथी म्हणून राहिले. ते लिहितात, – “गोकुलदासांनी स्वामी ‘सच्चिदानंद’चे अर्थात नरेंद्रनाथांचे गुरुबंधू म्हणून माझे हार्दिक स्वागत केले.” यानंतर अभेदानंद जेव्हा दक्षिणेची तीरथ्यात्रा पूर्ण करून आलमबाजार मठात परत आले तेव्हा स्वामी रामकृष्णानंदांनी त्यांना विचारले की, नरेंद्रनाथांची काही खबर आहे काय? तेव्हा त्यांनी सांगितले की, “मी नरेंद्रनाथांना जुनागढ तसेच महाबळेश्वरला भेटलो आणि नरेंद्रनाथ ‘सच्चिदानंद’ हे (छद्द) नाव धारण करून देशभर भ्रमण करीत आहेत.”^९

जुनागढच्या दिवापांना लिहिलेल्या पत्रात ‘विवेकानंद’

याप्रमाणे स्वामीजींच्या गुरुबंधूंनी व प्रमुख चरित्रकारांनी असे मानले की, स्वामीजींनी अमेरिकेला जाण्याच्या काही दिवस अगोदर १८९३ च्या एप्रिल-मे च्या एखाद्या दिवशी खेतरी मधे हे नाव धारण केले. परंतु त्यानंतर जुनागढचे दिवावण हरिदास बिहारीदास देसाई यांना १८९२ मधे लिहिलेली मूळ पत्रे मिळाली ज्यात त्यांनी ‘विवेकानंद’ नावाने स्वाक्षरी केली आहे. याचाच अर्थ ते अमेरिकेला जाण्याच्या कमीत कमी एक वर्ष पूर्वीपासूनच या नावाचा वापर करीत होते. या संबंधात प्रो. शंकरीप्रसाद बसू लिहितात “हरिदास बिहारीदास यांना २६.४.१८९२ च्या पत्रात ‘बिबेकानंद’ (Bibekananda) आणि २५ जून १८९२ च्या पत्रात ‘विवेकानंद’ (Vivekananda) व २२ ऑगस्ट १८९२ च्या पत्रात पुनः ‘बिबेकानंद’ (Bibekananda) (मूळ पत्रे मी स्वतः बघितली आहेत) या प्रकारच्या वारंवार परिवर्तनावरून असे अनुमान करता येते की, त्यावेळी या

९. Complete Works of Swami Abhedananda, Kolkata, Vol. X, Ed. 1970, P. 757-59, 761, 765.

नावाचा ते नव्यानेच उपयोग करीत असावे.”^{१०}

त्यापूर्वी फेब्रुवारी किंवा मार्च महिन्यात गिरनार पर्वतावरून दिवाण हरिदास बिहारीदास यांना लिहिलेल्या पत्रातही त्यांनी ‘बिबेकानंद’ (Bibekananda) नावाने स्वाक्षरी केली आहे.

पं. झाबरमल शर्मा यांचे मत

खेतरीच्या ‘घटना रजिस्टरात’ पहिल्या दिवसापासूनच ‘एक संन्यासी विवेकानंद’ असे लिहिलेले आढळते.^{११} ‘घटना रजिस्टर’ लिहिणारा सर्वसामान्य मनुष्य असावा, शक्यता आहे की, त्याने अशुद्ध रूपात लिहिलेले ‘विविदिषानंद’ नाव महाराजांनी बघितले असावे, त्यामुळे त्यांनी स्वामीजींसमोर असा प्रस्ताव ठेवण्याचा विचार केला असावा. (लेखकाने मूळ घटना रजिस्टराच्या प्रतिलिपीत पहिल्या दिवसापासून संन्यासी विवेकानंद लिहिले आहे, परंतु त्याच ग्रंथाच्या पृ. ५१ वर अनुवाद करताना ‘विवेकानंद’ नाव दिलेले नाही.)

खेतरीच्या ‘घटना रजिस्टरात’ (वाक्यात रजिस्टर) पहिल्या दिवसापासूनच ‘विवेकानंद’ लिहिल्या गेल्याचे कारण सांगताना वेणीशंकर शर्मा लिहितात – “राज्यातील इतिहासवेत्यांकडे विचारणा केल्यावरून असे कळते की, ‘घटना’ लिहिणाऱ्यांची सर्वसाधारण पद्धत अशी होती की, दर दिवशीची घटना प्रथम छोट्या कागदावर कधी लिहून घेऊन नंतर ते रजिस्टरमधे व्यवस्थित लिहीत, व राजाकडून मंजुरी प्राप्त करीत.”^{१२} त्यामुळे शक्य आहे की, स्वामीजींनी ‘विवेकानंद’ हे नवीन नाव धारण केल्यानंतरच त्या ‘घटना रजिस्टरा’त अंतिम स्वरूपात लिहिल्या गेल्या असाव्या.

स्वामी विवेकानंदांचे अंतरंगं गुरुबंधू स्वामी शिवानंद, स्वामी अखंडानंद आणि प्रमुख शिष्य स्वामी शुद्धानंद रामकृष्ण-संघाचे अगदी सुरुवातीचे संन्यासी आहेत. यांतील स्वामी अखंडानंद व स्वामी शुद्धानंद हे तर स्वतः खेतरीला जाऊन राहिले होते तेव्हा त्यांनी ऐकलेले हे मत की, अमेरिकेला जाण्यापूर्वी खेतरी नरेशांच्या विनंतीवरूनच स्वामीजींनी ‘विवेकानंद’ हे नाव धारण केले. हे सत्याच्या

^{१०.} स्वामी विवेकानंद ओ समकालीन भारतवर्ष (बंगाली ग्रंथ) कोलकाता, खंड १, सं. १९७९, पृ. ५९.

^{११.} Swami Vivekananda : Forgotten Chapter of His Life, Edition 1982, p. 209

^{१२.} स्वामी विवेकानंद : उनके जीवन का विस्मृत अध्याय, वेणीशंकर शर्मा, अनुवादक – रत्नाकर शर्मा, प्रथम हिंदी संस्करण १९८४, पृ. ५१.

अगदी जवळ असावे. प्रश्न फक्त एवढाच आहे की, स्वामीजींनी ‘विवेकानंद’ नाव धारण करण्याची घटना अमेरिकेला जाण्याच्या किती दिवसापूर्वी घडली? याचे उत्तर सापडते पं. झाबरमल शर्मा यांच्या पुस्तकात. ही घटना अमेरिकेला जाण्याच्या जवळजवळ दीड वर्ष पूर्वी झाली.

१९२७ला प्रसिद्ध झालेल्या पं. झाबरमल शर्मा यांच्या ‘खेतरी नरेश और विवेकानंद’ या पुस्तकात (पृ. १०-१२) ते लिहितात – “ही गोष्ट फारच थोडे लोक जाणत असतील की, स्वामीजींचे सुप्रसिद्ध ‘विवेकानंद’ नाव ठेवणारे राजाजी बहादुरच होते. स्वामीजी आपले नाव विविदिषानंद असे लिहीत असत. ही बाब त्यांच्या जुन्या पत्रावरूनही सिद्ध होते. खेतरीच्या प्रथम यात्रेच्या (१८९१) वेळी एक दिवस स्वामीजींजवळ खेतरी नरेश बसलेले होते. त्यांनी हसत हसत म्हटले – ‘महाराज, आपले नाव फार कठीण आहे. सांगितल्याशिवाय याचा अर्थ सर्वसाधारण लोकांना कळू शकत नाही. उच्चार करायला सुद्धा कठीण आहे. आता तर आपला विविदिषाकाळी (विविदिषा – जाण्याची इच्छा) समाप्त झाला आहे.’ राजेसाहेबांचे हे युक्तिसंगत म्हणणे ऐकल्यावर स्वामीजींनी विचारले, आपल्याला कोणते नाव आवडेल? राजेसाहेबांनी उत्तर दिले, माझ्या दृष्टीने आपल्यासाठी योग्य नाव आहे ‘विवेकानंद’! स्वामीजींनी परमानुरक्त राजांच्या इच्छेनुसार त्या दिवसापासून “विवेकानंद! म्हणून व्यवहार करायला सुरुवात केली. हे नाव किती सुप्रसिद्ध झाले, भारतवासीयांना ते किती प्रिय झाले हे सांगण्याची आवश्यकता नाही.”

वेणीशंकर शर्मा लिहितात – या वार्तालापाचे मुंशी जगमोहनलाल हे साक्षीदार होते. आणि पं. झाबरमलजी हे पुस्तक लिहिताना ते हयात होते, व या घटनेचे वर्णन त्यांनी या पुस्तकाच्या लेखकाजवळ केले होते.^{१३}

पं. झाबरमल शर्मा यांनी वेणीशंकरजींना लिहिलेल्या (दिनांक विरहित) पत्राची प्रतिलिपीही दिल्ली येथील तीनमूर्ती भवानाच्या अभिलेखागारात सुरक्षित ठेवलेली आहे. ज्यात त्यांच्याच हस्ताक्षरात लिहिले आहे की, “स्वामीजींची राजेसाहेबांची गाठ घालून देणारे त्यांचे खाजगी सचिव मुंशी जगमोहनलाल होते. स्वामीजींच्या ‘विविदिषानंद’ नावाची किलष्टता ध्यानात घेऊन जी प्रश्नोतरे झाली त्याचे साक्षीदारही

^{१३.} Swami Vivekananda : A Forgotten Chapter of His Life, Second Edition 1982 P.51 (See Also A comprehensive Biography of Swami Vivekananda, Sailendra Nath Dhar, Madras, Part I, Ed. 1975, P. 401-2)

मुंशीजी होते. मुंशीजींच्या मते नावासंबंधीचे राजेसाहेबां-सोबतचे संभाषण अबू मधेच झाले होते.”

निष्कर्ष

पं. झावरमल शर्मा मुंशी जगमोहनलाल यांच्याशी चांगलेच परिचित होते व त्यांचे आपसात घनिष्ठ संबंधही होते, त्यांनी स्वामीजी संबंधीच्या अनेक गोष्टी त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष ऐकल्या होत्या. स्वामीजी खेतरी नरेशांना सर्वप्रथम ४ जून १८९१ ला भेटले होते. जर त्या पूर्वीची विश्वसनीय कागदपत्रे उपलब्ध झाली व त्यात ‘विवेकानंद’ हे नाव मिळाले तरच या मतात परिवर्तन करणे योग्य होईल, नाही तर हेच मानणे उचित होईल की, माऊंट अबू मधे १८९१च्या जूनमधे राजेसाहेबांशी परिचय झाल्यानंतर काही दिवसांनी त्यांच्या विनंतीवरून स्वामीजींनी ‘विवेकानंद’ नाव धारण

केले होते.

१८९३ मधे मद्रास वरून परतताना खेतरीच्या राजांना भेटण्यापूर्वी मुंबईला उतरून त्यांनी तिकीट काढले होते. ह्या तिकीटाचे आरक्षण करण्याच्या वेळी त्यांच्यासोबत मुंशी जगमोहनलाल सुद्धा गेले होते, आणि कदाचित त्यांनीच फॉर्म वर्गैरे भरला होता. ते स्वामीजींना ‘विवेकानंद’ या नावानेच ओळखत होते म्हणून त्यांनी त्याच नावाने तिकीट काढले. जर स्वामीजी मद्रासवरून अमेरिकेला गेले असते तर शक्य आहे की, ते स्वामी ‘सच्चिदानंद’ नावानेच जगविख्यात झाले असते. लक्षात घेण्याजोगे आहे की, स्वामीजींनी १५ फेब्रुवारी १८९३ ला राजा अजितसिंहाना लिहिलेल्या पत्रात ‘सच्चिदानंद’ नावाने स्वाक्षरी केली होती.

○ ○ ○

आत्मारामाची आत्मकथा

स्वामी जपानंद

स्वर्गाश्रम येथे तपस्या

एक दिवस कनखल येथील श्रीरामकृष्ण सेवाश्रमात विश्रांती घेऊन हरिद्वारचे दर्शन घेतले आणि दुसऱ्या दिवशीच वृषभेशला गेलो. तेथील अन्नसत्रामधे भिक्षा ग्रहण करून नंतर संध्याकाळी स्वर्गाश्रमाला पोहोचलो. जगदंबेच्या इच्छेने तिथे सर्वप्रथम गिरिधारी नावाच्या एका दक्षिणी ब्रह्मचान्याशी भेट झाली. ते खूपच सज्जन व्यक्ती होते. त्यांच्या कुटीजवळील एक खोली मोकळी होती, तिच्यात त्यांनी माझी राहण्याची व्यवस्था केली. या खोल्या दानी व्यवसायी लोकांकडून साधूना राहण्यासाठी बनविलेल्या होत्या. जंगलामधे कुठं एक, तर कुठं सोबत दोन छोट्या छोट्या खोल्या बनविलेल्या होत्या. दगडाच्या भिंती आणि पत्राचे छत! समोर कलकल निनाद करीत गंगाजी वाहत होती आणि चारीकडे डोंगर आणि वन – खूपच मनोहर दृश्य होते! भिक्षेसाठी तिथे तेव्हा देखील अन्नसत्र होते – पोळ्या, वरण आणि भात मिळत असे. जेवणाची काही काळजी राहिली नाही आणि राहण्यासाठी माझ्या इच्छेनुसार एकांत आणि मनोहर स्थान मिळालं – यासाठी जगदंबेच्या कृपेचं स्मरण करीत तिला वारंवार प्रणाम केला. दुसऱ्या दिवशी त्या दक्षिणी साधूंबरोबर भिक्षा मागण्यासाठी गेलो. त्यांनी सर्वांबरोबर ओळख देखील करवून दिली. गंगेकाठी एका विशाल दगडावर बसून आम्ही सोबतच भिक्षेत मिळालेलं अन्न ग्रहण

केलं. ओंजळी भरभरून अतिशय तृप्तीपूर्वक गंगाजल प्यायलं. त्यावेळी स्वर्गाश्रमात फक्त तीस साधू होते.

दिवस खूप शांततेत जाऊ लागले. खूप जप-ध्यान करीत असे. संध्याकाळी गंगाकिनारी एका दगडावर बसून मातेचं नाव घेत असे. कधी कधी दुपारच्या वेळी एकटाच घनदाट जंगलात फिरावयास जात असे. खूप छान वाटत होतं. कधी कधी त्या ब्रह्मचान्यांबरोबर शास्त्रचर्चा देखील होत असे. त्यांची ठाकुर आणि स्वामीजींवर खूप श्रद्धा होती. ते बेलुर मठात जाऊन तिथे काही दिवस राहिले देखील होते. मधल्या काळात दोन अल्पवयस्क बंगाली साधूदेखील येऊन तिथे राहू लागले. त्यांच्याबरोबरही ओळख झाली आणि मातेच्या इच्छेने ते सुद्धा माझ्याविषयी खूप प्रेमभाव ठेवीत होते. ब्रह्मचारी हरिदास नावाचे एक बंगाली साधू पहिल्यापासूनच तिथे राहत होते. परंतु त्यांच्याबरोबर ओळख मात्र बरीच नंतर झाली. त्यांनी काही दिवस वाराणसी आणि त्यांनंतर वृदावन येथील श्रीरामकृष्ण-सेवाश्रमामधे सेवाकार्य केले होते. नंतर त्यांनी हृषीकेश येथील कैलास मठातून संन्यास ग्रहण केला होता. ते मोठे त्यागी साधू होते आणि माझ्याबरोबर अतिशय प्रेमपूर्वक व्यवहार करीत असत.

स्वर्गाश्रमापाशी जवळ जवळ दोन मैलपर्यंत बिल्व-वृक्षांचं जंगल होतं. त्यामधे लहान लहान, परंतु खूप गोड अशी बेलफळे लागत. तिथून कच्ची बेलफळे तोडून आणीत

असे आणि भूक लागल्यावर तिच भाजून थोड्या गूळाबरोबर खात असे. पुनश्च मनात विचार आला – पुराणांमधे लिहिलं आहे की ऋषि-मुनीगण जंगलातील कंद-मुळे-फळे इत्यादी खाऊन राहत असत. आपण देखील प्रयत्न करून पाहावा की फक्त बेलफळ खाऊन राहता येऊ शकतं की नाही, कारण चौकशी केल्यावर देखील त्यावेळी तिथं मला बेलफळा-व्यतिरिक्त इतर कोणत्याही प्रकारच्या कंद-मुळांची वा फळांची माहिती मिळाली नाही. जर अशाप्रकारे केवळ बेल-फळ खाऊनच राहू शकलो, तर इच्छेनुसार भ्रमण करू शकेन आणि कोणाकडे अन्नासाठी भिक्षा मागावी लागणार नाही.

जसा विचार केला तसंच केलं. जवळजवळ वीस दिवसांपर्यंत केवळ बेलफळे खाऊनच राहिलो. शरीर अतिशय अशक्त झालं. शरीराला व लघवीला देखील बेलाचा वास येऊ लागला. सरतेशेवटी अन्न ग्रहण करण्यास बाध्य झालो, परंतु आज जेव्हा विचार करतो की जर तसं राहू शकलो असतो तर या जीवनात किती सुख-स्वाच्छंद्याचा भोग करू शकलो असतो. कसलीच पर्वा केली नसती. कोणासमोर हात पसरले नसते परंतु ते शक्य झाले नाही. सारी मातेची इच्छा!!

दहा-अकरा महिने निघून गेले – एक दिवस अचानक स्वामी करुणानंदांबरोबर मठातील गो. महाराज येऊन पोहोचले. त्यावेळी संध्याकाळचे पाच वाजले असावेत. ते म्हणाले – “राहण्याच्या इच्छेने आलो आहे.” मी त्यांच्या भीरु स्वभावाशी परिचित होतो, म्हणून त्यांना म्हणालो, “आपण माझ्या कुटीमधेच राहा, मी माझ्यासाठी दुसरी जागा शोधून घेरैन.” त्या दिवसांत तिथे बरेच साधू होते, सांच्या चांगल्या कुट्ट्या साधारणपणे भरलेल्या होत्या. स्वर्गाश्रमाच्या सीमेतच, लक्ष्मण झुल्याकडे गंगेच्या किनारी दोन छोट्या खोल्या होत्या, परंतु त्या अन्नसत्रापासून पाऊन मैल दूर पूर्णपणे निर्जन जागी होत्या – जवळ दुसरी कोणतीही कुटी नव्हती. मी तिथे जायचे ठरविले आणि ती धुऊन-पुसून स्वच्छ केली. परंतु गो. महाराजांची विवेक बुद्धी प्रबळ झाल्याने ते म्हणाले, “हे खूप वाईट दिसेल, मीच येथे राहतो.” मी म्हणालो, “इथे आपल्याला जर भीती वाटली तर तुमचं ओरडण देखील कोणी ऐकू शकणार नाही आणि या दिवसांत इकडे अस्वलांचा त्रास देखील खूप वाढला आहे. दोन दिवसां आधीच जंगलामधे गवत कापायला गेलेल्या एका पहाडी स्त्रीला एका अस्वलाने मारले होते.” परंतु त्यांनी माझे म्हणणे मानले नाही आणि म्हणाले, “तू मला उगीचच घाबरवीत आहेस, ही गोष्ट खरी नाही. मी दार आतून बंद करून घेरैन.”

असे म्हणून ते तिथे रात्र घालवण्यासाठी निघून गेले. थंडीचे दिवस होते. काळोखी रात्र! सूळ-सूळ आवाज करीत जोरात वारा वाहत होता. हृषीकेश येथे थंडीच्या दिवसांत सूर्यास्तानंतर सकाळी नऊ-साडेनऊ वाजेपर्यंत हिमालयाच्या वरून आणि गंगेमधून वादळासारखा जोरात वारा वाहतो. दिवसा मात्र कधी वाहत नाही. याचं कारण कोणास माहीत नाही.

रात्री एक-दीड वाजला असावा. मी बसून जप करीत होतो. अचानक ब्रह्मचारी गिरिधारी मला जोरात बोलावू लागले – त्यांची कुटी जवळच होती. मी त्वरित त्यांच्या जवळ गेलो. त्यांनी दूरवर असलेल्या एका कुटीकडे दर्शवीत म्हटले, “वाटतं आहे की तिथे साधू आणि नागा यांच्यामधे काहीतरी गडबड झाली आहे – तिथे आजच दोन साधू येऊन राहिले आहेत, त्यातील एक आंधळे आहेत, ते लोक तुमच्या गो. महाराजांसोबत वृदावनहून आले आहेत. चलावे, पाहूया काय गोष्ट आहे!” जाऊन पाहिले तर तिथे एक अद्भुत दृश्य होते! आमचे गो. महाराज खाली बसले होते आणि दुसरे साधू अतिशय संकोचाने त्यांच्याजवळ उभे होते – दुसऱ्या खोलीतून अंधळे साधू ओरडत होते, “भ्यायची काही आवश्यकता नाही, भ्यायची काही आवश्यकता नाही.” नागा लोक नाराज होऊन गो. महाराजांना तसेच त्या दुसऱ्या साधूंना विचारत होते, “हे कोण आहेत? केव्हा आलेत? या खोलीत कोण राहत आहे? आणि हे दुसरे साधू इतक्या रात्री कशासाठी आले आहेत?” इत्यादी इत्यादी. ती लोकं इतकी काही घाबरले होते की चुपचाप राहून थरथर कापत होते. आम्ही नागा लोकांना विचारले, “काय झालं?” तेव्हा त्यांनी सांगितलं की, “आम्ही सारे थोड्या दूरवर धुनी पेटवून चिलीम पीत होतो, तेव्हा या खोलीतून ओरडण्याचा आवाज आला. आल्यावर दिसलं की (गो. महाराजांकडे निर्देश करून) हे बसले होते आणि दुसरे साधू उभे होते आणि दोघेही एकमेकांना पकडून जोरजोरात ओरडत होते. आम्हाला पाहून गप्प झाले आणि एकमेकांना सोडून दिलं. (दुसऱ्या साधूंकडे दाखवून) कदाचित हे चोर असावेत.” आम्ही म्हटले, “असे काही नाही – आपण शांत व्हावे – हे आमच्या ओळखीचे आहेत. विचारतो की काय झालं आहे!” मी विचारले, “गो. महाराज, हे काय झालं? चांगली खोली सोडून या कुटीमधे कशासाठी आलात? सर्वकाही सांगा, यांना शंका आहे.” गो. महाराज म्हणाले, “मला भीती वाटू लागली म्हणून रात्री साधारण नऊ-साडे नऊ वाजता मी इथे आलो. प्रथम विचार केला की तुमच्याकडे जावे, परंतु तुमच्या साधन-भजनामधे

बाधा आणण्याची इच्छा झाली नाही, म्हणून आम्ही या (अंधक्ळया साधू) समवेत इथे आलो. मी खालती बिढाना पसरला आणि दुसऱ्यांनी खाटेवर, मी बसून जप करीत होतो आणि एक तंद्री लागली होती. तेवढ्यात मला वाटले की कोणी अस्वल येऊन माझ्यावर पडलं आहे. त्यामुळे मी घाबरून ओरडू लागलो – वाचवा, वाचवा. नंतर जेव्हा हे नागा दिवा घेऊन आले तेव्हा दिसलं – हे दुसरे साधू होते.”

दुसरे साधू म्हणाले, “मी विसरून गेलो होतो की हे देखील खोलीत आहेत. रात्री झोपेतच दार उघडलं आणि लघुशंका करून परत आलो, तेव्हा यांच्यावर पडलो आणि यांनी मला पकडल्यामुळे भीती वाटली की कदाचित भुतांनी पकडलं आहे.” सर्वकाही ऐकून आम्ही सारे खूप हसलो.

मग मी नागा लोकांना सारी घटना हिंदीमधे समजावून सांगितली. ते देखील हसत हसत निघून गेले आणि आम्हीही खूप हसत राहिलो. मी गो. महाराजांना म्हटले, “म्हणूनच तर म्हटलं होतं की आपण त्या खोलीमधे राहू शकाण नाही. जर माझे म्हणणे ऐकले असते, तर अशी घटना घडली नसती. सकाळी सगळ्यांना हे माहीत होईल आणि हसे होईल. गो. महाराज म्हणाले – ‘तुम्ही तर अस्वलाची गोष्ट सांगितली होती, त्यामुळेच तर असं झालं.’” मी रात्रीच गो. महाराजांना आपल्या कुटीमधे घेऊन आलो आणि खाटेवर त्यांचा बिढाना लावून दिला.

सकाळी मी दुसऱ्या कुटीमधे निघून गेलो. माझ्या कुटीजवळ एक उडिया साधू राहत होते, त्यांना थोडे लक्ष ठेवण्यास सांगितले. सहा-सात दिवसांनंतरच गो. महाराज परतण्यासाठी व्यग्र झाले आणि मला म्हणाले, “मला तिकीट काढून ट्रेनमधे बसवून घावे – मी पैशाला स्पर्श न करण्याचं व्रत घेतलं आहे.” मी म्हणालो, “मी पैसे आपल्या कनवटीला कपड्यामधे बांधून देतो. स्टेशनावर कोणाकडून तरी तिकीट काढून घ्या.” परंतु त्यांनी म्हटले, “असे होणार नाही, तुम्हालाच तिकीट काढून घावे लागेल.” यासाठी मला उगाच्च तेरा-चौदा मैल पायपीट करावी लागली असती, कारण हृषीकेश-रोड स्टेशन तेथून जवळजवळ साडेसात मैल दूर होतं. आता तर स्टेशन शहराच्या जवळ झाले आहे. साधू बनण्याच्या इच्छेने आलेल्या एका बंगल्याने माझ्याकडून हे दायित्व घेतले.

नीलकंठ माधव

काही दिवसांनंतर स्वामी सिद्धानंदजी महाराज हृषीकेशला घेऊन खजांची-बाडा येथे राहू लागले. कधी कधी

ते मला बोलावून घेऊन जात असत. नंतर श्यामलाताल येथील न० देखील आले आणि काही दिवसांनंतर कनखलचे कोठारी मो. देखील आले. दरम्यान एकदा मी आणि स्वर्गाश्रमातील काही साधू नीलकंठ महादेवाचे दर्शन करण्यासाठी गेलो होतो. डोंगरांच्या मधून रस्ता होता. आम्ही रस्ता चुकलो आणि एका जागी डोंगर चढून थोडे वरच्या बाजूस गेलो. खाली जंगलामधे धड-धड आवाज ऐकू आला. सारेजण घाबरलो. आम्ही सहा जण होतो. त्यातील चार जंगली जनावरांच्या भीतीने पळू लागले. मी आणि सेवागिरी नामक एक साधू खरोखर काय परिस्थिती आहे हे पाहण्यासाठी खाली दरीमधे उतरलो. तेव्हा दिसले – लहान आकाराची छोटी छोटी शिंगं असलेली एक काळ्या रंगाची जंगली गाय आपल्या लाल लाल डोळ्यांनी वर पाहत होती. आम्हाला पाहून ती जंगलामधे निघून गेली. नंतर रस्त्यामधे आम्ही आमच्या सोबत्यांना भेटलो आणि सारे बरोबरच नीलकंठला गेलो. तिथे पाच-सहा दिवस राहिलो. मला तिथे सोडून बाकी सारे गावामधे जाऊन भिक्षा घेऊन येत आणि मला देखील खाण्यास देत.

सिद्धानंदजींच्या बरोबर (१९९९-२०)

काही दिवसांनंतर सिद्धानंदजींच्या विशेष आग्रहाने मी हृषीकेशला परत आलो. खजांची-बाडा येथील एक खोली माझ्यासाठी ठेवण्यात आली होती. तिथे राहत असताना एक संकल्प केला होता की दोन कुट्या बनवाव्यात. डेहराडूनला जाऊन सिद्धानंद महाराज काही धन एकत्रित करून घेऊन आले होते आणि मला माझ्या एका मित्राने काही दिले होते. १९९९च्या सुरुवातीस खजांची-बाडा जवळच दोन कुट्या तयार झाल्या. नंतर श्यामलातालचे न० आणि सि. महाराज अमरनाथ-दर्शनासाठी काशमीरला गेले. त्यानंतरच ओम हृषीकेशला आले व एका कुटीमधे राहू लागले. मी देखील कुटीच्या दुसऱ्या खोलीत राहत होतो, नंतर मधे पार्टिशन घालून करून दोघांची राहण्याची व्यवस्था करण्यात आली. ओम मोठ्या खोलीमधे राहत होते. दयानंद ठाकुरांचे शिष्य रामानंद स्वामी माझ्या बाजूच्या खोलीत राहत होते आणि कनखलचे कोठारी महाराज खजांची-बाडा इथे राहत होते.

त्यावेळी वाराणसी येथील पूजनीय लाटू महाराजांनी (एप्रिल १९२०) महासमाधी घेतली. सिद्धानंद महाराज जेव्हा काशमीरहून परतून मेरठ येथे राहत होते तेव्हा त्यांना ही सूचना मिळाली.

(क्रमशः)

पाश्चात्य जगतातील स्वामीजींच्या आठवणी

आर्थर जे. पायस

अनु.: श्रीमती सविता ओगीराल

१०३, इंग्रेशन प्लाझा, मुंजे मार्ग, धंतोली, नागपूर-१२

(वैन्क्युअर, कॅनडा येथून प्रसारित होणाऱ्या 'India Abroad' या वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या मजकुरावरून साभार.)

इ.स. १८९३च्या शिकागोतील ऐतिहासिक भाषणानंतर स्वामी विवेकानंदांची असंख्य ठिकाणी असंख्य विषयांवर भाषणे झाली. त्या सान्यांचा थकवा घालविण्यासाठी व काही काळ विश्रांती घेण्यासाठी स्वामीजी थाऊजंड आयलंड पार्क या एकांतस्थळी येऊन राहिले. इथे सुद्धा संपूर्ण विश्रांती अशी नव्हतीच. वेदान्ताच्या १२ अभ्यासकांना हिंदू धर्माविषयी व वेदान्ताविषयी मार्गदर्शन करणे हाही एक उद्देश होता. इ.स. १८९५ मध्ये स्वामीजी इथे वास्तव्याला होते, त्यानंतर तब्बल ५० वर्षांनी रामकृष्ण-विवेकानंद सेंटर, न्युयॉर्कचे स्वामी निखिलानंदांनी या ठिकाणाला भेट दिली व थाऊजंड आयलंड पार्कला पुन्हा एकदा नवजीवन प्राप्त झाले. स्वामी विवेकानंदांनी थाऊजंड आयलंड पार्क सोडल्यावर हे ठिकाण विस्मृतीत गेले असताना इ.स. १९४७ साली स्वामी निखिलानंदांनी पार्कचे नूतनीकरण करण्याचे ठरविले. स्वामी निखिलानंद अध्यात्माचे खंदे प्रवर्ते होते. ही जागा उन्हाळी आध्यात्मिक शिबिरासाठी रामकृष्ण मिशनने घेतली व इथे दोन राहिवासी संन्याशांची व्यवस्था करण्यात आली. स्वामी निखिलानंदांच्या प्रयत्नानेच सारे घडून आले.

त्यावेळी न्यूयॉर्कहून आलेल्या एका वेदान्ताच्या विद्यार्थ्याने देखरेखीचे काम पत्करले तर दुसरा एक विद्यार्थी व त्याच्या मुलाने वीज जोडणीचे काम केले. काही महिलांनी मिळून पड्डे लावले व जुने फर्निचर रंगविले आणि फुलझांडे लावली. स्वामीजींच्या वेळचा स्वैंपाकघरात पडलेला जुना स्टोक दुरुस्त करण्यात आला आणि पाण्यासाठी आधुनिक व्यवस्था करण्यात आली. स्वामीजींच्या शिष्या एलिझाबेथ डचर यांच्या स्टुडिओचे रूपांतर बेडरूममध्ये करण्यात आले. कॉटेजच्या बाहेर भारतातील पवित्र तीर्थक्षेत्रांची मृत्तिका टाकण्यात आली आणि गंगा नदीचे पवित्र जल आणवून सेंट लॉरेन्समध्ये टाकण्यात आले.

जुलै २०१२ मध्ये स्वामी विवेकानंदांच्या १५०व्या

जयंतीनिमित्त काही कार्यक्रम घ्यायचे ठरले, त्याचा आरंभ म्हणून तीन दिवसीय शिबिर घेण्यात आले. शिबिरात ध्यान-चर्चा-संकीर्तन आदी कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले होते. अशात-हेचे कार्यक्रम यानंतर अमेरिका, कॅनडा, युरोप, रशिया व भारतातील एकूण २० वेदान्तिक सेंटर्समध्ये घेण्यात येणार आहेत.

उपरोक्त कार्यक्रमाला कॅनडा-टोरेन्टोहून एक भक्त परिवार उपस्थित होता. त्यांच्यातील वृद्ध गृहस्थ बोलून गेले, “अनेक वर्षांपूर्वी सुदूरच्या भारत देशातील एक तसुण संन्यासी इथे येऊन राहून जातो ह्याचे आश्र्य वाटते. ज्यावेळी या ठिकाणी सर्वाधिक थंडी होती व सहा फूट बर्फाचा थर होता, त्यावेळी राहण्याची हिंमत त्याने दाखविली, ही कल्पनेच्या पलीकडील गोष्ट आहे.” पुढे ते असेही बोलले की, “मी स्वामी विवेकानंदाविषयी जितके अधिक अध्ययन करीत आहे तितका माझा विश्वास दृढ होत आहे की माझ्या नातवंडांना त्यांची व त्यांच्या कार्याची ओळख क्वावी, ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने अमेरिकेतील प्रख्यात अज्ञोपती रॅकफेलरच नव्हे तर प्रख्यात रशियन लेखक लिओ टॉलस्टॉयसुद्धा आकर्षित झाले होते.”

वरील शिबिराला ३००हून अधिक लोकांची उपस्थिती होती हे विशेष. यावरून असे वाटते की स्वामी विवेकानंदांचे चाहते व वेदान्ताच्या अभ्यासकांच्या अनेक पिढ्यांसाठी थाऊजंड आयलंड पार्क हे ठिकाण महत्वपूर्ण ठरणार आहे.

मारिया कुसुमाओ नावाच्या भक्त महिला बॉस्टनहून या ठिकाणी अनेकदा येतात व स्वामीजी ज्या शिळेवर बसून ध्यान करीत त्या शिळेवर बसून ध्यान करतात. येताना त्या स्वतःबोरबर त्यांच्याविषयीचे लिखाण घेऊन येतात व येथील जंगलात बसून त्याचे वाचन करतात व स्वामीजींच्या कविता गातात. मारिया म्हणतात, “या कॉटेजच्या सभोवतालच्या वातावरणात मला श्रीरामकृष्ण परमहंस आणि स्वामी

विवेकानंद खरोखरच उपस्थित आहेत असे जाणवत असते.”

टुड ब्राऊन फायटलसन नावाच्या इस्टेट एजंट आपल्या आठवणी सांगताना म्हणतात, “माझ्या आयुष्यातील अतिशय महत्त्वपूर्ण असा तो काळ होता. सन १९५०च्या आरंभी प्रॉस्पेक्ट पॉईटच्या जवळ माझ्या आजीच्या कॉटेजजवळच्या खालच्या भागात, एक काळ्या वर्णाची व्यक्ती प्रतिदिन पोहण्यासाठी येत असे. त्यावेळी मी केवळ दहा वर्षाची असल्याने स्वामी विवेकानंदांविषयी अनभिज्ञ होते. परंतु उत्सुकतेपोटी मी एक दिवस त्या व्यक्तीचा पाठलाग करीत टेकडीच्या पायथ्याशी असलेल्या विवेकानंद कॉटेजपर्यंत जाऊन पोहोचले. त्यानंतर तिथे उंच उंच वाढलेल्या गवतावर तासन् तास पडून राहून, मला अपरिचित असला तरी त्यांच्या सुमधुर कंठातून येणारा ध्वनी, मी ऐकत राहत असे. मी अगदी भाराबून गेले होते. नंतर कळले ती व्यक्ती होती स्वामी निखिलानंद.”

स्वामी निखिलानंदांनी स्वामी विवेकानंदांचे सन १९५३ मध्ये जे चरित्र लिहिले होते, त्यात ते लिहितात, “विवेकानंदांचे थाऊजंड आयलंडमधील वास्तव्य हे त्यांच्या आयुष्यातील संस्मरणीय असा काळ होता. स्वामीजी त्यांच्या अमेरिकेतील वास्तव्यात मोठमोठ्या महालांमध्ये राहिले तसेच लहान घरांमध्ये सुद्धा राहिले. परंतु थाऊजंड आयलंड पार्कसारखे लहानसे गाव त्यांना त्यांचे स्वतःचे वाटले. या ठिकाणी जनसंपर्कसाठी वापरण्यात येणाऱ्या त्यांच्या खास पोषाखाचे बंधन नव्हते. लांब झग्गा व पगडी अशा पोषाखात त्यांना भाषणाचे दैरे करावे लागत. स्वामीजी स्वतःच गंमतीने म्हणत, ‘त्यावेळी मी एखाद्या सर्कशीतील पात्राप्रमाणे दिसत असे.’ स्वामी निखिलानंद लिहितात, ‘थाऊजंड आयलंडमधील तो काळ त्यांच्या जीवनातील सर्वोत्तम असा काळ होता. इथेच पुढील काळातील भारत व अमेरिकेत करावयाच्या कार्याचे बीजारेपण झाले होते. एवढेच नव्हे तर आंतरिक मुक्तीचा अनुभव त्यांनी याच ठिकाणी घेतला. स्वामीजींच्या ‘Song of Sannyasin’ (संन्याशाचे गीत) या काव्यातून त्याचे प्रकटीकरण झालेले आहे. इथून आपल्या मित्राला लिहिलेल्या पत्रात स्वामीजींनी लिहीले होते ‘मी मुक्त आहे. माझी सारी बंधने कापून टाकली आहेत. माझे शरीर जावो अथवा राहो, मला त्याची चिंता नाही. मला सत्य

गवसले आहे, मी आता सांगून टाकेन की मी ईश्वराचे संतान आहे आणि ज्याने मला त्या सत्याची जाणीव करून दिली तोच पुढील कार्यासाठी या पृथ्वीवरील सर्वोत्तम, सर्वशक्तिमान कार्यकर्ते त्यासाठी पाठवून देईल.’”

स्वामी विवेकानंदांच्या व्यक्तिमत्त्वाने व कार्याने पाश्चात्य देशांतील अनेक प्रख्यात लेखक व कलाकार आकृष्ट झाले होते व त्यांनी वेदान्त सोसायटी व इतर कार्यात योगदान दिले होते. त्यांपैकी जे. डी. सालिंजर यांना थाऊजंड आयलंड या खेडेगावाने प्रथम खुणावले. जे. डी. एक विख्यात लेखक व दुसऱ्या महायुद्धातील सैनिक होते. या ठिकाणी त्यांना अतिमिक शांतीचा अनुभव आला. इथल्या अधून मधून होणाऱ्या शिबिरांमुळे व येथील प्रतिनिधींच्या तोंडून स्वामी विवेकानंदांविषयी बरेच ऐकल्याने ते इथे येऊ लागले. स्वामीजींनी मनाविषयी बोलताना मनाची उपमा जी दारू प्यायलेल्या माकडाशी केली होती, ती तर त्यांना शंभर टक्के पटली होती. तसेच स्वामीजींच्या औदार्याची गोष्ट त्यांनी ऐकली जी त्यावेळी फार प्रसिद्ध होती. ती गोष्ट अशी की एकदा चर्चमधील एका कार्यक्रमानंतर तेथील रिवाजाप्रमाणे प्रतिनिधीने उपस्थिताना त्यांच्याजवळ जे काही असेल ते देण्याची विनंती केली. स्वामी विवेकानंदांनी पोषाखाचे खिसे चाचपले व त्यातून एक सोन्याचे नाणे काढून दानपेटीत टाकले. ते पाहून त्यांची शिष्या डचर यांच्या लक्षात आले की ते सोन्याचे नाणे स्वामीजींना त्यांच्या एका चाहत्याने दिले होते. त्यांनी तसे सांगितल्यावर स्वामीजी स्मितपूर्वक म्हणाले, ‘मला वाटते माझ्याजवळ आणखी अशी काही नाणी असायला हवी होती.’ तेथील इतर आणखी काही लोकांनी त्यांच्या औदार्याची व त्याविषयीच्या गोष्टींची गवाही दिलेली होती.

स्वामी युक्तात्मानंद, जे कॉटेजचे निवासी साधू होते, म्हणाले की, ‘स्वामी विवेकानंदांचे योगदान केवळ जगातील काही जागांपुरते मर्यादित नव्हते तर त्यांनी भक्ति-ज्ञान-प्रेम इ. योगांविषयी व त्यांच्या महत्त्वाविषयी त्यांच्या अप्रतिम भाषेत जे लिखाण केलेले आहे ते जगातील कोणतीही व्यक्ती सहजपणे अभ्यासू शकते. याशिवाय स्वामीजी मानवी-स्वभावाचे सूक्ष्म निरीक्षक होते. त्यांनी जाहीर केले होते की एखाद्या भुकेल्या माणसाला तुम्ही परमार्थ शिकवू शकत नाही.”

सालिंजर जसे स्वामीजी व वेदान्ताकडे आकृष्ट झाले होते त्याच्रमाणे प्रसिद्ध लेखक विस्तोफर ईशरवुड यांचेही होते. ईशरवुड यांचे चारित्र्य फार वाईट होते तरीही वेदान्त सोसायटीत त्यांचे प्रेमपूर्वक स्वागत केल्याने त्यांच्यात आमूलाग्र बदल घडून आला. इतका की ईशरवुड यांनी भगवद्गीतेचा इंग्रजीत अनुवाद केला. सर सॉमरसेट मॉम ईशरवुड यांचे मित्र होते. सॉमरसेट मॉम त्यावेळचे अतिशय गाजलेले लेखक. आपल्या मित्राच्या संगतीत राहिल्याने मॉम यांनी त्यांच्या ‘The Razor's Edge’ या कांदंबरीत उपनिषदातील एका वाक्याचा उपयोग केला होता.

हॉलीवुड हे सर्वस्वी भिन्न व प्रसिद्धीच्या झोतातील क्षेत्र. यात वावरणारे व त्याकाळी अतिशय गाजलेले लॉरेन्स ऑलिवर हे नट व ग्रेरा गार्बों या नटी कलाकार सुद्धा स्वामी प्रभवानंदांच्या आठवडी प्रवचनांना हजर राहत असत.

स्वामी प्रभवानंदांच्या प्रवचनांनी अल्डॉस हक्सले, इगोर स्टारव्हिन्स्के आणि तत्त्वज्ञ गेगल्ड हर्ड सुद्धा आकर्षित झाले होते.

ईशरवुड यांनी तर प्रभवानंदांवर ‘My Guru and His Disciple’ नावाचे पुस्तकही लिहिले आहे. ईशरवुड यांची साधू होण्याची तयारी होती. त्यावेळी त्यांनी स्वामी प्रभवानंदांकडून दीक्षा घेऊन अनेक वर्षे आश्रमात व्यतीत केली होती. त्यांचे पाहून ग्रेरा गार्बों या नटीने आश्रमात राहण्याची परवानगी मागितल्यावर स्वामी प्रभवानंद म्हणाले होते, ‘आश्रमात केवळ पुरुषांनाच प्रवेश असतो.’ त्यावर गार्बों म्हणाल्या ‘ठीक आहे, मी विजार घालून येईन!’

प्रथ्यात पत्रकार लुईस बरडॅक यांनासुद्धा स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांची व व्यक्तिमत्त्वाची भुरळ पडली होती. खरेतर त्या एका अशा घरातील वातावरणात वाढलेल्या होत्या, जिथे परमेश्वराचे अस्तित्व मात्य नव्हते. किशोरवयीन युवती असताना त्या कॅलिफोर्नियातील सॅन्टा बार्बरा येथील वेदान्त सोसायटीच्या संपर्कात आल्या व त्यांचे आयुष्य संपूर्णपणे बदलून गेले. त्या म्हणतात, “११ सप्टेंबरच्या शिकागोतील स्वामी विवेकानंदांच्या भाषणाने संपूर्ण महिनाभर त्यांनी ४००० श्रोत्यांना आपल्या अपूर्व वाणीने जणू बांधून ठेवले होते. पश्चिमेतील लोकांना त्यांनी वेदान्त सहज उलगडून दाखविला.”

बरडॅक यांनी असेही नमूद करून ठेवले आहे की

स्वामी विवेकानंद पाश्चात्य विद्याविभूषित असून त्यांची बुद्धिमत्ता झानकोशासारखी विस्तृत आहे. ते भारतात इंग्रजांच्या राज्यात एखादे महत्वपूर्ण पद मिळवू शकले असते. परंतु त्यांनी तरुण वयातच संन्यस्त जीवनाचा अंगीकार केला होता. हॉर्वर्ड विद्यापीठातील त्यांच्या भाषणांच्या मालिकेनंतर त्यांना प्राध्यापकाची जागा देऊ करण्यात आली होती. अशीच मागणी कोलंबिया विद्यापीठानेही केलेली होती. परंतु संन्यासी असल्याने त्यांनी दोन्ही ठिकाणी नकार दिला होता. ते कदाचित पदार्थविज्ञान शास्त्रज्ञ होऊ शकले असते. विज्ञानाधारित त्यांच्या प्रमेयांनी प्रसिद्ध पदार्थ वैज्ञानिक टेल्सा आकर्षित झाले होते. स्वामीजींनाही विज्ञानाधारित मेडिटेशनमध्ये फार रुची होती. टेल्सा यांच्या विद्युतशक्तीच्या शोधासाठी त्याचा उपयोग झाला असता. स्वामीजींनी त्यांच्या एका मित्राला पत्राने तसे कळविले होते.

बरडॅक यांनी स्वामीजी व प्रसिद्ध अब्जोपती रँकफेलर यांच्या भेटीविषयीचा उल्लेख करून लिहिले आहे की स्वामीजींनी रँकफेलर यांनी दाखविलेली भूतदया त्यांच्या स्वतःसाठीच आहे हे त्यांना पटवून दिले होते. तसेच विख्यात लेखक टॉलस्टॉय स्वामीजींच्या तारुण्यातील संन्यस्त वृत्तीने कसे चकित झाले होते याचाही उल्लेख बरडॅक यांनी केला आहे.

बिटल्स जॉर्ज हॅरिसन यांना सुद्धा स्वामी विवेकानंदांकडून प्रेरणा मिळाली होती. त्यांच्या ‘My Sweet Lord’ या गाण्याविषयी विचारल्यावर त्यांनी कबूल केले होते की, स्वामीजींच्या वचनाने प्रेरित होऊन त्या गाण्याची रचना केली होती. स्वामीजी म्हणत, “If there is a God, we must see him. And if there is a Soul we must perceive it.”

स्वामी विवेकानंद पूर्वेकडून पश्चिमेकडे आलेले पहिले मिशनरी होते असे लिहिणाऱ्या बरडॅक यांना या गोष्टीचे नेहमी आश्र्य वाटत असे की स्वामीजींचे गुरु श्रीरामकृष्ण परमहंस लौकिकदृष्ट्या अशिक्षित असूनही असंगत्य विद्वानांनी त्यांच्यावर अमाप लिखाण केले आहे. स्वामी विवेकानंदांनी त्यांचाच संदेश पश्चिमेत तर प्रसारित केलाच त्याचप्रमाणे काही काळ विस्मृतीत गेलेल्या भारतातही त्याचा प्रचार-प्रसार केला.

भारतीय स्त्री आणि विवेकानंद

प्रा. डॉ. कल्पना देशमुख

C/o श्री शशिकांत वानखडे, शितलनगर, गजानन म. मंदिराजवळ, प्लॉट नं. १९, आर्णो रोड, यवतमाळ-४४५००९

स्त्रीमनाचा शोध हा सर्वच्याच औत्सुक्याचा विषय आहे. म्हणूनच वैदिक काळापासून अनेक समाजसुधारकांनी आणि विचारवंतांनी विविधांगी विचारमंथन केले आहे. विवेकानंद हे एक संन्यासी. पण त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास करताना, भारतीय विवाहित पुरुषांपेक्षा त्यांनी स्त्रीचे मन अधिक जाणले होते असे लक्षात येते.

“माझा स्त्रियांबदलचा अभ्यास निश्चितच कमी आहे पण मी धर्मप्रचारक म्हणून संपूर्ण भारतभर फिरलो. समाजातील विविध स्तरांतील लोकांशी माझा संबंध आला त्यामुळे स्त्रीजीवनाच्या परिचयाची संधी मला इतरांपेक्षा अधिक लाभली” असे त्यांनी म्हटले. उत्तर भारतात गोशापद्धती असून सुद्धा अनेक स्त्रिया धर्मलाभास्तव त्यांच्याशी संभाषण करीत असत. त्यांचा उपदेश ऐकण्यास मागेपुढे पाहत नसत. केवळ भारतातच नव्हे तर त्यांच्या परदेश यात्रेतूनही त्यांचा स्त्रियांशी जो संपर्क आला त्यामुळे भारतीय स्त्री आणि परदेशातील स्त्री यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे त्यांना शक्य झाले.

विवेकानंदांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मातृत्वाचा होता, हे प्रथमदर्शनी लक्षात येते. कुठल्याही वयाची स्त्री दिसली तरी त्यांना तिच्यात मातृत्वभावच दिसत असे. याचाच परिणाम म्हणून की काय त्यांच्या संपर्कात आलेल्या स्त्रियांना त्यांच्या चेहेच्यावरचे निरागस भाव पाहून विवेकानंदांविषयी वात्सल्य, ममत्व जाणवत असे. विवेकानंद जेव्हा अमेरिकेतील शिकागो येथे सर्वधर्म परिषदेकरिता गेले, ते २६ जुलैला अमेरिकेत पोहोचले. आणि परिषद मात्र सटेंबर मध्ये भरणार होती. जवळ असलेल्या तुटपुंज्या पैशात दोन महिने कुटे आणि कसे काढावे या विवंचनेत विवेकानंद असताना ‘कॅथरिन सॅन्बोर्न’ ही अमेरिकन स्त्री त्यांच्या मदतीला धावून आली. शिकागो हे अत्यंत महागडे शहर. तेथे त्यांनी कसेबसे बारा दिवस काढले. त्यानंतर तुलनेने स्वस्त असलेल्या बोस्टन शहरात ते राहायला गेले. त्यांचा पोशाख पाहून ते अमेरिकन तरुणांच्या

टिंगलटवाळीचा विषय झाले. अशा परिस्थितीत कॅथरीन बाईंनी त्यांची राहण्याखाण्याची तर व्यवस्था केलीच, शिवाय स्वामीजींची व्याख्याने आयोजित केली. त्यांच्या पत्रकारांशी भेटी घालून दिल्या. आणि अमेरिकन समाजाला खन्या अर्थाने स्वामीजींची पहिली ओळख करून दिली. शिकागो येथे परिषदेसाठी आल्यावर परिषदेच्या ठिकाणाचा पत्ता हरविल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. शोधमोहीम अयशस्वी होताच ते रस्त्याच्या एका कडेला थकून बसले. तेवढ्यात समोरच्या घरातून एक प्रौढ स्त्री बाहेर आली. त्यांच्या पोषाखाकडे पाहून तिने त्यांना विचारले, “तुम्ही सर्वधर्मपरिषदेला आला आहात काय?” ती त्यांना आपल्या घरी घेऊन गेली. तिथे स्नान-जेवण आटोपल्यावर ती त्यांना परिषदेच्या ठिकाणी घेऊन गेली. तिचे नाव श्रीमती हेल.

भिन्न संस्कृतीच्या स्त्रियांमधील स्त्रीच्या ठिकाणाचा वात्सल्यभाव समान असतो असे विवेकानंद म्हणतात. “भारत म्हणजे जादुगार आणि गारुड्यांचा देश” ही अमेरिकन लोकांच्या मनातील भावना बदलण्याचा प्रयत्न विवेकानंद करीत होते. त्यामुळे कुठल्याही प्रसंगी दिलेल्या व्याख्यानांमधून भारताची प्राचीन परंपरा, भारतातील साहित्य, आणि भारतीय संस्कृती यांचा परिचय ते त्या लोकांना करून देत असत. शिकागोच्या दिग्विजयानंतर विवेकानंदांनी अनेक ठिकाणी वेदान्त, अध्यात्म, उपनिषदे यांवर व्याख्याने दिली. या व्याख्यानांचे ते पैसे स्वीकारत नसत. संन्याशाने पैसे स्वीकारू नये असे त्यांना वाटे. या देशातील पैसा याच देशातील गोरगरिबांसाठी वापरला जावा ही त्यामागची भूमिका होती. परंतु बोस्टन येथील सारा बुल नावाच्या महिलेने त्यांना समजाविले की, “तुम्हाला तुमच्या देशाची प्रतिमा सुधारण्यासाठी सर्वदूर प्रवास करणे आवश्यक आहे व त्यासाठीचा खर्च निभावण्यासाठी तुम्ही मानधन स्वीकारावे.” अशी गळच सारा बुल यांनी त्यांना घातली. साराने सांगितलेले सार लक्षात आल्याने त्यांनी पैसे स्वीकारले. तर सारा फार्मर हिने, विविध पंथ, विविध मते

असणाऱ्या लोकांसोबत स्वामीजीच्या अनेक बैठकी आयोजित केल्या. या परकीय स्थियांची वेळोवेळी त्यांना अशी मदतच झाली.

भेटणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीला स्वामीजी आई म्हणूनच संबोधत कारण मातृत्वाचे आवाहन प्रभावी असते, हे त्यांना माहीत होते.

ब्रुकलीन मधे ‘पंडिता रमाबाई सर्कल’ होते. मुळात हिंदू ब्राह्मण असलेल्या पंडिता रमाबाई उच्चशिक्षित होत्या. त्यांनी इंग्लंडमधे आपल्या मुलीसह ख्रिस्ती पंथ स्वीकारला. त्यांनी भारतात प्रथम मुंबई व नंतर पुण्यात ‘शारदासदन’ नावाने शाळा सुरु केल्या. या शाळांसाठी आणि स्त्रीउद्घारासाठी त्यांनी अमेरिकेतून निधी गोळा केला. अमेरिकेत त्यांनी ५५ सर्कल उभी केली होती. या पंडिता रमाबाई हुशार आणि कर्तव्याचार होत्या, यात शंकाच नाही पण रमाबाई सर्कल उभे करण्यासाठी त्यांनी अमेरिकेत भारतीय स्थियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे अतिरंजित व अवास्तव चित्र उभे केले. आणि त्यातून सहानुभूती निर्माण होऊन लोकांनी त्यांना पैशाची मदत केली, हे स्वामीजींच्या लक्षात आले. भारतीय महिलांची यथार्थ प्रतिमा उभी करण्याची गरज त्यांना तीव्रतेने जाणवली. त्यातून स्वामीजींनी ब्रुकलीनमधे हिंदुधर्माचा गौरव सांगणारी व्याख्याने सुरु केली होती. त्याला त्यांना प्रचंड प्रतिसादही मिळू लागला. तेक्हा रमाबाई सर्कलच्या ब्रुकलीन येथील अध्यक्षा ‘जेन्स मॅक्कीन’ या विवेकानंदांवर खवळल्या. त्यांनी ‘हिंदू स्थियांची भयानक अवस्था’ असा लेख ‘ईंगल’ या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केला. या लेखात त्यांनी सर्व हिंदू पुरुष वाईट, त्यांचा धर्म वाईट आणि स्थियांना अत्यंत कमी लेखणारा असे चित्र उभे करण्याचा प्रयत्न केला. या मॅक्कीन बाईच्या टीकेला उत्तर देताना विवेकानंद म्हणतात की तुम्ही अमेरिकन लोक जर “पत्नीचे भारतीय कुटुंबात काय स्थान आहे असा प्रश्न विचाराल तर आम्ही भारतीय लोक देखील माता म्हणून अमेरिकन महिलेचे तुमच्या कुटुंबात काय स्थान आहे असा प्रश्न विचारू शकतो. पण या प्रश्नाचे उत्तर तुमच्याजवळ नाही. कारण परदेशातील स्त्रीची प्रतिमा पत्नीत्वापुरतीच मर्यादित आहे. हे ध्यानात घ्या.” भारतीय स्त्री ही क्षणाची पत्नी व अनंतकाळाची माता आहे तर परकीय संस्कृतीत स्त्री ही अनंत काळाची पत्नी व क्षणाची माता असते. भारतीय स्त्रीची पतिनिष्ठा त्यागाधिष्ठित

आहे, हे त्यांनी वारंवार अधोरेखित केले. स्थियांच्या दुरवस्थेची उदाहरणे जगात सर्वदूर दाखविता येतात, अशी त्यांची भूमिका होती.

इंग्लंड अमेरिकेसारख्या पुढारलेल्या देशातही स्थियांवर अत्याचार होतात व त्यांना दुय्यम लेखले जाते. इंग्लंडमधे स्थियांना मतदानाचा अधिकारही नव्हता. पण म्हणून काही ख्रिस्ती पंथच वाईट आहे असे नाही. भारतीय संस्कृतीने तर “यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः” हा विचार मांडला आहे. प्राचीन काळी प्रत्येक क्षेत्रातील स्थियांचा वाटा पुरुषांश्तकाच असल्याचे अनेक दाखले आहेत. गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा यांसारख्या स्थियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने धर्मसभेत आपले विचार मांडले आहेत. वेदांमधे चवथ्यापाचव्या सूक्तानंतर एक आगळेच सूक्त येते. कारण ते एका स्त्री ऋषीने केले आहे. स्थिया पौरोहित्य करीत असल्याची कितीतरी उदाहरणे वेदवाडमयात आहेत. स्वयंवरांमधे मुलींना स्वतःचा वर निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते. बरेचदा त्या कन्येने आपला वर आधीच निवडलेला असे. आणि स्वयंवराच्या वेळी ती त्याची अधिकृत घोषणा करीत असे. पुराणातील अशा अनेक प्रेमविवाहांच्या कथा आपण ऐकल्या आहेत. आणि मुख्य म्हणजे त्या आपल्याला खटकल्याही नाहीत, ही वस्तुस्थिती आहे. इला, उर्वशी यांच्या विवाहपद्धतीवरून तेक्हा जाणत्या वयात विवाह होत असे दिसते. कमळाच्या पानावर प्रेमपत्र लिहिणारी शकुंतला, कृष्णाला पत्र पाठवून आपल्याला पळवून नेण्यास सांगणारी रुक्मिणी, अर्जुनाशी प्रेमविवाह करणारी सुभद्रा या स्थिया शिक्षितही आहेत व त्यांनी आपला वर निवडण्याचा अधिकारही बजावला होता.

अमेरिकेला जाण्यापूर्वी स्वामीजींची जयपूरला खेतडीच्या महाराजांची भेट झाली. एका संध्याकाळी महाराजांनी एका नर्तकीला निर्मंत्रित केले. तिचे गाणे सुरु होण्यापूर्वी स्वामीजींना तेथे येण्याचा महाराजांनी आग्रह केला. तेक्हा एका संन्याशाने नर्तकीच्या नृत्य-गीताच्या कार्यक्रमात सहभागी होणे अनुचित आहे, असा निरोप विवेकानंदांनी पाठवला. स्वामीजींचे आपल्याला दर्शन होणार म्हणून आनंदित झालेल्या नर्तकीने तो निरोप ऐकला. तिच्या चेहन्यावरचे भाव झारझार बदलत गेले. दुःखाने तिचा चेहरा काळवंडला. आणि आर्त आवाजात तिने सूरदासांचे

भजन गायला सुरुवात केली.

“प्रभु, मेरो अवगुण चित न धरो,
समदरसी है नाम तिहारो, चाहे तो पार करो।”

‘प्रभो, माझ्या अवगुणांकडे लक्ष देऊ नका. देव्हान्यात मूर्तीच्या रूपात असलेले लोखंड असो आणि पारध्याकडे असलेले लोखंडी हत्यार असो यांना परिस्पर्श झाला की, दोन्हीचेही सोने होते. पाणी मग ते नदीतील असो की नाल्यातील, गंगेला मिळाले की पवित्र मानले जाते. मग आपणच मला अवगुणी का मानता’, अशी आर्त भावना ती गीतातून व्यक्त करते. बाजूच्याच खोलीत बसलेले स्वामीजी ते भजन ऐकून व्याकुळ होतात. तिच्याकडे केवळ नर्तकी म्हणून पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन बदलला. स्वामीजी थेट दरबारात आले व त्यांनी नर्तकीची माफी मागितली. हा प्रसंग सांगून स्वामीजी म्हणतात की, “या प्रसंगाने माझ्या डोळ्यात जणू झणझणीत अंजनच घातले गेले. मला स्त्री-मनाची दुसरी बाजू कळली. यानंतर स्त्रीजीवनाकडे पाहण्याची भूमिकाच बदलली.”

आपल्या संस्कृतीचा विकासच मूलतः स्त्रीमुळे झाला आहे. शेतीमुळे आदिमानव स्थिर झाला. आणि या शेतीचा शोध मुळात स्त्रीने लावला आहे. रानटी अवस्थेत आदिमानव इतर पशुंप्रमाणेच शिकार करून जीवन जगत असे. सकाळी उठून भक्ष्याच्या शोधात बाहेर पडायचे. शिकार करून पोट भरायचे. इतर हिंस पशुंपासून स्वतःचे संरक्षण करणे हा त्याचा दिनक्रम. त्याला वेगळा विचार करण्यास वेळच मिळत नसे. अशा परिस्थितीत गर्भधारणेच्या काळात स्त्रियांना हा धकाधकीचा दिनक्रम सोसवत नसल्याने त्या शिकारीवर न जाता एखाद्या सुरक्षित ठिकाणी वास्तव्य करीत व जमविलेल्या कंदमुळे व फळांवर आपली गुजराण करीत. असे करीत असताना काळांतराने तिच्या लक्षात आले की, तिच्या त्या वास्तव्याच्या ठिकाणी तिने खाऊन टाकलेल्या बियांपासून कंदमुळे व फळांची झाडे उगवली आहेत. स्वतः निर्मितीक्षम असणाऱ्या स्त्रीने जमिनीची ही निर्मितीक्षमता चटकन ओळखली आणि तेथूनच तिला शेतीचा शोध लागला. शेतीतून धान्यनिर्मिती करता येते हा विचार प्रथम स्त्रीमनात निर्माण झाला. मग माणूस शेती करू लागला. शेतीचा महत्त्वाचा गुण म्हणजे एका दाण्याचे शंभर दाणे करणे. शेतीवर जगणाऱ्या कुटुंबांना पुरेसे धान्य

मिळाल्यामुळे त्यांचा शिकारीचा वेळ वाचला. त्यातून माणसाला विचार करायला वेळ मिळाला. यातूनच अधिक चांगली शेती करण्यासाठी तो प्रयत्न करू लागला. त्याने बैल, नांगर यांचा शोध लावला. शेतीतून होणाऱ्या बचतीमुळे हा विकास होऊ लागला. भूमीला माता म्हणून संबोधण्याची सवय त्यामुळेच लागली असावी.

भारतीयांच्या मनात मातृत्वाची संकल्पना रुजण्याचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण आहे. ते म्हणजे आपल्या संस्कृतीची प्रतीकं असणारी दोन महाकाव्ये. ‘रामायण’ आणि ‘महाभारत’. ही दोन काव्ये म्हणजे भारतीयांच्या जीवनशैलीचे प्रतिबिंब आहे. लहानपणापासून अनेकदा या ग्रंथांची पारायणे भारतीयांनी केली आहेत. या महाकाव्यांमधे ‘आई’ची भूमिका ही केंद्रस्थानी आहे. तिचा शब्द म्हणजे अंतिम शब्द होय. तो मनाला पटणारा असो किंवा नसो. हा संस्कार या महाकाव्यांनी आपल्यात रुजवला. आईने सांगितले आहे ना? मग राज्यावर पाणी सोडून चवदा वर्षे वनवासात जायचे. का? कसे? प्रश्न सुद्धा विचारायचे नाहीत. आई म्हणते ना भिक्षा वाटून घ्या. ती भिक्षा म्हणजे द्रौपदी असली तरी ती पाच भावंडांनी मिळून वाटून घ्यायची. का? कसे? प्रश्न विचारायचे नाहीत. आपण अशा नीतीच्या संकल्पना रामायण आणि महाभारत या ग्रंथातून घेतल्या आहेत.

त्यानंतर मध्ययुगीन काळाच्या सुरुवातीला जरी स्त्रियांची परिस्थिती उत्तम होती तरी नंतर राजघराण्यातील व श्रीमंत घराण्यातील पुरुषांनी स्त्रीला सुंदर वस्तू किंवा भोग्यवस्तूचा दर्जा दिला. एखाद्या सुंदर स्त्रीचे अपहरण करून तिच्याशी विवाह करणे हे शूरतेचे लक्षण मानले जाऊ लागले. स्त्रीला संपत्ती मानण्याचा हा काळ होता. त्यामुळे तिच्या विचारांना व बुद्धीला चालना मिळणे अशक्य झाले. तिचे बरोबरीचे स्थान नाकारून तिच्यावर पुरुषाचे वर्चस्व असणे ही बाब समाजमनावर व स्त्रीमनावर ठसविल्या गेली. स्त्रियांचा लिहिण्या-वाचण्याचा अथवा विचार करण्याचा अधिकारच हिरावून घेण्यात आला. मोगलांच्या आक्रमणानंतर स्त्रियांची अवस्था अतिशय केविलवाणी झाली. त्यामुळे अनेक कुप्रथा सुरू झाल्या. जसे पडदापद्धती, बालविवाह, समाजाची स्त्रियांबाबतची हीणकस वृत्ती इतकी वाढली की, पतीच्या मृत्यूनंतर सती जाणे हाच खरा धर्म असे बिंबवले जाऊ लागले.

चीन, जपान इत्यादी देशांमधे स्त्रीची पावले हे सौंदर्याचे लक्षण समजात्या जाते. स्त्रीची पावले जितकी लहान तितकी ती अधिक सुंदर. मग स्त्रीची पावले लहान होण्याकरिता ती लहानपणापासूनच लाकडी बुटात जखडून टाकली जात. अशी कूर प्रथा सुरु झाली. या कूर प्रथेद्वारे स्त्रीची फक्त पावलेच नाही तर तिचे व्यक्तिमत्त्वही खुरटून टाकले जाई असे विवेकानंद म्हणतात. भारतीय स्त्रीपेक्षाही परदेशातील स्त्रीची दुरवस्था असल्याचे त्यांनी सोदाहरण स्पष्ट केले.

भारतीय जनमानसात स्त्रियांबाबत अशा भावना रुजत असताना सुद्धा स्वतंत्र अस्तित्व जपणाऱ्या स्त्रिया होत्या. संत मीराबाईने राजस्थान सारख्या रूढीपरंपरावादी राज्यात, रजपुताच्या कुटुंबात जन्म घेऊनही स्वतःच्या मनाला जे पटले तेच केले. तिने स्वतःच्या विचारांची कास सोडली नाही. तसेच जनाबाई मुळात दलित, त्यातही स्त्री पण कितीही जाच सहन करावा लागला तरी तिच्यातील निर्मितीक्षमता तिने दाखवूनच दिली, हे विसरता येणार नाही. मुलगा-मुलगी यात फरक करू नका असे आवाहन स्वामीजींनी अनेकदा केले. त्यांना स्त्रीकर्तृत्वाची जाण होती, हे लक्षात येते.

परदेशात मी पाहिलेली स्त्री ही प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर आहे. किंवृहुना पुरुषांपेक्षा काकणभर सरसच आहे, असे स्वामीजी सांगतात. पण तिने हा स्वतःचा विकास एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून केला आहे. स्वामीजींच्या मते भारतीय स्त्रीचा विकास स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून क्हायला हवा. पुरुषांच्या कसोट्या तिला लावता कामा नयेत. स्त्री आणि पुरुष अशी तुलना करू नये कारण स्त्री आणि पुरुष ही दोन स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वे आहेत. ते एकमेकांसमानही नाहीत किंवा असमानही नाहीत. तर एकमेकांना पूरक आहेत. जसे आंबा आणि फणस ही फळझाडे आहेत तरी ती परस्परांपासून भिन्न आहेत. त्यांची स्वतःची अशी वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामुळे स्त्रियांचा विकास हा नैसर्गिक रीतीनेच व्हायला हवा. भारतीय स्त्रियांना संधी उपलब्ध करून द्या, त्या आत्मविकास घडविण्याइतक्या सक्षम आहेत, हे स्वामी विवेकानंदांनी स्पष्ट केले. त्या आपल्या पद्धतीने आपल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधू शकतील या गोष्टीवर त्यांचा विश्वास आहे.

परदेशात स्वामीजींनी भारतीय स्त्रियांचे गोडवे गाइले. हिंदूधर्मात स्त्रियांचे स्थान कसे महत्त्वाचे आहे हे आपल्या

भाषणांमधून ठामपणे मांडले. पण अमेरिकेतून भारतात परतल्यावर मात्र त्यांनी स्त्रियांना हीन लेखणाऱ्या हिंदूधर्मातील रूढीपरंपरावरही कठोर टीका केली. परदेशातील स्त्रियांच्या सर्वच गोष्टी भारतीय स्त्रियांनी घेण्यासारख्या नाहीत. तर भारतीय स्त्रियांच्या सर्वच गोष्टी टाकाऊ नाहीत. या दोन्हीचा योग्य समन्वय साधता आला तर भारतीय स्त्रियांचा नैसर्गिक विकास होऊ शकेल असे स्वामीजी म्हणत असत.

आज सव्वाशे वर्षानंतर आपल्याला विवेकानंदांचा विचार कळला आहे का? आजच्या या प्रगत युगात तर भारतीय स्त्री ही प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर आहे. ती शिकली. तिने आपली प्रगतीही करून घेतली. भारतातील कोणतेच प्रगत क्षेत्र असे नाही की, जे आज स्त्रियांनी काबीज केले नाही. पण तरी सुद्धा जेव्हा जन्माला येण्याची वेळ येते, तेव्हा मुलगाच जन्माला यावा ही आजही आमच्या समाजमनाची अवस्था आहे. मग गर्भ मुलीचा असेल तर आपण त्याची गर्भातच हत्या करतो. असे स्त्री-भ्रुणहत्येचे एकतरी उदाहरण इंग्लंड-अमेरिकेत घडले असल्याचे आपण वाचले आहे का?

“Son is son till he gets a wife, daughter is daughter all her life.”

स्वामीजींचा क्रांतदर्शी विचार आजच्या काळात आपण स्वीकारला तर भ्रुणहत्येलाही प्रतिबंध बसू शकेल. विवेकानंदांनी फक्त पुढच्या पावलापुरते पाहिले नाही, त्यांनी उद्याचाही विचार केला. त्यांच्या विचारांचे विस्मरण झाले तर आपले भविष्य अंधकारमय झाल्याशिवाय राहणार नाही. काळाची गरज म्हणून स्वामीजींचे विचारधन जोपासण्यासाठी आपण पुढे आले पाहिजे.

सव्वाशे वर्षे उलटूनही विवेकानंदांचा स्त्रियांविषयीचा दृष्टिकोन अजूनही आपल्या पचनी पडलेला नाही. विवेकानंदांनी स्त्रियांच्या कर्तृत्वशक्तीवर कमालीचा विश्वास व्यक्त केला आहे, हे आपल्या ध्यानात येईल. मुख्य म्हणजे हा विचार त्यांनी ज्या काळात मांडला त्या काळात स्त्रिया आपल्या घराचा उंबरठाही ओलांडू शकत नव्हत्या. आपल्या द्रष्टेपणामुळे विवेकानंद स्त्रियांची योग्यता ओळखू शकले. त्यांचे हे विचार तत्कालीन समाजाने तेव्हाच अमलात आणले असते तर ही स्त्रीस्वातंत्र्याची पहाट केव्हाच उगवली असती.

○○○

स्वामी विवेकानंद आणि सरला घोषाल

ऋजुता बेलसरे, पुणे

१८९७ साली स्वामीजी त्यांच्या पहिल्या अमेरिका दौऱ्यावरून भारतात परत आले. अत्यंत परिश्रम झाल्याने व भारतात परतल्यावर ठिकठिकाणी जाहीर सभांमधे भाषणे दिल्याने त्यांची तब्बेत अगदीच खालावली होती. तब्बेतीत सुधारणा व्हावी म्हणून डॉक्टरांनी स्वामीजींना थंड हवेच्या ठिकाणी जाऊन काही काळ राहण्यास सांगितले. डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार स्वामीजींची दर्जिलिंगला राहण्यास गेले. तेथील थंड व मोकळ्या हवेच्या परिणामी काही काळातच त्यांना थोडेसे बरे वाटू लागले. त्यांच्या येथील वास्तव्याच्या काळातच एक आश्र्यकारक घटना घडली. स्वामीजींच्या हाती ‘भारती’ नावाच्या मासिकाचा चैत्र मास वंगाब्द १३०३चा एक अंक पडला. हा अंक त्यांना सरला घोषाल नावाच्या एका तरुणीने पाठविला होता. या अंकामधे सरला घोषाल यांनी स्वामीजींवर ‘आशा-निराशा’ नावाचा एक लेख लिहिला होता.

स्वामीजींवर लेख लिहिणारी ही तरुणी म्हणजे सुविख्यात ब्राह्म नेते, देवेंद्रनाथ टागोरांची नात व नोबेल पारितोषिक विजेते रविंद्रनाथ टागोरांची भाची. जानकीनाथ घोषाल व स्वर्णकुमारी देवी या दांपत्याच्या पोटी ९ सप्टेंबर १८७२ साली सरलाचा जन्म झाला. जानकीनाथ घोषाल हे बंगाल काँग्रेसचे अगदी सुरुवातीच्या सचिवांपैकी एक होते; तर रविंद्रनाथ टागोरांची थोरली बहीण स्वर्णकुमारी देवी या पहिल्या यशस्वी बंगाली लेखिका होत. सरलाचे बालपण तिच्या आजोळीच गेले. टागोरांच्या घरात तिच्यावर चित्रकला, गायन अशा विविध कलांचे संस्कार झाले. तिच्यात उपजतत्व असलेल्या सुरांच्या ज्ञानाने प्रभावित होऊन स्वतः गीतकार असलेल्या रविंद्रनाथांनी तिला ‘वंदे मातरम्’ या गीताच्या दोन कडव्यांना चाल लावावयास सांगितली. १९०५ साली गोपाळकृष्ण गोखल्यांच्या सांगण्यावरून बनारस येथे झालेल्या भारतीय काँग्रेस समितीच्या बैठकीत सरलाने पहिल्यांदा ‘वंदे मातरम्’ हे गीत म्हटले. तिच्या सुरेल आवाजाने सगळी सभा मंत्रमुग्ध झाली. त्यानंतरच्या काळात स्वातंत्र्य सैनिक मोठ्या प्रेमाने ‘वंदे मातरम्’चा नारा लावू लागले.

१८९० साली वयाच्या १७व्या वर्षी सरलाने कोलकाता विद्यापीठाची बी. ए. इंग्रजी साहित्य ही पदवी प्राप्त केली. त्या काळातल्या मोजक्या स्त्री-पदवीधरांपैकी सरला एक होती. इतकेच नाही तर तिला या पदवीबरोबरच पद्मावती सुवर्णपदकही मिळाले होते. यानंतर तिने टागोर कुटुंबाकडून प्रसिद्ध केल्या जाणाऱ्या ‘भारती’ नावाच्या मासिकात लिहिण्यास सुरुवात केली. पुढे वयाच्या चोविसाव्या वर्षी ती या मासिकाची सह-संपादिका झाली व आपली मोठी बहीण हरिणमयीदेवी हिच्यासोबत मासिकाचे काम पाहू लागली.

‘आशा-निराशा’ नावाच्या स्वामीजींवर लिहिलेला आपला लेख सरलाने आशा व निराशा या दोन भागात विभागला होता. स्वामीजींनी भारतात परतल्यावर दिलेल्या दोन व्याख्यानांमुळे भारतीयांच्या मनात उत्पन्न झालेला उत्साह व आकंक्षा यांचा उल्लेख तिने ‘आशा’ या भागात केला होता. या भागात स्वामीजींचा उल्लेख उगवता सूर्य व समाजप्रबोधनकार अशा प्रकारे करण्यात आला होता; तर निराशा नावाच्या भागात भारतात काही महिनेच घालवून दुसऱ्यांदा पश्चिमेकडे जाण्याच्या स्वामीजींच्या निर्णयाचा निषेध करण्यात आला होता. स्वामीजींच्या जाण्याने ते खन्या अर्थाने भारतीयांना फारसे साहाय्यभूत होणार नाहीत असे मत सरलाने आपल्या लेखात मांडले होते. सरलाच्या मोठ्या माणसाप्रमाणे दिलेल्या या सल्ल्याने चकित होऊन व तिच्या प्रामाणिकपणाने प्रभावित होऊन स्वामीजींनी तिला पत्र लिहिण्याचे ठरविले.

६ एप्रिल १८९७ साली सरलादेवींना लिहिलेल्या पहिल्या पत्रात स्वामीजी लिहितात, “ज्या कार्यासाठी मी आपले जीवन वेचले आहे ते आपणासारख्या अत्यंत बुद्धिमान महिलानाही प्रशंसनीय वाटल्याचे पाहून मला धन्यता वाटली.

“ह्या जीवन-संग्रामात एखाद्या नवविचार-प्रवर्तकाला प्रोत्साहन देणारे पुरुष विरलाच सापडतात तेथे प्रोत्साहन देणाऱ्या स्त्रियांविषयी बोलावयासच नको. हा प्रकार आपल्या अभागी देशात विशेषत्वाने जाणवतो. म्हणूनच भारतातील उभ्या पुरुषवर्गाने केलेल्या प्रशंसेपेक्षा एका सुविद्य बंगाली

महिलेने केलेली प्रशंसा अधिक मौल्यवान आहे.

“ईश्वराच्या कृपेने आपल्यासारख्या अनेक स्निया देशात जन्माला येवोत आणि आपल्या मातृभूमीच्या उद्घारार्थ आपले जीवन वेचोत!”

याच पत्रात पुढे आपल्या पश्चिमेकडे परत जाण्याच्या विचारामागील हेतू स्पष्ट करताना स्वामीजी लिहितात, “पश्चिमेकडील देशांत धर्मोपदेशाचे कार्य भारताच्या हितासाठीच सुरु करण्यात आलेले असून ते तसेच चालू राहील. जोवर पाश्चात्य लोक आम्हाला साहाय्य करीत नाहीत तोवर आमचा उत्कर्ष होणार नाही, ही माझी सदाची धारणा आहे. ... कित्येक गोष्टी अद्यापि करावयाच्या आहेत, परंतु आवश्यक त्या साधनांचा ह्या देशात अभाव आहे. आपल्यापाशी बुद्धिमत्ता आहे, पण कर्मशीलता नाही. आपल्यापाशी वेदान्त तत्त्वज्ञान आहे, परंतु ते व्यवहारात उत्तरविण्याचे सामर्थ्य आपल्यात नाही. ... माझी अशी श्रद्धा आहे की भारतीयांवर जर कोणी हृदयापासून प्रेम करू लागला तर भारत पुन्हा जागा होईल. ... माझ्या यःकश्चित् जीवनातही मला असा अनुभव आला आहे की, सद्हेतू, निष्कपटता आणि असीम प्रेम ह्यांच्या योगाने जगाला जिकता येते” पत्राच्या शेवटी ते सरलादेवींना हेही कळवतात की त्यांचे पुनः पश्चिमेकडे जाणे अद्याप निश्चित झालेले नाही.

स्वामीजींकडून पत्र मिळताच सरलादेवींनी त्यांना पत्र लिहिले. या पत्रात त्यांनी स्वामीजींना त्यांच्या कामाच्या स्वरूपाबद्दल विचारणा केली. या पत्राच्या उत्तरी २४ एप्रिल १८९७ रोजी लिहिलेल्या पत्रात स्वामीजींनी त्यांचे कौतुक केले आहे आणि शिक्षण व दूरदृष्टी असणाऱ्या त्यांच्यासारख्या महिलांचा भारतात अभाव असल्याबद्दल खेद व्यक्त केला आहे. भारतीय संस्कृतीच्या पुनरुत्थानासाठी भारतीय महिला सक्रिय होत आहेत याबद्दल स्वामीजींनी आनंद व्यक्त केला आहे. पुढे स्वामीजी लिहितात की एका भारतीय महिलेने याआधी संपूर्ण पश्चिमात्य देशांचे लक्ष वेधून घेतले होते; ती महिला म्हणजे पंडिता रमाबाई होत. त्यांना इंग्रजी, पाश्चात्य विज्ञान, व कलेचे थोडेसेच ज्ञान असूनही त्यांनी पाश्चात्यांना प्रभावित केले होते. स्वामीजी म्हणतात, “मी एक गरीब भिकारी, एक भटका साधू; मी साहाय्यहीन आणि एकटा आहे. मी काय करू शकणार? तुमच्याकडे पैसा, हुशारी आणि शिक्षणाची शक्ती आहे; काय, तरीही तुम्ही ही सुवर्णसंधी जाऊ देणार? सध्या इंग्लंड, अमेरिका व

युरोपला जिंकणे हाच आपला सर्वोच्च मंत्र असला पाहिजे; आणि त्यातच आपले हित सामावलेले आहे. अभिव्यक्ती हेच जिवंत असण्याचे प्रतीक आहे. आपण आपल्या आध्यात्मिक विचारांनी संपूर्ण जगाला हालवून सोडले पाहिजे.” या पत्राद्वारे स्वामीजींनी सरलादेवींना पश्चिमेकडील देशांत जाण्यास सुचविले होते. स्वामीजींना असा विश्वास वाटत होता की सरलादेवी पश्चिमेकडील देशांसमोर भारतीयांचे प्रतिनिधीत्व करण्यास सर्व दृष्टीने सक्षम आहेत. स्वामीजी या पत्रात लिहितात की, “तुमच्यासारखी एखादी व्यक्ती तिकडे गेल्यास, इंग्लंडसारख्या राष्ट्रालाही ढवळून टाकू शकते, तिथे अमेरिकेबद्दल काय सांगायचे!”

स्वामीजींची उपरोक्त दोन पत्र वाचून सरलादेवी फारच प्रभावित झाल्या. स्वामीजींच्या पत्रातून भारतासाठी आणि मानवमात्रांसाठी पाझारणारे प्रेम पाहून त्या मंत्रमुग्ध झाल्या. ‘भारती’ मासिकाच्या पुढील अंकात सरलादेवींनी स्वतःची चूक मान्य केली. स्वामीजींचे भारतासाठीचे प्रेम त्यांच्यासारख्या भारतीयांपेक्षा सहस्रपटीने जास्त आहे आणि त्यांच्या योजना भारतीयांसाठी अत्यंत उपयुक्त व प्रभावी असून आपण त्यांना पारखण्यात चूक केली असे सरलादेवींनी कबूल केले.

४ मार्चला स्वामीजींनी कोलकात्यातील स्टार थिएटर मध्ये एक भाषण दिले. या भाषणाने खूप लोक प्रभावित झाले; त्यातच एक होते सरलादेवीचे काका, ज्योतिरिन्द्र टागोर. स्वामीजींनी उपनिषदांतील तथ्ये सर्वसामान्यासमोर आणल्याबद्दल त्यांचे कौतुक करणारा ‘उपनिषदे आणि स्वामी विवेकानन्द’ नावाचा लेख ज्योतिरिन्द्रांनी लिहिला. हा लेख ब्राह्म समाजाच्या ‘तत्त्वबोधिनी पत्रिका’ नामक मासिकात छापून आला. २० मार्चच्या ‘इंडियन मिरर’मध्ये या लेखाचा सारांश प्रसिद्ध करण्यात आला होता. टागोर कुटुंबीय आणि रामकृष्ण मिशनमध्ये अशाप्रकारे काही मुद्यांनी जवळीक उत्पन्न होत असलेली बघून भगिनी निवेदितांनी त्यांना देशाच्या उत्तरीसाठी अजून जवळ आणण्याचे ठरविले. त्यांच्या या प्रयत्नांना स्वामीजींनीही हिरवा कंदील दाखविला. १४ फेब्रुवारी १८९९ साली जेव्हा भगिनी निवेदिता महर्षी देवेंद्रनाथ टागोरांना भेटल्या तेव्हा त्यांनी काही वर्षापूर्वी त्यांच्याकडे आलेल्या तरुण नरेंद्रनाथांची भेट स्मरत असल्याचे सांगितले व त्यांना परत भेटण्याची इच्छा प्रकट केली. स्वामीजींना जेव्हा हे कळले तेव्हा त्यांना अतिशय

आनंद झाला व लवकरच ही भेट व्हावी यासाठी त्यांनी निवेदितांना प्रयत्न करण्यास सांगितले. हा दिवस लवकरच उगवला. १९ फेब्रुवारी १८९९ साली स्वामीजी निवेदितांबरोबर महर्षी देवेंद्रनाथ टागोरांना भेटायला गेले. स्वामीजींचा व निवेदितांचा प्रणाम स्वीकारून महर्षींनी त्यांना बसावयास सांगितले. त्यानंतरची दहा मिनिटे महर्षींनी बंगालीमधे बोलताना स्वामीजींनी संपादन केलेले यश, स्वामीजींनी प्रतिपादित केलेली तत्त्वे आणि त्यांच्या विश्लेषणार्थ त्यांनी वापरलेले मुद्रे यांच्या स्मृती जागविल्या. हे सगळे पाहताना व ऐकताना त्यांचे हृदय अत्यंत आनंदाने व अभिमानाने भरून आल्याचे सांगण्यासही ते विसरले नाहीत. हे सगळे ऐकताना तिथे उपस्थित असलेले टागोर कुटुंबीय अतिशय आश्रयचकित झाले. यानंतर स्वामीजींनी महर्षींना आशीर्वाद मागितले आणि ते निवेदितांबरोबर खालच्या मजल्यावर आले. तिथे आल्यावर स्वामीजींना लगेच मठात परतायचे होते पण टागोर कुटुंबीयांना त्यांच्याभोवती गराडा घातला; त्यामुळे स्वामीजींना त्यांच्यासोबत काही काळ घालविणे भाग पडले. स्वामीजींनी जेव्हा राजा राममोहन राय हे आधुनिक भारताचे सर्वोच्च प्रतिनिधी असल्याचे मत व्यक्त केले तेव्हा टागोर कुटुंबीय अतिशय आनंदित झाले. त्यानंतर मूर्तिपूजेसंबंधी चर्चा सुरु झाली. स्वामीजींनी मूर्तिपूजा आणि मूर्तिपूजाविरोधी मत यांचा सुवर्णमध्य साधाणारे आपले मत प्रदर्शित केले. टागोर कुटुंबीयांनी स्वामीजींना परत येण्याचे निमंत्रण दिले व स्वामीजींनीही त्यांना मठात येण्याचे निमंत्रण दिले.

उपरोक्त भेटीच्या काही काळ आधी बहुधा मार्च किंवा नोव्हेंबर-डिसेंबर १८९८ साली स्वामीजींच्या आमंत्रणावरून सरलादेवी बेलुर मठात त्यांना भेटण्यासाठी गेल्या होत्या. त्यांच्यासोबत यावेळी त्यांचे मामेभाऊ सुरेनही होते. निवेदितांना बागबाजारातून घेऊन जेव्हा ते बेलुर मठात पोहोचले तेव्हा स्वामीजी स्वरूपानंदांबरोबर बांबूच्या खाटेवर गंगेच्या तीरी बसलेले होते. अत्यंत साध्यावेशात व डोक्यावर पगडी नसूनही स्वामीजी अत्यंत तेजस्वी दिसत होते. यावेळी स्वामीजींच्या विदेशी शिष्या मिसेस ओली बुल व मिस मॅक्लाउडही त्यांच्या सोबत होत्या. तेथे काही काळ घालवून सरलादेवी माघारी गेल्या.

स्वामीजी व सरलादेवींमधे संस्कृत व बंगालीमधे झालेल्या संवादाचा उल्लेख करताना २२ फेब्रुवारीला मिस

मॅक्लाउडना लिहिलेल्या पत्रात निवेदिता लिहितात, “मला वाटते सोमवारी स्वामीजी आणि सरलादेवींचा संवाद ऐकावयास तुम्ही येथे हव्या होतात. तो पूर्णपणे बंगाली व संस्कृतमधे होता, पण त्यांच्या स्वरांवरून मला हे उमगले आहे की पूर्वी जगात घडलेल्या अत्यंत महत्त्वाच्या घटनांच्या नांदीप्रमाणे हे आहे.” १५ मार्च रोजी मिसेस ओली बुल यांना लिहिलेल्या पत्रात निवेदिता सरलादेवींबरोबर ब्राह्म समाजाच्या महिलांसाठी एक महिला समिति (Ladies club) स्थापन करण्याचा आपला मानस व्यक्त करतात. पुढे मिस मॅक्लाउडना लिहिलेल्या पत्रात निवेदितांनी सरलादेवी त्यांच्या शाळेत आठवड्यातून ३-४ वेळा शिकविण्यास येतील असा उल्लेख केलेला आढळतो. या सगळ्या पत्रांवरून सरलादेवींच्या निवेदितांशी आणि पर्यायाने रामकृष्ण मिशनशी प्रस्थापित होत असलेल्या नव्या नात्याचा अंदाज येतो.

यानंतरही सरलादेवी दोन-तीन वेळा स्वामीजींना भेटल्या होत्या. एकदा अशाच त्या व सुरेन स्वामीजींना भेटण्यासाठी बेलुर मठात गेले असताना स्वामीजी व इतर साधूंनी त्यांना फिरून बेलुर मठाचा सगळा परिसर दाखविला. जेव्हा ते सगळे मंदिरात गेले तेव्हा स्वामीजींना श्रीठाकुरांच्या प्रतिमेसमोर साष्टांग प्रणिपात केला; हे बघून सरलादेवी थोड्या मागे सरकल्या. बहुधा त्याच म्हणजे २३ मार्च १८९९ या दिवशी निवेदिता स्वामीजी, सरलादेवी, सुरेन, सदानंद आणि आणखी काही जणांसोबत बोटीने दक्षिणेश्वरी गेल्या होत्या. त्यांची बोट दक्षिणेश्वरच्या घाटावर लागल्याबरोबर तेथील लोकांनी स्वामीजींना बघून ‘जय श्रीगुरुमहाराजजी की जय’चा जयघोष केला. स्वामीजींनीही त्यांना ‘जय श्रीरामकृष्णजी की जय’ म्हणून प्रतिसाद दिला. याप्रसंगी स्वामीजी खूपच थकले असल्याकारणाने बोटीतच बसून राहिले तर, इतर सगळेण मंदिर व आजूबाजूचा परिसर पाहण्यासाठी गेले. तेथून परतल्यावर स्वामीजी काही वेळ सरलादेवींशी बोलले व नंतर त्यांनी निवेदितांना सांगितले की, ‘सरलादेवी म्हणजे एक रत्नच आहेत आणि त्या भविष्यात मोठे यश प्राप्त करतील.’ स्वामीजींचे व सरलादेवींचे नाते याप्रकारे दृढ होताना पाहून निवेदितांना अतिशय आनंद झाला.

पुढच्या भेटीमध्ये स्वामीजींनी सरलादेवींना आपल्या ‘राजयोग’ या पुस्तकाच्या काही प्रती भेट म्हणून दिल्या.

याचप्रसंगी सरलादेवींनी सुद्धा त्यांना आपल्या भारती मासिकाच्या दोन प्रती दिल्या ज्यामध्ये त्यांच्या दोन कविता प्रसिद्ध झाल्या होत्या. नंतर निवेदितांनी सरलादेवींना सांगितले की, स्वामीजी म्हणाले, “सरलादेवींचे शिक्षण अतिशय योग्यप्रकारे झाले आहे आणि भारतातील प्रत्येक मुलीला त्यांच्याप्रमाणेच शिक्षण मिळावे.” या भेटीनंतर

लवकरच निवेदिता स्वामीजींचा एक प्रस्ताव घेऊन सरलादेवींना भेटावयास गेल्या. या प्रस्तावामध्ये स्वामीजींबरोबर सरलादेवींनीही पश्चिमेकडील देशांत जावे ही कल्पना मांडण्यात आली होती. वर लिहिल्याप्रमाणे २४ एप्रिल १८९७च्या पत्रात स्वामीजींनी सरलादेवींना याविषयी सुचिविले होते. काही दिवसांनी स्वामीजींना सरलादेवींचे एक पत्र आले. या पत्रामध्ये सरलादेवींनी स्वामीजींच्या या निमंत्रणाबद्दल त्यांचे आभार मानले होते आणि पुढे त्यांनी श्रीरामकृष्णांची उपासना बंद करावी असा आपला आग्रह असल्याचे लिहिले होते; आणि या अटीवरच स्वामीजींना टागोर कुटुंबीयांचे सहकार्य लाभेल असेही लिहिले होते. स्वामीजींनी असे करताच त्यांना टागोर कुटुंबीयांकडून त्यांच्या कामात पूर्ण सहकार्य प्राप्त होईल व टागोर कुटुंबीयांही सर्व शक्तिनिशी स्वामीजींच्या कामात सहभागी होतील असे सरलादेवींनी या पत्रात स्पष्ट लिहिले होते.

हे पत्र वाचून निवेदितांना रडू कोसळले; त्यांना आपणच या सगळ्यासाठी जबाबदार आहोत असे वाटू लागले. कोण आहेत हे टागोर कुटुंबीय की त्यांनी महत् प्रयासाने होणारी ही समेट अशा भयंकर प्रकारे उथळून लावावी, असे निवेदितांना वाटू लागले. त्यांच्या गुरुदेवांनी त्यांना सांत्वना देत म्हटले, “जर उपासना बंद करण्याने मनुष्यमात्राचं खरंच काही भलं होणार आहे अशी माझी खात्री पटली असती तर मी कुठलीही कां कून करता ही उपासना बंद केली असती.” पुढे स्वामीजी म्हणाले, “आपण या सगळ्या खंडनेमध्ये श्रीरामकृष्णांचे शब्द स्मरणात ठेवूया. ‘देव जसा निराकार आहे तसाच देव साकारही आहे आणि तो साकार-निराकाराच्या पलीकडेही आहे. तोच फक्त त्याचे स्वरूप कसे आहे हे सांगू शकतो.’ हे पाहा मारगॅट (निवेदिता) जेव्हा माणसे या जगत एखादे ध्येय समोर ठेवून काम करू लागतात, तेव्हा इतर माणसांनी त्यांचे ऐकावे अशी अपेक्षा त्यांनी ठेवू नये. पण हेही लक्षात ठेव की ज्यांना ते तुझ्यापासून पूर्ण स्वतंत्र आहेत असे वाटत असते तेच खरं तर तुझ्याशी

अतिशय सखोलपणे जोडले गेलेले असतात. जे अशाप्रकारे व्यक्तिपूजेचा बाऊ करतात, जाण की ते स्वतःलाच नीटसं समजू शकलेले नाहीत आणि ते लोकांच्यामध्ये असणाऱ्या त्याच गोष्टीचा तिरस्कार करतात, ज्यापासून मुक्त होण्याची त्यांची स्वतःची धडपड सुरु आहे; आणि हे सुद्धा जर ते ही गोष्ट समजू शकले तर!”

बहुधा १६ एप्रिल १८९९ साली स्वामीजींनी लिहिलेले पत्र म्हणजे सरलादेवींच्या उपरोक्त पत्राचे उत्तर आहे. या पत्रात स्वामीजी स्पष्टपणे लिहितात, “माझ्याकडून अथवा माझ्या गुरुबंधूकडून आमच्या एखाद्या विशेष आवडत्या गोष्टीचा त्याग झाल्याने अनेक शुद्ध हृदयाचे व खन्या तळमळीचे देशभक्त जर आमच्या कार्यात मदत करण्यास पुढे येत असतील तर आम्ही तो त्याग करण्यास यंत्रिचितही मागेपुढे पाहणार नाही किंवा त्या प्रीत्यर्थ आमच्या डोळ्यांतून अश्रूही गळणार नाहीत. पण आतापर्यंत अशी मदत करण्यासाठी पुढे आलेला मला कोणीही आढळला नाही. फक्त काही लोकांनी आमच्या छंदाएवजी त्यांचे स्वतःचे छंद प्रस्थापित करण्याची इच्छा प्रकट केली, एवढेच काय ते!” पुढे स्वामीजी लिहितात, “आम्ही जर गुरुपूजा सोडली तरच फक्त आम्हाला येऊन मिळणाऱ्या देशभक्तांबद्दल माझ्या काही शंका आहेत; त्या मी पुढे मांडतो. ते म्हणतात त्याप्रमाणे, देशाची सेवा करण्यासाठी धडपडत असल्यामुळे त्यांना जर खरोखरच धाप लागली असेल व त्यांचे प्राण कंठाशी आले असतील तर एकटचा गुरुपूजेमुळेच त्यांचे गाडे मधेच थांबले आहे काय?

“जो खरा तहानलेला आहे तो पाण्याच्या गुणधर्माचे कधी मोजमाप करीत बसेल काय? क्षुधेने मरायची पाळी आलेला मनुष्य समोर आलेल्या अन्नाची चिकित्सा करीत बसेल काय? ... लोकांची विचार करण्याची पद्धत मोठी विचित्रत असते. या देशभक्तांबद्दल मला तर असे वाटते की ही माणसे एखाद्या काचेच्या पेटीतच शोभून दिसतील. प्रत्यक्ष कार्यापासून हे लोक जितके दूर राहतील तितके चांगले होईल.” स्वामीजी सरलादेवींनाच प्रश्न करतात की, “मी तुम्हालाच विचारतो की अशा देशभक्तीतून काही मोठे निष्पत्र होईल अथवा अशा मदतीमुळे काही चांगले घडून येईल असे तुम्हाला खरोखर वाटते काय? तुम्हीच या प्रश्नांची उत्तरे द्यायला हवीत.”

सरलादेवींनी स्वामीजींबरोबर जाण्यास नकार

दिल्यानंतरही निवेदिता त्यांच्या संपर्कात राहिल्या. ९ मे १८९९ साली मिस् मॅक्लाउडना लिहिलेल्या पत्रात सरलादेवीविषयी निवेदिता लिहितात, “काल सरलादेवी आल्या होत्या. त्या खरंच गोड आहेत पण त्यांचा एकसुरी स्वभाव व त्यांची स्वतःच्या कुटुंबीयांची खुशामत करण्याची सवय खरंच त्रासदायक आहे. त्या जर एकदा इंग्लंडला गेल्या असत्या तर त्यांना हे जग किती मोठं आहे हे कळलं असतं.” २१ मे रोजी मिस् मॅक्लाउडना लिहिलेल्या आणखी एक पत्रात निवेदिता लिहितात, “काल मी सरलादेवींसोबत बराच काळ घालविला. स्वामीजींच्या पश्चिमेकडे जाण्यानंतर एक-दोन महिन्यांनीच कुचबिहारच्या महाराणी तिकडे जाणार आहेत; सरलादेवी त्यांच्यासोबत पश्चिमेकडे जाऊ शकतात. आता माझां काम म्हणजे सरलादेवींच्या आजोबांसोबत चर्चा करून सरलादेवींसाठी आर्थिक साहाय्य मिळविणे.” पण निवेदितांचे सगळे प्रयत्न निष्फळ ठरले.

स्वामीजींनी २० जून १८९९ साली दुसऱ्यांदा पश्चिमेकडे प्रयाण केले.

या सगळ्या घटना घडून गेल्यानंतर बन्याच वर्षानी सरलादेवीचे ‘जीवनेर झारापाता’ नावाचे आत्मचरित्र प्रसिद्ध झाले. त्यात सरलादेवी लिहितात, “स्वामीजींनी त्यांच्या एका पत्रात मी त्यांच्यासोबत पश्चिमेकडील देशांत जावे असा विचार स्पष्टपणे मांडला होता. मला मिळालेल्या या सुवर्णसंधीचा लाभ घेण्याइतके चांगले भाग्य मला लाभले नाही. माझी स्वतःचीच तयारी नसण्याने आणि भितरेपणामुळे व माझ्या घरातील वरिष्ठांनी विरोध केल्याने मी स्वामीजींबरोबर गेले नाही. स्वामीजी निवेदिताला बरोबर घेऊन निघून गेले आणि पुढे तीच स्वामीजींच्या विचारांची प्रचारक ठरली.” सरलादेवींची देशभक्ती किंवा त्यांचा प्रामाणिकपणा कमी होता म्हणून त्या स्वामीजींबरोबर गेल्या नाहीत असे नव्हे; कारण शेवटपर्यंत स्वामीजींना सरलादेवींबद्दल कौतुक व आत्मीयता वाटत होती. त्या न जाण्याचे कारण म्हणजे टागोर कुटुंबातील मोठे सदस्य स्वामीजींच्या या चळवळीत सहभागी होण्यासाठी स्वतःच्या मनाची तयारी करू शकले नाहीत. सरलादेवींवरचा स्वामीजींचा प्रभाव मात्र कायम तसाच राहिला. स्वामीजी त्यांच्या दुसऱ्या पश्चिम दौऱ्याहून परत आल्यानंतरही दोन-तीन वेळा सरलादेवी त्यांना भेटावयास गेल्या होत्या.

त्या शेवटच्या बेलुर मठात आल्या, तेही स्वामीजींच्या

आमंत्रणावरूनच. हीच त्यांची व स्वामीजींची शेवटची भेट ठरली. ही भेट सरलादेवीच्या हृदयपटलावर कायमची कोरली गेली. त्या दिवशी स्वामीजींनी स्वतः निरनिराळे भारतीय व विदेशी पदार्थ बनविले होते आणि त्यांनी स्वतःच सरलादेवींना वाढले. बाकीचे स्वामीजींचे अनुयायीही त्यांच्या सेवेसाठी तत्पर होते. जेवण झाल्यावर ते स्वतःच सरलादेवींचे हात धुण्यासाठी पाणी व हात पुसण्यासाठी पंचा घेऊन आले. हे सगळे पाहून सरलादेवींना अगदीच कानकोंडे वाटू लागले. स्वामीजींकडून मिळालेल्या या सगळ्या प्रेमाने सरलादेवींचे हृदय भरून आले. निवेदितांचा असा दृढ विश्वास होता की केवळ स्पर्शने स्वामीजी कोणातही आध्यात्मिक भाव संचारित करू शकतात. त्यांनी तो तसा सरलादेवींमध्ये केला होता का नाही ते माहीत नाही, पण स्वामीजी सरलादेवींना किती जवळचे मानत ह्याचा इशारा स्वामीजींनी त्यांना जीवनाच्या शेवटी दिला, पण त्याचा अर्थ सरलादेवी समजू शकल्या नाहीत. सरलादेवींनी केलेल्या स्वामीजींच्या शेवटच्या भेटीचे वर्णन निवेदितांनी केलेल्या त्यांच्या स्वामीजींशी झालेल्या शेवटच्या भेटीच्या वर्णनाशी मिळते-जुळते आहे. ज्याचा अर्थ सरलादेवींनी ‘अतिशय सभ्य वागणूक’ असा केला. त्याच स्वामीजींच्या शरीर सोडण्याच्या आधीच्या संध्याकाळच्या त्यांच्या या वागणूकीचा अर्थ निवेदितांच्या प्रशिक्षित मनाने ‘हे तर स्वामीजींचे परम आशीर्वाद’ असा काढला. याच संपर्कात आपण ९ एप्रिल १८९९ साली निवेदितांनी मिस् मॅक्लाउडना लिहिलेले पत्र पाहू शकतो. या पत्रात निवेदिता लिहितात की, “मी स्वामीजींना लिहिले आहे की तुम्ही (मिस् मॅक्लाउड), मिसेस् बुल, मी आणि एक सरलादेवी आयुष्यभरासाठी त्यांच्याच आहोत आणि त्यांनी याबाबत काळजी करू नये. माझा दृढ विश्वास आहे की आता त्यांचे फक्त एकच काम शिल्लक आहे आणि ते म्हणजे सरलादेवींना स्पर्श करून त्यांचे शिक्षण संपविणे. सरलादेवींच्या भल्यासाठी हे लवकरात लवकर होणे गरजेचे आहे.”

९ फेब्रुवारी १९०२ रोजी निवेदिता भारतात परतल्या तेक्का त्यांच्या हाती सरलादेवीचे एक पत्र पडले, या पत्रासोबत त्यांनी स्वामीजींना देण्यासाठी एक पत्र पाठविले होते. निवेदितांना लिहिलेल्या पत्रात सरलादेवींनी लिहिले होते की, “माझे माझ्या देशावर असलेले प्रेम, माझ्या मनात भारतासाठी सुरु असलेल्या सगळ्या आंदोलनात व

चळवळीत भाग घेण्याची असणारी इच्छा, माझ्या मनात रामकृष्ण मिशनबद्दल असणारी आस्था आणि स्वामीजींच्या बुद्धिमत्तेबद्दल सुरुवातीपासूनच मला वाटणारा विश्वास याचमुळे मी हा प्रस्ताव पुढे ठेवीत आहे.” हा प्रस्ताव काय होता याबद्दल काहीच माहिती उपलब्ध नाही, पण यानंतर काहीच विशेष घडले नाही कारण निवेदितांच्या भारतात परत येण्यानंतर काही काळातच स्वामीजी हे जग सोडून गेले.

अनेक वर्षानंतर सरलादेवी आपल्या आठवणींमध्ये लिहितात, “माझ्या लेखांमध्ये स्वामीजींना दिसलेली माझी अभिव्यक्ती ही भारतीय होती. तिचे मूळ इंग्रजी किंवा फ्रेंच विचारसरणीचे नव्हते. त्यांना त्यामध्ये भारतीय संस्कृतीची पाढेमुळे दिसली. त्यामुळेच जेव्हा त्यांनी ‘भारती’ मासिकात मी त्यांच्यावर लिहिलेला माझा पहिला लेख वाचला तेव्हा त्यांना ह्या बीजाचा पूर्ण वाढ झालेला वृक्ष झाला आहे असे वाटले आणि त्यांना उत्साहाचे भरते आले. त्यांना वाटू लागले की माझ्यासारख्या शिकलेल्या ख्रियांनी, संपूर्ण भारतीय पोषाखात विलायतेला जाऊन तिथे भारतीय संस्कृतीचा प्रचार करावा. त्यानंतर वेगवेगळ्या वेळी मला प्रत्यक्ष भेटून व माझ्याशी बोलून त्यांची खात्री पटली की त्यांचे माझ्याबद्दलचे मत बरोबर आहे आणि त्यानंतर ते मला त्यांच्या आध्यात्मिकतेच्या प्रसाराच्या कामासाठी त्यांच्याबरोबर विलायतेला नेण्यास उत्सुक झाले. कदाचित त्यांच्या या उत्साहामध्ये त्यांना माझी याबाबत काहीच तयारी नाही हे लक्षात आले नाही. जर ते निवेदितांना, ज्या भारतीय संस्कृतीच्या बाबतीत अगदीच नवरुद्ध्या होत्या, त्यांनाही आपल्या पद्धतीने घडवू शकतात तर मला घडवणे स्वामीजींच्या पक्षी सहज साध्य होते. ... स्वामीजी जाणून होते की महर्षी देवेंद्रनाथ टागोरांची नात असल्यामुळे माझ्यावर ब्राह्म विचारधारेचा खूपच प्रभाव होता आणि त्यामुळेच मूर्तिपूजेबद्दल माझ्या मनात एक प्रकारची अढी होती. हे सगळं खरं असलं तरी स्वामीजीही तरुणपणी ब्राह्मसमाजाचे सदस्य होते व त्यांच्यावरही केशवचंद्र सेनांचा प्रभाव नव्हता का? नंतर श्रीरामकृष्णांच्या सहवासात आल्यानंतर त्यांचा निराकार व साकाराबद्दलचा दृष्टिकोन बदलला. त्यांना माझ्याही बाबतीत असेच घडेल असे वाटले आणि याच विचाराने त्यांनी मला त्यांच्याबरोबर विलायतेत नेण्याचे ठरविले. पण मी मात्र माझ्या जुन्या पारंपरिक तामसिक लौकिक कल्पना आणि त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या भीतीपोटी त्यांच्यासोबत

जाण्यास तितकीशी उत्सुक नव्हते.

“स्वामीजी तर हे मर्त्य शरीर सोडून गेले. देश हळहळला; त्यांचे कार्य मात्र तसेच सुरु राहिले. तसेच ते माझ्यामधूनही सुरुच राहिले. ... माझ्या मनातही आध्यात्मिक मार्गावर वाटचाल करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. मला लिहिलेल्या एका पत्रात स्वामीजींनी पातांजल योग सूत्रांतील एका श्लोकाचा उल्लेख केला होता व त्यांनी मला हा ग्रंथ पूर्ण वाचण्यास प्रोत्साहन दिले होते. मग मी ह्या पुस्तकाचा अभ्यास सुरु केला. त्यानंतर मी राजयोग व हठयोग अभ्यासला. त्यानंतर स्वामीजींचा कर्मयोग वाचल्यावर प्रथमच माझे भगवद्गीतेकडे लक्ष गेले. ती वाचल्यावर प्रथमच माझ्या शिक्षणात असलेला भारतीय तत्त्वज्ञानाचा अभाव जाणवला. शिक्षण या दृष्टीने माझे शिक्षण पूर्णत्वापासून फार दूर आहे हे मी उमजले. पुराणांच्या अभ्यासानंतर मला समजले की पुराणांत सांगितलेल्या गोष्टींमध्ये खूप गुद्या अर्थ दडलेला आहे, त्यातही तेच वेदान्ताचे ‘ब्रह्म’ हे तत्त्व सांगितलेले आहे. ख्रिस्ती लोकांचे अनुकरण करून ब्राह्मणांनी सगुण निराकाराची उपासना सुरु केली; पण त्यांना खरंच यश मिळाले का? देवाच्या पावलांची कल्पना न केल्यास त्याच्यासमोर नमस्कार कसा करणार? त्याच्या हाताची कल्पना न केल्यास तो धरण्यासाठी आणण पाऊल तरी कसे पुढे टाकणार? ... हा बदल लवकरच घडला, लोकांनी आपले पुराण ग्रंथ उघडून वाचायला सुरुवात केली व त्यांना त्याचे महत्व पटले. खूप लोकांनी ब्राह्म समाज सोडला व आपापल्या घरात मूर्त्याची प्रतिष्ठापना केली. विजयकृष्ण गोस्वामींनी ब्राह्मसमाज सोडला व त्यांच्याबरोबर अनेक लोकही गेले. त्यानंतर एका शक्तिशाली व्यक्तिमत्त्वाचा उदय झाला, ते म्हणजे स्वामी विवेकानंद, त्यांच्यात कोणतीही गोष्ट घडवण्याची व नष्ट करण्याची अद्भुत शक्ती होती. त्यांच्या या दिव्य शक्तीचा एक कण मला स्पर्शून गेला व त्याने माझे आयुष्य आमुलाग्र बदलले.”

सरलादेवी पुढे लिहितात, “मी स्वामीजींनी स्थापिलेला मायावतीचा आश्रम बघितला. ... तुरीयानंदां-कडून मी उपनिषदे शिकू लागले. इथे माझी भगवद्गीतेशी खन्या अथर्वे ओळख झाली. स्वामी स्वरूपानंद (तेव्हाचे अध्यक्ष – मायावती आश्रम) ब्रह्मचाऱ्यांसाठी उपनिषदांचे वर्ग घ्यायचे व नंतर स्वतःच भांडारातून धान्ये, कडधान्ये वगैरे काढून उन्हात वाळत घालायचे. परत सगळे स्वतःच्या

हातांनीच गोळा करत जेणेकरून येणाऱ्या भक्तांच्या सेवेत त्याचा उपयोग व्हावा. ह्या सगळ्यातून मी वेदान्त प्रत्यक्ष कृतीत कसा आणावा ह्याचे प्रात्यक्षिकच जणू बघितले. हळूहळू मला कळले की हाच ज्ञानयोग व कर्मयोगाचा सुरेख मिलाफ आहे.”

सरलादेवींच्या किंत्येक भाषणांमधून त्यांच्यावर असलेला स्वामीजींचा प्रभाव स्पष्ट होतो. आर्य समाजाच्या पारितोषिक वितरणाच्या प्रसंगी लाहोर येथे सरलादेवींनी एक भाषण केले. दुसऱ्या दिवशी १८ नोव्हेंबर १९०९च्या ‘लिडर’ नावाच्या वर्तमान पत्रात या भाषणाचा सारांश छापून आला.

“हे अमृतपुत्रांनो, हे अभयपुत्रांनो! ... बेन नावाचा इंग्रजी तत्त्वज्ञानी भारतीय संतांच्या उपदेशांना दुजोरा देत म्हणतो की, ज्ञान हेच भीती दूर करण्याचे सर्वोच्च साधन होय. तुमच्या स्त्रियांना शिक्षण द्या, त्यांनाही भीतीपासून मुक्ती मिळेल व त्याही तुम्हाला तुमच्या लक्ष्यार्पत जाण्यास साहाय्यभूत होतील. हे फक्त शब्दच राहू देऊ नका, तर उठा, जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्त करून घ्या. त्यानंतरच विश्रांती घ्या. ... मी तुम्हाला इथे एक छोटासा मंत्र भेट म्हणून देत आहे. या मंत्राने तुमचे सगळे भय दूर होईल. या मंत्रात फक्त तीन अक्षरे आहेत. ‘अ-भ-य’, या मंत्राचा सतत जप करा, ... असे करताना या मंत्राचा तुमच्या हृदयात प्रत्यक्ष अनुभव घ्या. स्त्रीला तिच्या स्वरूपाबदल जागृत करा आणि तिला तिच्या लोकांसाठी करावयाच्या कार्याची जाणीव करून घ्या.”

स्वामीजींचे आणि स्वामीजींचेच अस्तित्व सरलादेवींच्या विचारांतून व चेतनेतून आपल्याला येथे स्पष्ट जाणवते.

सरलादेवींनी स्त्रीशिक्षणासाठी खूप कार्य केले.

१९१० साली अलाहाबादमधे पहिली महिला संघटना स्थापन केली. या संस्थेचे नाव होते ‘भारत स्त्री महामंडळ’. ही संस्था स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी कार्यरत होती. १९०५ साली पंडित रामभुज दत चौधरींशी लग्न झाल्यानंतर क्रमशः लाहोर व पंजाबमधेही त्यांनी स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्य केले.

१९२३ साली पतिनिधनानंतर सरलादेवी कोलकात्याला परतल्या. १९३५ साली आचार्य विजयकृष्ण देवशर्मांकडून त्यांनी शास्त्र शिकण्यास सुरुवात केली. सरलादेवींनी त्यांच्या आयुष्याची शेवटची दहा वर्षे शास्त्राभ्यासात व्यतीत केली. १८ ऑगस्ट १९४५ साली ही दीपशिखा शांत झाली. स्वामीजींनी दाखविलेल्या स्त्री पुनरुत्थानाच्या मार्गावरच त्या आयुष्यभर चालत राहिल्या.

संदर्भ :

१. A Comprehensive Biography of Swami Vivekananda – Part 2, pp 1219, pp 1228, pp 1251-52, pp 1233, Part 3 – pp 1491
२. Vivekananda O Samakalin Bharatvarsha – Shankari Prasad Basu – Vol. 4-7th reprint, pp 1418, pp 183, 195, pp 196-97, pp 227-28, pp 229, pp 232, pp 236-37
३. Letters of Swami Vivekananda – 19th Impression, 2009 – pp 322-325 & 327-332, pp 387-89
४. Letters of Sister Nivedita – By Shankari Prasad Basu – pp 64, pp 61, pp 117
५. Jeebaner Jharapata – Sarala Devi Chowdhurani – 2nd edition, 1982 – pp 160-61, 162, 164-66, 182-84
६. The Dedicated : A Biography of Sister Nivedita – Lizzelle Reymond – pp 178-79, 179-80
७. Vivekenanda O Samakalin Bharatvarsha – Vol. 6 – Shankari Prasad Basu – 6th reprint 2012, pp 109-110
८. The Telegraph – www.telegraphindia.com/1070311/asp/Opinion/Story- 74984, asp
९. Wikipedia

○ ○ ○

प्रत्यक्ष, जिवंत ईश्वर तुमच्यामधेच वसत आहे, पण तुम्ही चर्च आणि मंदिरे उभारण्यातच गुंतला आहात. आणि अर्थशून्य काल्पनिक गोष्टींवर विश्वास ठेवण्यातच कृतकृत्यता मानीत आहात. पूजा करण्यास एकमेव योग्य ईश्वर म्हणजे मानवदेहस्थित आत्मा – मानवात्मा. अर्थातच इतर सर्व प्राणी-शारीरिकी ईश्वराची मंदिरेच होत, परंतु मनुष्यदेह हे भगवंताचे सर्वात श्रेष्ठ मंदिर होय – मंदिरातला तो ताजमहाल होय. मला जर त्या मंदिरात भगवंताची पूजा करता येत नसेल तर मग दुसरे कोणतेही मंदिर माझ्यापक्षी कुचकामाचेच होय. प्रत्येक मानवशरीररूपी मंदिरात विराजमान असलेल्या ईश्वराचा मला ज्या क्षणी साक्षात्कार होईल, ज्या क्षणी प्रत्येक मानवाठायी ईश्वराचा वास बघून मी त्यांच्यापुढे श्रद्धेने गुडघे टेकू शकेन, त्याच क्षणी मी बंधमुक्त होऊन जाईन, सारी बंधने निखळून पडतील व मी निर्मुक्त होईन.

– स्वामी विवेकानंद

स्वामी विवेकानंदांच्या पदचिन्हांचा मागोवा

श्री. स्मेश व्ही. कुलकर्णी

सी-३०८, सुंदर संकुल, नोबल हॉस्पिटल जवळ, मागारफता सिटी रोड, हडपसर, पुणे-४११०९३.

इ.स. २००८च्या जून महिन्यात अमेरिकेच्या 'शिकागो' शहरात जाण्याचा योग आला. वस्तुत: परदेशी जाण्याची अपूर्वाई फारशी राहिलेली नाही. परंतु 'शिकागो' शहराची गोष्ट जराशी वेगळी आहे. हे नाव ऐकताक्षणीच आपल्या भारतीय मनाला प्रकर्षने आठवण होते ती 'स्वामी विवेकानंद' यांची! मला देखील लहानपणापासून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विलक्षण आकर्षण वाटत आले आहे. त्यामुळे जेव्हा शिकागोला जायचे आमच्या कंपनीतर्फे ठरले, तेव्हा मला खूप आनंद झाला. त्याच सुमारास मी मनाशी ठरविले की, जेथे स्वामीजीचे सुप्रसिद्ध भाषण झाले, तिथे आपण नवकी जायचे! स्वामीजींबद्दल खूपदा वाचनात आले होते. त्यांच्या चरित्राचे किंवा कार्याचे मला खूप आकर्षण होते. यामुळे मला शिकागोमध्ये काय काय पाहू असे झाले होते. कितीतरी ठिकाणी स्वामीजी वावरले, राहिले, पाश्चात्य समाजाच्या त्या काळच्या समाजधुरिणांना प्रेरित केले, दिशा दाखविली व हिंदूंची गेलेली अस्मिता पुन्हा जागृत केली!!

जेव्हा आमचे विमान शिकागो विमानतळावर उतरण्याच्या बेतात होते, तेव्हा माझा एक मित्र म्हणाला, "अरे! शिकागो म्हणजे तेच शहर आहे कारे की, जिथे स्वामी विवेकानंदांनी व्याख्याने दिली होती? मला कुठेतरी वाचल्यासारखे वाटते आहे." यावर माझ्या मनात कुठेतरी खोलवर एक तार छेडली गेली. मी त्याला म्हणालो, "होय! तेच शिकागो!! आपण जोपर्यंत इथे राहणार आहोत, तोपर्यंत एकदातरी त्यांच्या वास्तव्याच्या/भाषणाच्या ठिकाणी फिरावयास अवश्य जाऊया."

तिथे पोहोचून स्थिरस्थावर झालो. मग शोधकार्यास आरंभ केला. मी इंटरनेटचा आधार घेतला. इ.स. १८९३ मध्ये झालेली ती जागतिक सर्वधर्मपरिषद व ते सुप्रसिद्ध असे शिकागोमधील जागतिक प्रदर्शन! सुरुवातीला, मला त्याबद्दल खूप माहिती मिळाली. परंतु ती माहिती सर्व इ.स. १८९३ सालच्या इतिहासकालीन कालखंडाबद्दल होती. त्यामध्ये आजच्या इ.स. २००८ सालच्या संदर्भात काहीच माहिती नव्हती. त्या काळी बांधण्यात आलेल्या इमारती, उतुंग मनोरे, प्रासाद, प्रदर्शनाच्या निमित्ताने मुद्राम बनविलेले First Ferris Wheel, Big Mery, Transportation

Bldg., Agricultural Bldg., Women's Bldg., Fisheries Bldg., Administration Bldg. etc. याची खूप तपशीलवार माहिती होती. पण, आजच्या काळाच्या सापेक्ष काहीच नाही. त्यातही आणखी माहिती मिळाली की, प्रदर्शनाच्या निमित्ताने त्या काळच्या शिकागो शहराबाहेर उभ्या केलेल्या बन्याचशा इमारती प्रदर्शन संपल्यावर पाच-सात वर्षांतच उतरविल्या गेल्या. जूनच्या सुरुवातीस सुरु झालेले प्रदर्शन अचानकच संपले. परंतु मध्यांतरी जागतिक दर्जाचे प्रदर्शन झाले, अमेरिकेच्या जवळजवळ ७०% लोकांनी ते प्रदर्शन फिरून पाहिले. त्याकाळी असलेल्या जवळजवळ सर्व प्रगत राष्ट्रांनी आपले प्रतिनिधी तेथे पाठविले होते. इ.स. १८८९ मध्ये भरलेल्या पॅरिसच्या प्रदर्शनाइतकेच (किंवा अधिकच) महत्त्व आणि प्रसिद्धी या शिकागोच्या प्रदर्शनाला लाभली. नुकत्याच उभारलेल्या आयफेल टॉवरची व First Ferris Wheel ची तुलना होऊ लागली. दोन्ही अजस्त्र असे लोखंडी सांगाडेच होते ना! असो.

तर या सर्वाचे सार असे कळले की, आज २००८ मध्ये त्यांपैकी एक-दोन इमारती वगळता काहीच शिल्लक नाही! काहीसा निराश झालो. या माहिती जमवण्याच्या कालखंडात आम्ही शिकागो डाऊन-टाऊन (मुख्य मध्यवर्ती शहर) पाहून आलो. थोडेसे फिरून १-२ वेळा पाहिले तर ते प्रचंड गतिमान असे व्यापारी तथा ऐहिक जीवनप्रधान असे गजबजलेले शहर होते. तिथे कोठेच स्वामीजींच्या पदचिन्हांची ओळख सापडत नव्हती. शेवटी सध्या अस्तित्वात असलेल्या इमारती पाहावयाचे ठरविले. थोडे शोधताच कळले, १८९३ मध्ये 'पॅलेस ऑफ फाईन आर्ट्स' या नावाची उभारलेली प्रदर्शनाची इमारत आजही आहे. तिचे सध्याचे नाव आहे 'म्युझियम ऑफ सायन्स ॲन्ड हिस्टरी' बस्स! एका शानिवारी सुटीच्या दिवशी निघालो. बरोबर कोणी यायला तयार नव्हते. असला कलंदर दुसरा कोण असणार? तरीही निघालोच. रस्ते बदलत, कधी बसने, नंतर ग्रीन लाईनने, पुन्हा बसने असा गेलो. शेवटी पोहोचलो. शिकागो विद्यापीठ! युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो!! नंतर कधीतरी कळले – हे विद्यापीठ उभारण्यासाठी प्रचंड मोठी देणगी दिली होती श्री. रॅकफेलर फाऊंडेशनने! त्यांच्याच उदार देणगीतून

याची उभारणी झाली होती. पुन्हा कधीतरी आठवले : या सदृग्हस्थांना दानाची प्रेरणा दिली होती : दस्तुरखुद स्वामी विवेकानंदांनी!! किती पैलूंचे वर्णन करावे!! असो.

त्याच शिकागो विद्यापीठाच्या आग्रेय दिशेस ही जुनी इमारत आहे. बसने तिच्या आवारात उतरलो. प्रचंड मोठे आवार, सर्वत्र हिरवळ पसरलेली. प्रवेशद्वारातून आत गेलो. रीतसर तिकिट घेतले व उत्सुकतेने पाहू लागलो. आता ते प्रदर्शनच मुळी 'भ्युझियम ऑफ सायन्स अॅन्ड हिस्ट्री', तिथे सर्वच वैज्ञानिक खेळणी, उपकरणे, इतिहासकालीन (अर्थातच अमेरिकेच्या) यंत्रे, फोन, रेल्वे, पोस्ट, तारायंत्रे, शास्त्रज्ञांनी हाताळलेल्या व गाजलेल्या संशोधनांचे प्रथम नमुने, विमाने, पाणबुड्या, जहाजे इत्यादी मी सर्वत्र फिरून पाहत होतो. – जुन्या कालखंडातील वस्तू. विशेषतः इ.स. १८९३च्या कालातील वस्तू. तिथे कितीतरी अशा वस्तू असतील, त्यांचा माग कसा काढणार? तिथे काही तत्कालीन ट्रामगाड्या, घोडगाड्या दिसल्या. काही रेल्वेची इंजिने दिसली. काही डबेही ठेवलेले होते. त्या सर्वावर त्यांचे इ.स. लिहिलेले होते. सोबत छोटीशी माहिती – विशेष गोष्ट, सेवेचा कालखंड, इंजिन असेल तर त्याची हॉर्सपॉवर, स्पीड, त्याने मिळविलेले उत्तम असे रेकॉर्ड स्पीड इत्यादी. विविध दालनांतून फिरत फिरत पुढे जात होतो. खूप फिरलो. तिथे आणखी दिसली : शिकागो शहरातील रेल्वेची लहानशी प्रतिकृती, जसे शहरात खरेच रेल्वेचे जाळे आहे. Brown Line, Pink Line, Green Line, Blue Line इ. आठ प्रकारच्या लाईन्स आणि मेट्रो रेल्वे तशीच छोट्या काडेपेटीएवढी परंतु स्वयंचलित रेल्वे दिसली. खरोखर वाखाणण्यासारखीच गोष्ट. पुढच्या दालनातून गेलो. तिथे होते शिकागो शहराचे सर्व संस्थापक! प्राचीन मध्ययुगीन कालखंडापासून ते अर्वाचीन काळातील सध्याच्या स्थितीपर्यंत शहर कसेकसे प्रगत होत गेले, त्या प्रगतीमागे कोणाची दूरदृष्टी होती, कोणाचे कसे योगदान होते, ते सर्व तिथे मांडलेले होते. त्यामध्ये होते – राजकीय नेते, शास्त्रज्ञ संशोधक, नगर योजनाकार, लेखक, कवी, मुत्सदी, शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक इ. विविध क्षेत्रांतील दिग्गज मंडळी या सर्वांचे एक-एक छोटे छोटे दालन केलेले दिसले. त्यामध्ये त्यांचा पुतळा, कार्याची माहिती इ. तपशील मांडला होता. मी शोध घेत होतो. त्या दालनांमध्ये १८९३च्या जागतिक प्रदर्शनाचे जे मुख्य १३-१४ कार्यवाह होते त्यांचाही उल्लेख आढळला. परंतु मी कोठेतरी

स्वामीजींच्या पदचिन्हांचा मागेवा घेत होतो. यात ते कोठेही नव्हते. मला काहीसा संताप आला. हे अमेरिकन कशाला 'नेटिव' लोकांच्या कार्याची दखल घेतील! जे प्रदर्शन व दरम्यानची जागतिक सर्वधर्मपरिषद स्वामीजींनी गाजविली, तिच्या आयोजनकर्त्याची माहिती तुम्ही देता, पण त्याच्या नायकाची माहिती तुम्ही उपेक्षित ठेवता! किती अन्याय! मग त्या तिरिमिरीतच त्या दालनाबाहेर आलो. निराशेने अंतःकरण दुखावल्यासारखे वाटत होते. बाहेर येऊन थोडे थांबलो. आता अधिक काही पाहण्यात स्वारस्य उरले नव्हते. ही भोगवादी अमेरिका! प्रत्येक गोष्ट व्यापारासाठी बनविते, विक्रीस तयार अशी. प्रत्येक गोष्ट त्यांना आर्थिक उत्पादन करून देणारी हवी असते.

तर मी बाहेर पडण्यासाठी रस्ता शोधत निघालो. पंधरा-वीस पावलांवर उजव्या बाजूला एक दालन होते. पण ते खूपच अंधारे दालन होते. बाकी सगळीकडे कसा प्रखर प्रकाश असायचा. पण तिथे मात्र पाहताक्षणीच अंधारच जाणवला! थोडेसे जवळ जाऊन पाहिले तर नाव होते इटालियन खेडेगाव. इ.स. १८९३ च्या सुमारास अशी Villages (खेडी) तिथे असत. तसेच एक नमुन्यादाखल खेडे तिथे उभारले होते. तिथे मिणमिणते दिवे असलेला रस्ता, पोस्ट ऑफिस, बँक, चिप्रपट गृह, कँटीन, लोकांची सर्वसाधारण घरे दाखविली होती. सर्वत्र प्रकाश अतिशय तुटपुंजा होता. मला ते फारच भावले. मी कुतुहलाने आत शिरलो. छोटीशी गल्लीच तिथे उभारली होती. तिथला रस्ताही तसलाच ओबडथोबड. एक चक्कर मारून मी त्या दालनातून बाहेर निघालो. तर समोरच एक मोठे पोस्टर –

"१८९३ जागतिक कोलंबियन प्रदर्शन" आणि काय आश्वर्य! त्यावर मध्यभागी तोच तो चिरपरिचित स्वामीजींचा Harrison Series मधला तेजस्वी फोटो!! योद्धा संन्यासी!! तीच ती आव्हानात्मक नजर!!

मी तर बघूनच सर्द झालो! स्तमित झालो!! ताबडतोब मी तिथे जवळ पोहोचलो. जवळच भिंतीवर स्वामीजींचा फोटो होता. माझ्या डोक्याइतक्याच उंचीवर त्याची खालची बॉर्डर होती. मी अक्षरश: डोके टेक्वून नमस्कार केला. ‘गुरुब्रह्मा गुरुर्विष्णु...’ म्हटले. अगदी मोठ्याने! आसपास कोणीही नव्हते किंवा मला त्या क्षणाची संधी सोडायची नव्हती म्हणा. मला फार समाधान वाटले. सारी निराशा क्षणातच नाहीशी झाली. स्वामीजींच्या फोटोखाली लिहिलेले होते ‘हिंदू संन्यासी’! अगदी असेच पोस्टर त्याकाळी सर्वत्र छापले गेले होते. कितीतरी वर्तमानपत्रांच्या मुखपृष्ठावरच ते चित्र होते. शिकागोच्या रस्त्या-रस्त्यावर अगदी पूर्णकृती अशी ती पोस्टर्स लावली गेली होती, त्याच त्या पोजमध्ये. ‘स्वामी विवेकानंद’ असे इंग्रजीत लिहिण्याची ती स्टाईलही जगाशी वेगळीच आहे. ‘विवे’-‘कानंद’ (Vive Kananda) अशी दोन वेगळी अक्षरे त्यावर लिहिली होती!

तिथेच भिंतीलगत एक टेबल व काही खुर्च्या मांडल्या होत्या. समोरच प्रशस्त व सजवलेले विविधरंगी, विविध चवींनी युक्त आईस्क्रिम मिळणारे दुकान होते. लोक ॲर्डर देऊन वाट पाहात बसत. त्यांच्या बसण्यासाठी काही टेबल-खुर्च्या आसपास मांडलेल्या होत्या. ही सुद्धा त्यातलीच एक. मी तिथेच बसलो. सावकाश निरीक्षण केले. इ.स. १८९३च्या प्रदर्शनातील काही नामांकित गोष्टी त्यात होत्या. आणखी आसपास पाहिले तर काही शो-केसेस मांडलेल्या दिसल्या. जवळ जाऊन पाहिले तर १८९३च्या प्रदर्शनातील काही वस्तू. कपबशा, पेपरवेट, भली मोठी कात्री. दीड-दोन फूट मोठी इ. ती कात्री हे त्यावेळेचे एक आकर्षण होते म्हणे. कुठल्यातरी कार्यक्रमाच्या एन्ट्री पास सोबत (की आणखी काही तरी) ती कात्री दिली जात असे. लोकही मजेने तसली कात्री मुद्राम मिळविण्याचा प्रयत्न करत. असो.

मग मात्र मला भुकेची जाणीव झाली. एक्हाना घर सोडून सहा-सात तास होत आले होते. २.३०चा सुमार झाला होता. मग पलीकडेच असलेल्या काउंटरवरून पिझळाचा एक तुकडा घेऊन आलो. पुन्हा तेच ते स्वामीजींच्या पायाजवळचे टेबलखुर्ची. बसूनच ‘या’ म्हणालो. जवळपास मी शंभर वर्षे जुन्या काळात गेलो. मनाने आम्ही देघांनीच भोजन उरकले. विलक्षण तंद्रीतच होतो म्हणा!

नंतर काही पाहण्यासारखे उरलेच नाही, असे वाटले. बाहेर पडलो. ती संपूर्ण इमारत खूपच प्रशस्त होती. कधीतरी

याच इमारतीत स्वामीजी आले असतील. नक्कीच! कारण तेक्का ही ‘पॅलेस ऑफ फाईन आर्ट्स’ या नावाने ओळखली जायची! काहीतरी, कलेच्या क्षेत्रातले उत्तुंग अविष्कार इथे प्रदर्शनात ठेवले असतील. शिकागोमध्ये स्वामीजींना प्रसिद्धी मिळाल्यावर, सटेंबर संपण्याच्या आधी (२७ सप्टेंबरला सर्वर्धमपरिषदेची सांगता झाली) नामवंत वत्त्यांच्या सोबत स्वामीजीही घोडागाडीने अंदाजे १० मैल शहराबाहेर दूर असलेल्या या परिसरात आले होते. तिथे Women’s Building (वुमेन्स बिल्डींग)मध्ये त्यांचे भाषणही झाले होते, असा संदर्भ उपलब्ध आहे. स्वतः स्वामीजींनीही सांगितले आहे : प्रसिद्ध होण्यापूर्वी कितीतरी वेळा ते चालत चालत या परिसरात फिरत असत. अमेरिकन लोकांची अद्भुत प्रगती, पराकोटीचे वैभव, स्थियांचा खानदानीपणा व तितकाच पुरुषांच्या बरोबरीने मिळणारा मानसन्मान, त्यांचे स्वयंप्रकाशित असे व्यक्तिमत्त्व या अशा सर्व बाबींमुळे ते खूप प्रभावित झाले होते. या सर्व बाबींची ते खूपदा प्रशंसा करीत. आम्हा भारतीयांना त्या गुणांची खूप गरज आहे, असे ते म्हणत.

बाहेर येऊन सर्व इमारतीच्या भोवती प्रदक्षिणा घातली. पाहिले, तर शिकागेचे सुप्रसिद्ध मिशिगन लेक शेजारीच होते. हे एक अद्भुतच आहे, अंदाजे २५० मैल^x ५०० मैल अशा प्रचंड (हा शब्दही छोटा वाटतो) आकाराचे गोड्या पाण्याचे हे तळे आहे. अमेरिकन लोकांनी त्याची निगाही खूपच छान राखली आहे. तिथल्या शहराच्या मध्यभागातून वाहणारी शिकागो नदी ही सुद्धा तशीच स्वच्छ असते.

फिरता फिरता सहज वाटले, म्हणून थोडीशी मातीही तिथून बरोबर घेतली. आपल्याला ती सुद्धा पवित्र वाटते. असो. यथावकाश पूर्वीप्रमाणे बस व रेल्वे वापरून मुक्कामाच्या ठिकाणी आलो. सार्थक झाले!

पुढच्याच शनिवारी पुन्हा एकदा स्वामीजींच्या पदचिन्हांचा मागोवा घेत निघालो. मध्यंतरी आठवडाभारत शोध चालूच होता. स्वामीजींनी जिथे आपले पहिले जगप्रसिद्ध भाषण दिले, ते कुठे? नीटसा बोध होत नव्हता. बन्याचशा प्रयत्नानंतर आणखी माहिती हाती लागली. जिथे सर्व वत्त्यांची भाषणे झाली, ते स्थान म्हणजे सर्वर्धम परिषदेतील “आर्ट इन्स्टिट्युट ऑफ शिकागो”. सुदैवाने, हे स्थान किंवा ही इमारत अद्यापही शाबूत आहे! ही इमारत जागतिक प्रदर्शनाच्या वेळी खास याच कारणासाठी उभारली

गेली. प्रदर्शनाला जोडून होणाऱ्या जागतिक सर्वधर्म परिषदेसाठी एक स्वतंत्र व प्रशस्त इमारत असावी, असे ठरले. मात्र तिचे स्थान शहराबाहेरच्या प्रदर्शनाच्या इमारतीप्रमाणे दूर न ठेवता, मुख्य शहरातच असावे, असे ठरले. तेही त्या काळच्या रेल्वे स्टेशनला काहीसे जवळ. स्वामीजींच्या सर्व चाहत्यांनाही आता हे माहीतच आहे की, या शिकागो नदीकिनारी असलेल्या रेल्वे-स्टेशन पासून “आर्ट इन्स्टिट्यूट ऑफ शिकागो” पर्यंत जाण्याच्या प्रयत्नात स्वामीजींना किती कष्ट पडले. जर्मन लोकांच्या वस्तीत पोहोचल्यामुळे भाषेच्या अडचणीमुळे ते भरकटले गेले.

पुन्हा एकदा आर्ट इन्स्टिट्यूटला जायचे ठरवले.

Pink लाईनवरच्या स्टेशनवर (Adams/Wabash) उत्तरलो. प्रवासमार्ग हंटरनेटवर आधीच पाहिला होता. समोरच आर्ट इन्स्टिट्यूट ऑफ शिकागोची कौलारू घरासारखी इमारत दिसत होती. त्यावेळी मात्र माझे लक्ष तिकडे गेले नाही. मी वरून खालच्या रस्त्यावर जाण्याचा मार्ग शोधत होतो. शेवटी खाली पोहोचलो. दोन उंच इमारतींच्या मधून रस्ता जात होता. समोर पाहिले तर तीच चित्रात पाहिलेली ओळखीची इमारत! आर्ट इन्स्टिट्यूट ऑफ शिकागो! उत्सुकतेने मी जवळ गेलो. तर एक विस्तीर्ण असा आडवा पसरलेला रस्ता. तो होता – साऊथ मिशिगन एँक्लेन्यू. त्याच रस्त्याच्या पलीकडे काही अंतरावर ते सुप्रसिद्ध ‘मिशिगन लेक’ नावाचे तळे आहे. इमारतीची जागा किती विचारपूर्वक निवडलेली असेल! दाद द्यायला पाहिजे. असो. आठ-दहा वर्षांपूर्वी आता अलीकडे अमेरिकन सरकारने या लांब रस्त्याचा हा जो छोटा तुकडा आहे, आर्ट इन्स्टिट्यूट समोरचा, त्याला नवीन नाव दिले आहे, ‘स्वामी विवेकानंद रोड’!

तशीच आणखी एक गोष्ट. इ. स. १९७६ साली स्वातंत्र्य मिळून २०० वर्षे पूर्ण झाली तेही अमेरिकन सरकारने एक यादी तयार केली. अमेरिकेच्या इतिहासावर लक्षणीय प्रभाव टाकणाऱ्या काही परदेशी प्रवाशांची ती यादी होती. अशा २९ लोकांच्या यादीत अमेरिकन सरकारने स्वामी विवेकानंदाही निवडले आहे! ‘ऑब्राउड इन अमेरिका’ या पुस्तकात हे नमूद केले आहे. चला! हल्लूहल्लू का होईना, अमेरिकेला दखल घ्यावी लागतेय! असो.

जवळ गेल्यावर आर्ट इन्स्टिट्यूटची व्याप्ती कळू लागली. फार अबाढव्य जरी नसली, तरी ती इमारत नक्कीच प्रशस्त व आकाराने टुमदार वाटत होती. मध्यभागी आलेला कौलारू घरासारखा आकार मोठाच वैशिष्ट्यपूर्ण होता. समोरच कलाकुसर केलेल्या भिंतीवर मोठ्या अक्षरात Art Institute of Chicago असे लिहिले होते. बनविण्याचे वर्षही जुन्या पद्धतीप्रमाणे रोमन आकड्यात लिहिलेले होते. त्या वेळी मला ते कळले नाही. पण माझ्या माहितीप्रमाणे, १८९२ च्या सुमारास ती इमारत बांधली गेली. पायऱ्या चढून आत गेलो. जाताना अंग शहराले. याच पायऱ्या स्वामीजीही नक्कीच चढल्या असतील. फक्त ते दरवाज्याबाहेरचे दोन मोठे हिरवे सिंह तेही नव्हते. ते खूप नंतर बसवले गेले.

आत जाताच आपल्याजवळ चीजवस्तू सामान घरामध्ये ठेवाव्या लागतात. पाण्याची बाटली टाकून द्यायला लावतात, न जाणो आतली चित्र खराब केली तर म्हणून! तिकीट घेऊन आत गेलो. फक्त कॅमेरा चालतो. नशीब आपलं!! अरे! आम्हाला जरातरी स्मृती म्हणून काही फोटो नेऊ द्या की!!

आता मी माझ्या गृहपाठानीशी तयारच होतो. स्वामीजींच्या काळी ही इमारत अशीच होती. तरीपण या ११७ वर्षांत ती आतून मात्र बदलली. त्या काळी इथे दोन भव्य गॉलरीज होत्या कोलंबस हॉल व वॉशिंग्टन हॉल. साधारणपणे ४-५ हजार लोक एकाच वेळी बसू शकतील असे ते मोठे दोन हॉल होते. स्वामीजीचे व्याख्यान झाले ते कोलंबस हॉलमध्ये. त्या काळच्या त्या हॉलचा फोटो आजही उपलब्ध आहे. त्यावरून त्याच्या भव्यतेची कल्पना करता येते. समोर असलेले सुविद्य असे ५ हजार अमेरिकन श्रोते पाहून छातीत धडकी भरेल.

आजच्या काळात इतक्या मोठ्या हॉलची आवश्यकता नाही, म्हणून त्याचे लहान-लहान कक्ष बनविले गेले आहेत.

वॉशिंग्टन हॉल तर, त्याची जागा कुठे असेल ते नक्की माहीतच नाही. तिथे सर्वत्र आता कलेला वाहिलेली प्रदर्शने मांडलेली आढळतात. कोरीवकाम, कागदकाम, काचकाम, शिल्पकला, देशोदेशींची पेटिंग्ज, त्रिमितीय कला, इ. याच इमारतीत काही भागात आशियाई कला विभाग आहे. त्याच्या अंतर्गत काही सुंदर शिल्पे आढळली. गौतम बुद्धाच्या मूर्ती, गणेश, शिव, नटराज, विष्णु, इंद्र, हरिहर, देवी सरस्वती, इत्यादी मूर्ती आढळल्या. निरनिराळ्या कालखंडातील, प्रांतातील. त्या भारतातील किंवा आग्रेय आशिया मधील मूर्ती होत्या. त्यांपैकी देवी सरस्वतीची सुंदर व विलक्षण भावधन मूर्ती आंग्रेदेशाजवळील एका जैन मंदिरातून मिळाली, असा उल्लेख तिथे केला होता! आपल्या सर्वधर्मपरिषदेतील सर्वांत

पहिल्या भाषणापूर्वी स्वामीजींनी देवी शारदेची प्रार्थना केली होती. कदाचित याचमुळे ती मूर्ती विलक्षण भावधन वाटते, असे मला भासले!

असो. तर पूर्वीच्या भव्य अशा कोलंबस हॉलचा आकार छोटा करून तिथे आता एक रंगमंच उभारला आहे.

तिथे छोटेखानी स्वरूपात ४७३ लोक बसतील अशा प्रकारचे एक थिएटर आहे. लहान मोठे कार्यक्रम तिथे केले जातात. आतील व्यवस्था मात्र अमेरिकेच्या वैभवास साजेशी आहे. कलात्मक दिवे, बसण्याच्या खुर्च्या, स्टेजवरची प्रकाश व ध्वनी योजना, प्रोजेक्टर, त्यासाठी पडदे, वरचे काचकाम केलेले डोम, कशाची म्हणून कसरच नाही! या हॉलचे आजचे नाव आहे फुलर्टन हॉल. बहुतेक ही सर्व माहिती आधीच मिळाल्यामुळे मी इमारतीतआत जाताच फुलर्टन हॉलच्या शोधास लागलो. लगेचच डाव्या बाजूस तो हॉल होता. मी त्याच्या प्रवेशद्वाराच्या रस्त्याने आत गेलो. दरवाजा ढकलून आत जायचे, की आपण थिएटरमध्ये पोहोचतो. आत काहीसा अंधार वाटला कारण दिवे मालविलेले होते. स्टेजवर कुण्या गायिकेचा सुगम (!) संगीताचा कार्यक्रम चालला होता. मला त्यात काही गम्य नव्हते. बरेचजण शांतपणे ऐकत होते. ते पाश्चात्य संगीत मला काय कळणार? मी एका

जवळच्या रिकाम्या खुर्चीवर बसलो. पाच-सात मिनिटांत तिचे गाणे आटोपले. तोपर्यंत मी हॉलचे निरीक्षण चालवले.

गाणे संपताच एक जादुगार स्टेजवर हजर झाला. वस्तुतः तो तिथलाच एक कर्मचारी जादुगारासारख्या कपड्यात आला होता. त्याने छोट्या मुलांसाठी एक पाच-सात मिनिटांत कार्यक्रम केला. त्याने आर्ट इंस्ट्रुमेंट्स मधील विविध कलाप्रकार, निरनिराळ्या देशांच्या पेटिंग्जची व कलेच्या आकारांधाची माहिती दिली. त्यात अनेक चित्रे प्रोजेक्टरवर दाखवली गेली. ती आर्ट इंस्ट्रुमेंट्स कोठे आढळतात, ते मुलांना फिरताना शोधण्यास सांगितले. मला त्यातील बरीचशी चित्रे नंतर भिंतीवर लावलेली आढळली.

प्रोग्राम संपताच लख्ख प्रकाश पडला. हॉल उजळून निघाला. मग मात्र मला त्याचे सौंदर्य दिसू लागले. मी चकित झालो. सर्व प्रेक्षक बाहेर निघून गेले. स्टेजवरती एक-दोघे जण आवरा आवरी करू लागले. मी तसाच बसून राहिलो. आता सर्व स्टेज स्वच्छ दिसत होते. लालसर लाकडाचे पॉलीश केलेले ते स्टेज होते. हेच ते स्टेज का? माझ्या कल्पनेत आले, स्वामीजींच्या वेळी असलेले स्टेज याच जागी नसेल कदाचित, परंतु आसपासच, कोठेतरी जवळच. तेव्हा स्वामींनी हजारो श्रोत्यांना संबोधित केले होते. “Sisters and brothers of America” आणि इतिहास घडला होता!! त्यावेळी तो दिवस होता, सोमवार, दिनांक ११ सप्टेंबर १८९३. सकाळी कशी सुरुवात झाली, सर्व वक्त्यांची कशी अगोदर मिरवणूक निघाली, ठीक दहा वाजता (कदाचित मी वेळेच्या बाबतीत चुकत असेन) घटानाद झाला, स्वागताप्रीत्यर्थ. मग वक्त्यांची भाषणे. अगोदर सर्वधर्म परिषदेचे आदरणीय जॉन हेन्री बॅरोज, सभापती कार्डिनल गिबन्स यांच्यासारख्या प्रतिष्ठित संयोजकांनी आपली भूमिका

मांडली व सर्वधर्म परिषदेचे प्रयोजन स्पष्ट केले. यथावकाश स्वामीजीचे भाषण झाले व त्यासंबंधीचा इतिहास आता सर्वांना माहीतच आहे.

मला कल्पनेनेच ते दृश्य दिसू लागले. हजारो उत्कंठित श्रोते मानवंदना देण्यासाठी उभे राहिले. प्रत्येकजण विलक्षण उत्साहाने टाळ्या वाजवत होता. कुणी चिअर अप करताना ओरडतो आहे, एकच जल्लोष!! आवाज थांबण्याचे काही नावच नाही. स्वामीजीनी मध्ये काही वेळा पुढे भाषण करण्याचा प्रयत्न केला पण श्रोते बेभान झाले होते. त्यांना आतुनच काहीतरी स्फुरण चढले होते. ते शांत झालेच नाहीत. पूर्ण दोन मिनिटांनंतर स्वामीजीना बोलण्यास संधी मिळाली. एकाना स्वामीजी अंतर्बाह्य ध्यानमग्न झाले होते. त्याच भावावेशात त्यांनी पुढचे भाषण केले. ते आता सर्वत्र उपलब्ध आहे. त्यात त्यांनी सुरुवातीला शिवमहिम्न स्तोत्रातील एक श्लोक म्हटला व त्याचा अर्थ सर्वांना सांगितला. त्यानंतर त्यांनी श्रीमद् भगवद्गीतेतील एक श्लोक सांगून त्याचा अर्थ सर्वांना सांगितला. भाषणाच्या अखेरीस त्यांनी ज्वलंत आशावाद प्रकट करून, विविध प्रकारच्या धर्मच्छलाची आणि असहिष्णुतेची मृत्युघंटा होण्याची गवाही दिली!

मनोमन स्वामीजींना वंदन करून मी उठलो. थोडेसे रेंगाळत मी बाहेर आलो. बाहेर सर्वत्र गजबज होती. येणारे जाणारे प्रेक्षक दिसत होते. आता मला थोडेसे विचारायचे होते. अगोदर मिळालेल्या माहितीनुसार, अमेरिकन सरकारने आणखी एक गोष्ट चांगली केली होती. स्वामीजींच्या कार्याचा गौरव म्हणून या इमारतीत एक फलक लावला आहे. “याच ठिकाणी स्वामीजींनी अमेरिकन श्रोत्यांना संबोधित केले, त्यांना वेदान्ताचे पाठ दिले, असे करणारे हे पहिलेच भारतीय संन्यासी आहेत. त्यांच्या अमोघ यशामुळे पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य धर्मादरम्यान संवादाची दारे उघडली गेली” अशा भावार्थाचा तो ताप्रफलक पाहावयाचा होता.

मी जवळच असलेल्या एका ऑफिसरला त्याबदल विचारले. अत्यंत सौजन्याने त्याने मला जवळच्या भिंतीकडे नेले. त्या प्रशस्त संगमरवरी भिंतीवर मध्यभागी एक पितळेचा लखलखीत बोर्ड होता. त्याने माझे लक्ष तिकडे वेधले. होय! तोच तो ताप्रफलक, स्वामीजींचे मुक्तकंठाने गुणवर्णन करणारा! अधाशासारखे मी वाचू लागलो. माझा विश्वासच बसेना. आता माझी खात्री पटली, असा एक अधिकृत पुरावा माझ्यासमोर होता! माझ्या आनंदाला पारावर उरला नाही. ते

पाहून त्या ऑफिसरने काही बोलणे केले. मी सुरुवातीस त्यास सांगितले होते की, मी ‘भारतीय’ असून काही कामानिमित्त इथे आलेलो आहे. त्यामुळे त्याने अधिक माहिती मला सांगितली. ‘सध्या समोर असलेली संगमरवरी भिंत पूर्वी त्या हॉलची एक बाजू होती. तिला त्याकाळी दोन दरवाजे होते. त्यांची खूण म्हणून जेव्हा ही भिंत बांधली, तेव्हा त्या चौकटीच्या आकाराच्या दोन चौकटी त्या संगमरवरी भिंतीत बनविल्या गेल्या. त्यांचा आकार आजही तसाच (अर्थात भिंतीच्या स्वरूपात) पाहावयास मिळतो.’ त्याने सांगितले की, ‘या दरवाजातूनच स्वामीजी व इतर सर्वजण आत-बाहेर ये जा करत असत!’ मी थक्क होत होतो. त्याने मला यावर, पुन्हा त्या फुलर्टन हॉलमध्ये नेले. मी त्याला सांगितले की आताच मी इथून ते पाहून आलो. पण मग मला त्याने त्या हॉलच्या अगदी स्टेज जवळ नेले. मी मधाशी इतक्या जवळ गेलो नव्हतो. आता कोणता प्रोग्रामही चालू नव्हता, सर्व हॉलभर प्रकाश दिसत होता. त्याने अतिशय जवळ नेऊन मला ते स्टेज दाखवले.

हेच ते स्टेज!! पूर्वी अर्थात हा उजवीकडचा भाग अधिक विस्तारला होता. आता ते अधिकच लहान आकाराचे झाले आहे. अगदी हात लावून त्याने ते स्टेज दाखविले. मी अंतर्मुख झालो, काही बोललो नाही. यावर तो अतिशय नप्रतेने व सौजन्याने म्हणाला, “तुम्हाला प्रार्थना करावयाची असेल, तर इथे बसा.” त्याने पहिल्या रांगेतल्या खुर्च्यांकडे बोट केले. यानंतर मागे सरकत, हळुवारपणे तो बाहेर निघून गेला. मी खुर्चीवर बसलो. स्टेजवरती एकदा डोके टेकले. मनोमन स्वामीजींना वंदन केले. माझ्या जवळ हातात असलेल्या ‘शिकागो व्याख्याने’ पुस्तकाचे पान उघडले. स्वामीजींच्या भाषणाचे ते पुस्तक होते. ‘स्वागतास उत्तर’ या

नावाचे जे सर्वधर्मपरिषदेतील पहिले भाषण आहे, त्याचा एक पाठ केला; जणू स्वामीजीचे ते भाषण देताहेत व मी ऐकतो आहे. किती ज्वलंत व ऊर्जस्वल शब्द!! पुन्हा एकवार टाळ्यांचा कडकडाट ऐकू येतो आहे, असे वाटले!!

काहीशा अनिच्छेनेच मी उठलो, काही फोटो घेत बाहेर आलो. पुन्हा त्या ऑफिसरची भेट झाली. मी त्याचे मनापासून आभार मानले. आठवणीसाठी मी त्याचा फोटो घेण्याची विनंती केली. त्यांच्या संमतीने मी कॅमे-न्यात फोटो घेतला.

त्यांचे नाव माहीत नाही, पण फोटो मात्र माझ्याकडे आहे. मला आठवते, आमच्या संभाषणात कोणत्यातरी संदर्भासंबंधी त्याला खात्री नव्हती. तेव्हा त्याने त्याच्या एका सहकारी-णीला विचारून खात्री करून घेतली होती. किती सरळपणा! ही सत्यप्रियता प्रामुख्याने खूप अमेरिकन लोकांमध्ये मला आढळली!! खरेच

आपण इतक्या कटाक्षाने व्यवहार करीत नाही, नकळत आपण असत्य बोलत जातो. या बाबतीत आपण खरेच त्यांचे अनुकरण केले पाहिजे!

इतक्या मोठ्या लाभानंतर, मी त्या इमारतीत आणखी फिरलो. इतर कलादालनातून काही काही पाहत राहिलो. ‘एशियन आर्ट’ सोडता इतर काही मला भावले नाही. कृतार्थतेने बाहेर निघालो. सुमारे पावणेपाच वाजत आले होते. शेवटची बस पकडण्यासाठी घाई करणे भाग होते. आता रेंगाळून चालणार नव्हते. मी जड अंतःकरणाने निघालो. ‘पुन्हा तटावर हेच पाय कधी लागणार’ याचा विचार करत निघालो. या जन्मात, काय माहीत, पुन्हा इथे येण्याचा योग आहे की नाही, बाहेर पडलो. आता खूप शांत शांत वाटत होतं. आयुष्यातील एक अत्युच्च उपलब्धी पदरात पडली होती!!

आता समोर आडवा आला तो साऊथ मिशिगन

अँक्हेन्यू व त्याचा छोटा तुकडा ‘स्वामी विवेकानंद रोड.’ डावीकडे जायचे होते. तिथे जवळच फाईन आर्ट्स बिल्डींग होती. या ठिकाणी स्वामीजी आपल्या शिष्यांना योगाचे प्रशिक्षण देत असत. अगदी पहिल्या दिवशी ध्यान कसे लावावे, याचे प्रात्याक्षिक दाखविले. त्यांच्या मूळच्या स्वभावानुसार ध्यानात इतके रमले की, बाह्यबोधावर लवकर आलेच नाहीत. एकाएक करत सर्वजण निघून गेले. ध्यानातून जागे झाल्यावर त्यांना सर्व कळले, व स्वतःचीच शरम वाटली! पुन्हा असे होऊ घ्यायचे नाही, असा निश्चय त्यांनी केला! तीच ही बिल्डींग! आता त्या ठिकाणी Shaka kaur.com या संस्थेचे कुंडलिनी योगाचे क्लासेस चालू असतात. मी गेलो तेव्हा, श्री. पंडित रविशंकर यांचा सतारीचा एक कार्यक्रम दोन महिन्यांनंतर होणार आहे, असा जाहिरातीचा बोर्ड दिसला. मी थोडेसे आत इमारतीत फिरून आलो. बाकी काही पाहण्यासारखे नव्हते. निरनिराळ्या मजल्यावर विविध कार्यालये असावीत, दुसरे काय?

पुढे निघालो. साऊथ मिशिगन रोड, त्याच्या दुर्टर्फा सुंदर भव्य, उत्तुंग अशा देखण्या इमारती उभ्या होत्या. ऐश्वर्याचे सुंदर दर्शनच ते. जात राहिलो. रुझवेल्ट युनिवर्सिटी, कोलंबिया कॉलेज, कॉम्प्रेस हॉटेल, ... जात राहिलो. उजवीकडे सर्व इमारती व डावीकडे प्रशस्त फुटपाथ, थोडीशी बाग व त्यापलीकडे मिशिगन तळे. पुढे चालत राहिलो. अखेर दिसले, जे मी शोधत होतो हिल्टन शिकागो हॉटेल. हेच ते हॉटेल, जिथे सर्वधर्मपरिषद चालू असताना स्वामीजी मुक्कामाला राहत असत. तेव्हा परिषदेतर्फे अधिकृत निवास म्हणून ही जागा घेण्यात आली होती. अर्थात, हॉटेलचे बांधकाम अलीकडच्या काळ्यातले. तेथून परत फिरलो.

यथावकाश पुन्हा एकदा मागे आलो. पुन्हा एकदा तेच Art Institute of Chicago. आता सूर्य अस्ताला निघाला होता. शेजारच्या उंच इमारतीची सावली आर्ट इन्स्टीट्यूटवर पडत होती. सावलीमुळे बरोबर दोन भागात कौलारू शिखर विभागले गेले. एका भागात लख्ख प्रकाश व दुसरी बाजू काळवंडलेली. जणू तोच तो सनातन प्रश्न : द्वंद्वातून द्वंद्वातीत कसे क्वायचे? जणू त्यासाठी आपल्याला स्वामीजींच्याच अधिकार वाणीचा मागोवा घ्यावा लागेल!!

“मृत्योर्मा अमृतं गमय”

०००

स्वामीजींना देण्यात आलेली प्रशस्तिपत्रे

अनु.: डॉ. शांता कोठेकर, धंतोली, नागपूर-४४००९२.

पाश्चात्य जगाला दिलेली स्वामी विवेकानंदांची पहिली भेट संपल्यानंतर (१८९६) त्यांच्या तेथील शिष्यगणांकडून व मित्र परिवाराकडून अनेक प्रशस्तिपत्रे स्वामीजींना देण्यात आली. त्यांपैकी दोन पत्रे लंडन व न्यूयॉर्क येथील त्यांच्या शिष्यांनी दिली होती. सामान्यतः शब्दांतून व्यक्त होणाऱ्या भावापेक्षा अधिक आदरभाव व्यक्त क्वावा अशा शैलीत त्या पत्रांची शब्दरचना होती. लंडन, न्यूयॉर्क व ड्रॉइट येथील शिष्यांनी, तसेच केंब्रिज कॉफरन्सेस व ब्रुकलिन एथिकल असोसिएशन यांनी दिलेली ही सन्मान-पत्रे पुढे उद्भृत केली आहेत.

या व्यतिरिक्त श्रीमती ओली बुल यांनी स्वामीजींच्या गुरुबंधूंना ख्रिसमसच्या प्रसंगानिमित पाठविलेले पत्रही येथे समाविष्ट केले आहे. (हा सर्व भाग 'Swami Vivekananda in West : New Discoveries, by Marie Louise Burke, Vol. 4, Pub.- Advaita Ashrama, Mayavati या ग्रंथातील एक परिशिष्ट आहे.)

इंग्लंडमध्ये स्वामी विवेकानंद

स्वामी विवेकानंदांचे मित्र व समविचारी मंडळी यांची १३ डिसेंबर १८९६ रोजी एक मोठी सभा पिंकडिली, लंडन येथील रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ पेंटर्स इन वॉटर कलर्स ह्या इमारतीत आयोजित करण्यात आली. सभेचे अध्यक्षपद ई.टी. स्टर्डी यांनी भूषविले. एच. बी. एम. बुकानन यांनी स्वामीजींसंबंधी असलेले मानपत्र स्वामीजींना सादर देण्यात यावे, अशी विनंती सभेच्या अध्यक्षांना केली. त्याला श्रीमती जी. सी. ॲशटन-जॉन्सन यांनी दुजोरा दिला. सभेने त्याला एकमुखाने मान्यता दिल्यानंतर ते स्वामीजींना सादर केले जावे अशी सभेने अध्यक्षांना विनंती केली.

“लंडन येथील वेदान्त तत्त्वज्ञानाच्या ज्या विद्यार्थ्यांना आपण अतिशय प्रभावीरित्या तत्त्वज्ञानाची शिकवण दिलीत, त्यांना असे प्रामाणिकपणे व उत्कटतेने वाटते की, आपण ज्या उदात्त कार्याला निःस्वार्थपणे वाहून घेतले आहे त्याबाबत आमच्या मनात वसत असलेली प्रशंसा व गौरवाची भावना जर आम्ही व्यक्त केली नाही तर आम्ही आमच्या कर्तव्यात चुकलो याची आम्हाला खंत वाटेल. शिवाय धर्माच्या अध्ययनात आपण आम्हाला जी मौलिक मदत केलीत, त्याबदल आम्ही आपले मनःपूर्वक आभार मानणे हे आमचे कर्तव्य आहे असे आम्ही मानतो.

“इतक्या अल्पावधीत आपल्याला इंग्लंड सोडावे लागले याबदल आम्हाला अतिशय खेद वाटतो. परंतु ज्या सुंदर उदात्त तत्त्वज्ञानाची महत्ता आपण आमच्या मनावर बिबवलीत, ती ध्यानात ठेऊन, आपल्या सेवाकार्याची गरज आमच्या भारतीय बंधू भगिनीना अधिक प्रमाणात आहे हे देखील आम्ही विसरू शकत नाही. आपल्या व्यक्तिगत

गुणसंपदेने व उन्नयक शिकवणुकीने प्रभावित झालेल्या आम्हा सर्वांची, आपणास आपल्या निहित कार्यात अपार यश मिळावे अशी हार्दिक एकमुखी प्रार्थना आहे. वेदान्त तत्त्वज्ञानाचे आपण मूर्तिमंत आदर्श आहात. त्यामुळे आम्हाला प्रत्यक्ष जीवनात व तात्त्विक धारणेत परमेश्वराचे खरे पाईक बनण्यास आपली मदत मिळाली, प्रोत्साहन मिळाले हे आम्ही विशेषे करून नोंदवू इच्छितो.

आपण लवकरच ह्या देशात पुन्हा परत येण्याची आम्ही उत्सुकतेने व आतुरतेने वाट पाहात आहोत. मात्र त्याबरोबरच, ज्या भारताकडे एका नव्या दृष्टिकोनातून पाहण्याची दृष्टी आपण आम्हाला दिली, त्यावर प्रेम करायला शिकविले, त्या देशाला देखील, आपण संपूर्ण जगाला प्रदान करीत असलेल्या सेवाकार्याचा लाभ होत आहे, याचाही आम्हाला आनंद वाटतो.

सरते शेवटी, आमची आपणास विशेष विनंती आहे की, भारतीय लोकांना आपण आमच्या सद्भावना कळवाव्यात तसेच आपण सर्व एकाच ईश्वराची लेकरे आहोत ही जी जाणीव आपण आम्हाला करून दिलीत, त्यानुसार भारतीय बांधवांच्या अडचणी, आशा, अपेक्षा यात आम्हीही सहभागी आहोत याची हमी आमच्या वतीने आपण त्यांना द्यावीत.”

* * *

न्यूयॉर्क येथून पाठविलेले प्रशस्तिपत्र
भारतीय मित्रांनो,

भारतीय आर्यांना पाश्चात्य आर्यांचे हार्दिक अभिवादन!
स्वामी विवेकानंदांकडून वेदान्त तत्त्वज्ञानाचे धडे

घेण्याचे भाग्य आम्हा न्यूयॉर्क वासियांना लाभले. ह्या त्यांच्या मौलिक सेवेबद्दल आमची कृतज्ञतेची भावना आंशिकरित्या का होईना, ह्या पत्राद्वारे आम्ही अभिव्यक्त करू इच्छितो.

स्वामीजी येथे आले ते पूर्णतः अपरिचित होते, अनाहूत होते, परंतु आपल्या प्रभावी वकृत्वाने आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या पारदर्शक पावित्र्याने त्यांनी हजारो लोकांची मने जिंकून घेतली, तसेच तोवर त्यांना पूर्णतः अज्ञात असलेल्या महत्त्वाच्या विषयाकडे त्यांचे लक्ष आकृष्ट केले. न्यूयॉर्क येथे दोन ऋतुकाळात त्यांनी आमच्यापुढे वेदान्तावर जी भाषणे दिली, त्यांची इतकी सखोल छाप आमच्या मनावर पडली आहे की आमच्या मनाच्या गाभान्यात पडलेला तो खोल ठसा निश्चितच कायम टिकेल, त्यांची व्यापक दृष्टीची व सहिष्णुतेची शिकवण सर्वांच्या मनात घर करून राहील आणि त्यांच्या जीवनाचे अंग बनेल याची आम्हाला खात्री वाटते. आम्हाला त्यांच्या निकटच्या संपर्कात येण्याचे भाग्य लाभले. स्वामीजींनी आमच्यासाठी केलेल्या उदात्त कार्याचे मोल आम्ही जाणतो. त्यांनी केलेल्या निःस्वार्थ व समर्पित कार्यासाठी आम्ही त्यांचे सदैव ऋणी आहोत. आम्ही अशी खात्री देऊ इच्छितो की आम्ही वेदान्त तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन चिरंतन पायावर प्रस्थापित करू आणि त्याविषयीच्या ज्ञानप्रसारासाठी शक्य तेवढे प्रयास करू.

स्वामीजींच्या देशबांधवाप्रती, त्यांच्या सांप्रतच्या अडचणीच्या काळात आम्ही आमच्या सहसंवेदना व्यक्त करतो आणि त्यातून त्यांना प्रकाशाचा मार्ग सापडेल अशी मनःपूर्वक आशा व्यक्त करतो.

आपल्या देशबांधवांत स्वामीजी करीत असलेल्या कार्याला शतगुणित यश मिळो. येत्या वर्षांमध्ये स्वामीजी आमच्यात जर परत आले तर त्यांचे येथे हार्दिक स्वागत होईलच. आपण सर्व लोक आप्स्वकीय आहोत, एका विश्वव्यापी विश्वात्म्याचे आपण वास्तव रूप आहोत ही जाणीव स्वामीजींनी आमच्यात जागृत केली आहे.

सेक्रेटरी – मेरी ए. फिलिप

* * *

डेट्रॉइटहून पाठविलेले पत्र

प्राचीन आर्याचे वंशज असलेल्या लोकांच्या, वयस्क तरीही तरुण असलेल्या ह्या देशामध्ये, दूरवर वसलेल्या ह्या

शहराचे नागरिक असलेले आम्ही, शतकानुशतकाच्या ज्ञानाचे भांडार असलेल्या तुमच्या मारृभूमीला – भारताला आमच्या प्रेमपूर्वक सद्भावना पाठवीत आहोत; तसेच आम्हाला तुमच्याकडून प्राप्त झालेल्या उदात्त संदेशाबाबत कृतज्ञाता व्यक्त करीत आहोत. पाश्चात्य जगातील आम्ही आर्य आमच्या पूर्वेकडील आर्यबांधवांपासून इतका दीर्घकाळ दूर राहिलो की आमचे मूळ एकच आहे याचा आम्हाला जवळजवळ विसर पडला होता. परंतु आपल्या येथील आगमनाने, आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाने व अतुलनीय वकृत्वाने, आम्ही अमेरिकन व तुम्ही भारतीय एकच आहोत ही ऐक्याची जाणीव आमच्या मनात पुन्हा जागृत झाली.

आपल्याला परमेश्वराचा वरदहस्त सदैव लाभो! सर्व जगतातील प्रेम व ज्ञान आपला मार्ग प्रकाशमय करो!

ओम् तत् सत् ओम

(ह्या पत्रावर स्वामीजींच्या डेट्रॉइट मधील ४२ मित्रांच्या स्वाक्षर्या होत्या.)

* * *

केंब्रिज परिषदांकडून भारतात स्वामी विवेकानंदांना पाठविलेले पत्र

प्रिय बंधू व मित्रवर्य,

केंब्रिज परिषदांचे सदस्य नीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान व धर्म ह्या विषयांच्या तौलनिक अध्ययनात रुची घेणारे असल्यामुळे आपण अमेरिकेतील वास्तव्यात वेदान्त तत्त्वज्ञान व धर्मावर जो प्रभावीप्रणे प्रकाश टाकला आणि त्यामुळे येथील विचारवंतांत त्याबाबत जी रुची निर्माण केली त्या सर्वांच्या मौलिकतेचे आकलन होण्याचा आनंद आम्ही व्यक्त करू इच्छितो. आपण व आपले सहकारी स्वामी सारदानंद यांनी वेदान्त तत्त्वज्ञान ज्याप्रकारे विशद केले, त्याला केवळ वैचारिकच मूल्य आहे असे नव्हे तर, परस्परांपासून दूर अंतरावर वास्तव्य करणाऱ्या दोन समाजांना मैत्रीच्या व बंधुत्वाच्या धाग्यांनी जोडण्याचे महान नैतिक मूल्यही आहे. तसेच जगातील सर्व महान धर्मांनी सर्व मानवी हितसंबंधांच्या ऐक्याची जी संकल्पना प्रस्तुत केली, तिचे आकलन करण्यासही आम्हाला त्याने साहाय्य केले आहे.

ह्या उदात्त तत्त्वज्ञानाच्या प्रसारकार्यासाठी आपण भारतात जे कार्य करीत आहोत, त्यात आपल्याला यश मिळो अशी इच्छा आम्ही व्यक्त करतो. तसेच व्यापक आर्य

कुटुंबातील आमच्या दूरवरच्या बांधवांकडून बंधुत्वाचा संदेश घेऊन आपण आमच्यात पुन्हा परत यावे व आपल्या बरोबर, आपल्या देशबांधवांच्या जीवनाशी पुन्हा आलेल्या संपर्कातून व नव्या अनुभवांतून प्रादुर्भूत झालेले परिपक्व ज्ञानही घेऊन यावे, अशी इच्छा व्यक्त करतो.

ह्या परिषदांच्या व्यासपीठावरून चांगले कार्य करण्याची संधी प्राप्त होत असते, म्हणून पुढील वर्षीच्या कार्याबाबत आपल्या काय योजना आहेत, आपण आमच्यात आमचे गुरु म्हणून पुन्हा परत येण्याची अपेक्षा आम्ही करायची का, हे जाणून घेण्यास आम्ही उत्सुक आहेत. आपण परत याल अशी आम्हाला आशा आहे. ती फलद्रुप झाल्यास आपला पूर्वीचा मित्र परिवार आपले हार्दिक स्वागत करण्यास सज्ज असेल आणि आपल्या कार्यात अधिक रुची घेईल याची आपल्याला हमी देतो.

हृदयपूर्वक व बंधुत्व भावनेने परिपूर्ण सदैव आपले

लेविस जेन्स, डी. डी. डायरेक्टर

सी. सी. एक्हरेस्ट, डी.डी.

डब्लू. एम. जेम्स, जॉन एच. राईट, जोशिया रॉईस

* * *

ब्रूकलिन एथिकल असोसिएशनचे पत्र

पाऊच मॅन्शन, ३४५ किलंटन ऑफेन्यू

ब्रूकलिन, न्यूयॉर्क

३१ डिसेंबर १८९६

महान आर्य कुटुंबातील भारतीय बांधवांना,

प्रिय मित्रांनो,

शिकागो येथे भरलेल्या सर्वधर्मपरिषदेत वेदान्त विद्या पारंगतांचे प्रतिनिधित्व करणारे आणि इंग्लंड व अमेरिकेत वेदान्त तत्त्वज्ञान व धर्माची शिकवण देणारे स्वामी विवेकानंद भारताला परतले आहेत, ही घटना आमच्या पूर्वेकडील बांधवांना आमच्या बंधुत्वाच्या भावना व्यक्त करण्यास योग्य आहे अशी आमची धारणा आहे. तसेच स्वामी विवेकानंद व स्वामी सारदानंद यांनी पाश्चात्य जगाला ज्या ज्ञानाचे धडे दिले त्यामुळे भारत, इंग्लंड व अमेरिका यांच्यात निकटचे, सहानुभूतीचे व परस्पर सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित होतील अशी आम्हाला मनोमन आशा आहे.

ह्या देशात स्वामी विवेकानंदांनी केलेल्या कार्याची महत्ता आम्ही जाणतो. ब्रूकलिन एथिकल असोसिएशनच्या

व्यासपीठा-वरून त्यांनी दिलेल्या भाषणांनी त्यांच्या अनेक श्रोत्यांच्या मनश्चक्षुपुढे नव्या वैचारिक जगाची क्षितिजे खुली केली, तसेच काहींच्या मनात धार्मिक व तात्त्विक धारणांचा तौलनिक अभ्यास करण्याची आवड पुनर्जागृत केली. अशा अध्ययनामुळे मन अधिक व्यापक होते आणि नैतिक धारणांचे उन्नयन होते, त्यांना बळकटी येते. हार्वर्ड डिव्हिनिटी स्कूलच्या आदरणीय डीन यांनी व्यक्त केलेल्या भावनांना आम्ही मनःपूर्वक दुजोरा देतो. ते म्हणतात, “स्वामी विवेकानंद हे वास्तवात भारतातून अमेरिकेला आलेले मिशनरी होते ... त्यांनी येथे सर्वत्र निकटचे मित्र बनविले आहेत, हिंदू तत्त्वज्ञानाचे त्यांनी केलेले प्रभावी विवेचन सर्व श्रोत्यांनी आनंदाने श्रवण केले आहे ... काहींचा समज झालेला दिसतो तसेच आम्ही प्रत्यक्ष धर्मांतरानजीक आलेलो नसलो तरी स्वामी विवेकानंदांनी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी आणि त्यांच्या कार्याविषयी आमच्या मनात उच्च प्रतीची अभिरुची व आदर निर्माण केला आहे, हे मात्र निश्चित!”

स्वामीजींना आमच्या पाश्चात्य जगात पाठविल्याबद्दल आम्ही आपले आभारी आहेत. आपल्या देशात ते करू इच्छणाऱ्या शैक्षणिक कार्याला आम्ही सुयश चिंतितो. नव्या विचारांच्या व अनुभवांच्या आधारे परिपक्व झालेल्या ज्ञानाचे धडे आम्हाला देण्यास त्यांनी आमच्यात पुन्हा परत यावे अशी आमची इच्छा आहे. त्यांच्या व त्यांच्या संन्यासी बंधूंच्या येथील वास्तव्यामुळे सहसंवेदनांचे जे नवे पूल तयार झाले आहेत ते परस्परांना लाभदायक ठरतील आणि मानव जातीच्या ऐक्याची व बंधुत्वाची सखोल जाण निर्माण होईल अशी आम्ही आशा करतो.

ब्रूकलिन एथिकल असोसिएशनच्या वर्तीने,

झेड सिडने सॅमसन (अध्यक्ष)

लेविस जी. जेन्स (माजी अध्यक्ष)

* * *

श्रीमती बुल यांनी ख्रिसमस प्रसंगी पाठविलेले पत्र

श्री. गुडविन यांनी, श्रीमती बुल यांना ११ डिसेंबर १८९६ रोजी पाठविलेल्या पत्रात केलेल्या सुचनेनुसार पुढील पत्र, (निदान त्यातील काही भाग) श्रीमती बुल यांनी आलमबाजार मठातील संन्याशांना पाठविले. श्री. गुडविन यांनी अशी सूचना केली की, “२० फेब्रुवारीला श्रीरामकृष्ण

परमहंसांचा जन्मदिन आहे. त्या दिवशी पोचेल ह्या अंदाजाने आणण मठवासियांना शुभेच्छादर्शक आणि विशेषतः पाश्चात्य जग व भारत यांच्यातील मातृत्वाचे बंध व्यक्त करणारे पत्र पाठविल्यास त्यांना अतिशय आनंद होईल असे मला वाटते.” श्रीमती बुल यांनी ह्या सुचनेला त्यांच्या पद्धतीने उत्तर दिले. त्यांनी २० फेब्रुवारीपर्यंत न थांबता त्यापूर्वीच्या ख्रिस्ताच्या जन्मदिनाच्या उत्सवाचा मुहूर्त साधला. ह्या पत्रलेखनाची शैली, त्यात अभिव्यक्त केलेल्या भावना व त्याची भेट हे सारा बुल यांचे आहे. (पुढील पत्रात स्वामीजींच्या मातोश्रींच्या संदेशाचा जो उल्लेख आहे तो बहुधा भुवनेश्वरी देवींनी, श्रीमती बुल व इतर केंब्रिजच्या महिलांनी १८९४ साली ख्रिसमसच्या प्रसंगी पाठविलेल्या संदेशाच्या उत्तराचा असावा.)

श्रीमती बुल यांचे पत्र खालीलप्रमाणे आहे.

कलकत्यातील मठवासी, श्रीरामकृष्ण परमहंसांच्या पुत्रांनो,

आपल्या महान गुरुंचा दिव्य संदेश आत्मसात करणारा माणूस जन्माने कोणीही असला व कोणत्याही परिस्थितीत असला तरी त्याला मनःशांती मिळते, त्याच्या मनात इतरांप्रती सद्बावना निर्माण होतात, त्याचे प्रबोधन होते, तसेच ईश्वर व आत्म्याविषयीच्या विचारांचे शुद्धीकरण व दृढीकरण होते. वेदान्ताचा पवित्र आदर्श असलेल्या त्यांच्या प्रकाशाने ख्रिस्ताच्या पवित्र शिकवणुकीला दृढता प्राप्त होते. आम्ही निवडलेला मार्ग याची साक्ष देतो. त्यांच्या निकटच्या संपर्कात राहिलेल्या, व त्यांनी शिकवण दिलेल्या त्यांच्या प्रिय शिष्यांनी आमच्यासाठी मोलाचे कार्य केले आहे. द्रष्ट्या ऋषींनी प्रतिपादित केलेली चिरंतन धार्मिक सत्ये त्यांनी ज्याप्रकारे उलगडून दाखविली, त्यामुळे ती आधुनिक विचारवंतांना व अज्ञेयवाद्यांनाही मान्य झाली आहेत. यापेक्षा अधिक मोलाची देणगी काय असू शकेल?

आपल्या विवेकानंदांनी व सारदादेवी व तुम्हा सर्वाना माझे प्रणाम. प्रामाणिकपणे व मनोभावे सेवा दिली. आम्हीही तुमच्या ह्या वैशिष्ट्यपूर्ण वारशात प्रामाणिकपणे व उत्सूर्तपणे सहभागी आहेत. तसेच आपल्या गुरुच्या जीवनकार्याचा प्रभाव बळकट करण्यासही आम्ही हातभार लावू. श्रीरामकृष्णांनी दैवी मातृत्वाचा आदर्श विशेष प्रकाशमय केला. वनात वास्तव्य करून निवृत एकाकी जीवन जगण्याएवजी संपूर्ण

जगात भ्रमण करून आपल्या ज्ञानाचा व प्रेमाचा प्रकाश प्रसृत करण्याचे कार्य त्यांनी केल्यामुळे पाश्चात्य जगातील मातांना आवश्यक ते मानसिक समाधान लाभले. स्वामी विवेकानंद आमच्यात करीत असलेल्या कार्यासाठी त्यांनी (स्वामीजींच्या मातेने) धाडलेल्या आशीर्वचनाइतका प्रेमळ व उदात्त संदेश आजवर आम्हाला मिळाला नाही. मातेच्या कोमल मनाला, ज्या घरात त्याच्या पुत्राचा संदेश पोचला तेथे त्यांचे कार्य यशस्वी होवो अशा संदेशामुळे, साफल्याचे समाधान मिळाले. अशा माता, श्रीरामकृष्णांच्या पुत्रांना जन्म देण्यास व त्यांचे संगोपन करण्यास निश्चिततच लायक आहेत.

ह्या संदर्भात माझी आपणास अशी विनंती आहे की, ज्याप्रमाणे आपल्या मातांनी आपल्या बाल्यावस्थेत आपले प्रेमाने संगोपन केले, त्याप्रमाणे आपणही आपल्या मातांना आध्यात्मिक विचारांचे खाद्य द्यावे आणि संपूर्ण जगातील मातृत्वाच्या बंधाला दिव्यत्वाचा उजाळा द्यावा. आपल्या आदरणीय शंकराचार्याप्रमाणे आपल्यालाही आपल्या मातांची हाक नक्कीच ऐकू येईल. त्यांच्या माध्यमातून तुमच्या परिश्रमामुळे संपूर्ण मातृविश्व संपन्न झाले आहे. त्यांनी आपल्या पुत्रांना निराश्रितांच्या सेवेसाठी समर्पित केले असल्यामुळे ह्या ख्रिस्तजन्माच्या प्रसंगी मेरीची कथा आम्हाला विशेष करून परिणामकारक वाटते. आपल्या मातांना आध्यात्मिक प्रबोधनासाठी व मदतीसाठी मठामध्ये निवास करता यावा म्हणून तेथे काही अतिथी कक्षांची व्यवस्था करण्यास मी मदत करू इच्छिते. परमेश्वराची इच्छा झाली, तर कधीतरी मठातील सामूहिक प्रार्थनेच्या प्रसंगी मी उपस्थित राहण्याची आशा बाळगते व विवेकानंद सुखरूपणे पोचावेत आणि श्रीरामकृष्णांच्या इतर सर्व पुत्रांशी त्यांची श्रीरामकृष्णांच्या जन्मदिनी पुन्हा भेट व्हावी अशी आशा व्यक्त करते.

आदरणीय सारदादेवी व तुम्हा सर्वाना माझे प्रणाम.

आपली स्नेहांकित
सारा बुल

१६८, ब्रॅंटल स्ट्रीट
केंब्रिज, २५ डिसेंबर १८९६
मॅसॅचुसेट्स, यु.एस.ए.

०००

जगण्याची हातोटी (भाग २)

स्वामी जगदात्मानंद, अनु.: डॉ. विनय वैद्य, नागपूर

रामकृष्ण संघाच्या पोन्नमपेठ (कर्नाटक) येथील 'रामकृष्ण सारदाश्रम' या शाखाकेंद्राचे अध्यक्ष स्वामी जगदात्मानंद यांनी लिहिलेल्या मुळ कानडी पुस्तकाचा इंग्रजी अनुवाद श्रीरामकृष्ण मठ, चेन्नई द्वारे 'Learn to Live' या नावाने प्रकाशित करण्यात आला. त्या पुस्तकाची लोकप्रियता आणि उपयुक्तता पाहून त्याचा मराठी अनुवाद 'जीवन-विकास'च्या वाचकांसाठी आम्ही क्रमशः प्रकाशित करीत आहोत.

एक सत्यकथन

काटेरी झाडाचे रोप लावले तर त्यापासून गुलाबांची अपेक्षा करता येते का? नाही. अंजिराच्या बियांपासून अंजिराच्या रोपांची अपेक्षा करता येते, आंब्याची नक्हे. हाच नियम मानवी जीवनाला लागू होत असतो. आमचं सद्य जीवन म्हणजे, आमच्या अनेक जन्मांच्या इतिहासातील एक कडी असते. लांबच्या प्रवासात आमची बस प्रवाशांच्या जेवणासाठी किंवा पाण्यासाठी काही ठिकाणी थांबत असते. आमचे वर्तमान जीवन आमच्या आत्माच्या दीर्घ प्रवासातील एक थांबा मात्र आहे. प्राचीन हिंदूर्धम कर्म सिद्धांताची ग्वाही देत आहे. आम्ही आमच्या पूर्वजन्मातील कर्मांची फळं ह्या जन्मात भोगत असतो. इतर धर्मातील अनुयायी हे मत मानत नसतात. त्यांच्या मताप्रमाणे माणसाचा जन्म किंवा मृत्यू हा पूर्व नियोजित नसून फक्त योगायोग असतो. परंतु कारणाखेरीज कर्म असू शकत नाही हा नियम सर्वव्यापी आहे, म्हणून आमच्या जीवनाचे निश्चित कारण असायला हवे, ह्या मताच्या समर्थनासाठी अनेक पुरावे सादर करता येतात. मी इथे फक्त 'एडगर कैसी' ह्या एकाच व्यक्तीचा पुरावा देत आहे. कैसी ह्याचा जन्म खिंश्न धर्मात झाला होता आणि त्यावर खिंश्न धर्मप्रमाणेच संस्कार झाले होते. खिंश्न धर्म पुनर्जन्म आणि कर्म सिद्धांताला मानत नसतो. तरीदेखील 'एडगर कैसी' ह्याने पुनर्जन्म आणि कर्मसिद्धांतांचे केलेले विवरण फार आश्वर्य निर्माण करते.

वृत्तांचे निःशब्द स्फोट

- अतींद्रिय अनुभूतींचे अद्भुत पुरावे!
- क्ष-किरणांचे डोळे असलेला कैसी.
- संमोहन निद्रेचा प्रेषित-क्वर्जिनिया तटावरील वैद्य.
- प्राचीन सिद्धान्ताच्या मुशीत आधुनिक द्रष्टा.
- संस्कृत भाषेचा गंध नसलेला – संमोहन अवस्थेत संस्कृतात बोलतो.
- एका पाश्चात्य अतींद्रिय अनुभवसंपन्न खिंश्नाचे

पुनर्जन्म आणि कर्मसिद्धांताचे अद्भुत अनुभव.

१९ ऑक्टोबर १९१० रोजी "न्यूयॉर्क टाईम्स" वृत्तपत्रात, रविवार पुरवणीत, साहित्य विभागात एक मजकूर खालीलप्रमाणे प्रसिद्ध झाला होता –

"एडगर कैसी" हा संमोहन अवस्थेत असताना डॉक्टर होत असतो. ही घटना फार विरळ असल्याने जगातील सर्व डॉक्टर्स विस्मयचकित झाले आहेत. एडगर कैसी ह्याने आत्मसात केलेल्या ह्या चमत्कारिक सामर्थ्याने देशातील नामवंत डॉक्टर्स त्याच्याकडे आकर्षित झालेले आहेत. वैद्यकशास्त्राला संपूर्ण अनभिज्ञ असलेला हा माणूस संमोहन अवस्थेत रोगांचे निदान करून औषधोपचार सांगत असतो."

त्याला गरज असायची ती फक्त रोग्याचे नाव, गाव आणि पत्ता ह्यांची. रोगी अगदी बाजूच्या खोलीत असो किंवा परदेशात हजारो मैल दूर असो; 'एडगर कैसी' संमोहन अवस्थेत, त्याच्या अतींद्रिय दृष्टीने सगळंकाही बघू शकत असे. त्या अवस्थेत त्याचे कथन सुरू होत असे. त्यावेळी तो प्रश्नांना उत्तर देत असे. कधीही न बघितलेल्या स्थळांचे निसर्ग वर्णन तो करीत असे आणि वातावरणाचे वर्णन करीत असे. त्याने कधीही न पाहिलेल्या माणसांची शारीरिक लक्षण, तो अशा तच्छेदे सांगत असे की ती त्याला जणू स्पष्टपणे दिसत असावीत.

येशूचा भक्त 'एडगर कैसी'

'एडगर कैसी' हा १८ मार्च १८७७ रोजी अमेरिकेतील 'केंटूकी' प्रांतात, 'हॉपकिन्स बिले' येथे जन्माला होता. त्याचे शालेय शिक्षण आठवीपर्यंत झाले होते. तो येशू खिस्ताचा निस्सीम भक्त होता. त्याने बायबल अनेकदा वाचले होते. त्याला गरीब, असहाय दुःखितांची सेवा करणं मनापासून आवडत असायचं. आपण धर्मोपदेशक व्हावं अशी त्याची इच्छा होती. परंतु अपुन्या शिक्षणामुळे त्याची इच्छा पूर्ण झाली नाही. त्याला खेड्यातील शेतकऱ्याचे जीवन

जगायचं नव्हतं म्हणून तो शहरात आला आणि त्याने एक पुस्तक विक्रेत्याकडे नोकरी धरली.

तो एकवीस वर्षाचा असताना त्याच्या जीवनात अशी घटना घडली की त्यामुळे त्याच्या जीवनाचा ओघच बदलून गेला. त्याला स्वरयन्त्राचा विकार जडला (Laryngitis) त्यामुळे त्याला बोलता येईना. औषध उपचारांना गुण आला नाही. बोलणे खुंटल्याने त्याला परत खेड्याकडे परतावे लागले. पोटापाण्यासाठी नोकरी शोधण्यात एक वर्ष निघून गेले. शेवटी त्याने छायाचित्रकार होण्याचे ठरविले कारण त्या व्यवसायात बोलण्याची गरज नव्हती.

त्यावेळी त्याच्या गावात एक ‘हार्ट’ नावाचा जादुगार आला होता. ‘हार्ट’ संमोहन शास्त्रात कुशल होता. त्याने संमोहन शास्त्राचा उपयोग रोगांच्या निदानासाठी केल्याने त्याला प्रसिद्धी मिळाली होती. जादुगार ‘हार्ट’ला ‘कैसीची’ केविलवाणी अवस्था समजली. त्याने कैसी वर संमोहनाचा वापर केला आणि त्याला काही सूचना दिल्यात. सगळ्यात आश्रय म्हणजे संमोहन अवस्थेत कैसी पूर्वीप्रमाणे बोलायला लागला परंतु संमोहन अवस्था संपल्यावर त्याचा आवाज गायब होत असे. जादुगाराला जास्त काम असल्याने तो ‘कैसी’कडे जास्त लक्ष देऊ शकला नव्हता. त्यावेळी ‘लायने’ नावाच्या अस्थिविशेषज्ञ तज्जाने संमोहनाचा वापर करून कैसीबद्दल समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. हळूहळू कैसीच्या स्वरयन्त्राचा विकार दुरुस्त झाला. ह्या दुखण्याने त्याच्या जीवनाचा नवीन अध्याय सुरु झाला.

चिकित्सकाने भेट अर्पण केली

‘डॉ. लायने’ ह्यांनी ‘कैसी’वर संमोहनाचा वापर करून, कैसीकडूनच त्याच्या आजाराची कारणे आणि त्याचा उपचार समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याप्रमाणे कैसी संमोहन अवस्थेत बोलू लागला.

“शारीरिक दुर्बलतेमुळे, माझ्या गळ्याचे मज्जातंतू अशक्त झाले आहेत म्हणून माझ्या आवाजावर परिणाम झाला आहे. मला अशी सूचना द्या की जेणेकरून माझ्या डोक्याकडील रक्तप्रवाह वाढेल.” त्याप्रमाणे डॉ. लायने ह्यांनी सूचना दिली. कैसीच्या शरीरातील रक्तप्रवाह उर्ध्वगामी झाला. त्याच्या छाती व गळ्याचा रंग क्रमशः गुलाबी, तांबटसर व लाल होत गेला. संमोहन अवस्थेत असलेला कैसी वीस मिनिटांनंतर म्हणाला, “आता मी एकदम ठीक

झालो आहे. मला माझी वाचा मिळाली आहे. आता मला अशी सूचना द्यावी की रक्तप्रवाह पूर्ववत सामान्य होवो आणि माझी संमोहन अवस्था संपावी.” ‘लायने’ ह्यांनी तशा सूचना कैसीला दिल्यात. कैसी उठून बसला आणि एक वर्षांनंतर तो प्रथमच स्वाभाविक आवाजात बोलत होता. काही महिन्यांनंतर त्याला हा त्रास पुन्हा झाला होता पण ‘डॉ. लायने’ ह्यांच्या सूचनानुसार तो पुन्हा सामान्य झाला होता.

सक्षम गुप्तहेर

‘एडगर कैसी’ संमोहन अवस्थेत असताना त्याचे शरीर आणि त्याची स्थिती स्पष्टपणे पाहू शकत असे. तो इतरांची प्रकृती तिक्याच नेमकेपणाने पाहू शकेल का हे जाणण्याची डॉ. लायने ह्यांची इच्छा होती. त्यांना संमोहन शास्त्राचा इतिहास माहीत होता. फ्रान्समधील संमोहन शास्त्रज्ञांना त्याच तहेच्या अनुभूती प्राप्त झाल्या होत्या हे त्यांना ठाऊक होते. डॉ. लायने ह्यांनी त्याप्रमाणे प्रयोग करण्याचे नक्की केले. त्यांना अनेक दिवसांपासून पोटदुखीचा त्रास होता. त्यांनी कैसीला संमोहन अवस्थेत, स्वतःच्या पोटदुखीच्या तपशिलाने विचारून, उपचाराची सविस्तर माहिती मिळवली. कैसीने डॉ. लायने ह्यांच्या आतऱ्यांचे सविस्तर वर्णन कथन केलं आणि त्यांनी सांगितलेली उपचार पद्धत इतर डॉक्टरांपेक्षा पुष्कळच वेगळी होती. त्यांनी कैसीने सांगितलेला उपचार केला आणि तीन आठवड्यात त्यांची पोटदुखी गायब झाली होती. त्यामुळे कैसीची आश्रयजनक उपचार क्षमता उजेडात आली होती.

शेजारच्या गावात ‘अलबामा’ नावाची एक महिला होती. तिचं मानसिक संतुलन अचानक बिघडलं आणि ती वेड्याप्रमाणे वागू लागली. वैद्यकीय उपचारांचा फायदा होत नव्हता. ही गोष्ट कैसीला कळली. तो उत्तरेकडे डोकं करून निजला आणि संमोहन अवस्थेत गेला. कैसीला ‘अलबामा’बद्दल विचारण्यात आले. त्या क्ष-किरण दृष्टीला असं दिसलं की तिची अक्कलदाढ वर येत होती आणि मेंदूकडे जाणारी एक नस त्यामुळे दबली जात होती. त्यामुळे तिची मानसिक स्थिती बरोबर राहत नव्हती. अक्कलदाढ काढून टाकण्याचा त्याने सल्ला दिला. दाढ काढल्यानंतर ती महिलापूर्ववत सामान्य झाली होती. कैसीच्या बोलण्यातील सत्य लोकांना समजले आणि त्याची दूरवर प्रसिद्धी व्हायला लागली.

हा योगायोग नव्हता

‘एडगर कैसी’ संमोहन अवस्थेत असताना वैद्यकीय परिभाषांचा सर्वांपणे वापर करीत असे परंतु त्याला वैद्यक शास्त्राचे काहीही ज्ञान नव्हते ही गोष्ट फारच आश्वर्यकारक होती. त्याने सुचवलेले उपचार करून अनेक जणांचे जुने रोग बरे झाले होते. ज्यांना फायदा झाला नव्हता त्यांनी प्रामाणिकपणे उपचार घेतला नव्हता.

अशा घटना एक दोन वेळीच घडल्या असत्या तर त्याला योगायोग म्हणता आले असते परंतु ‘कैसीने’ त्याच्या अतींद्रिय शक्तीच्या मदतीने, त्रेचाळीस वर्षे, असंख्य रुग्णांवर उपचार केलेले आहेत. त्या उपचारांचा सखोल तपशील हा नव्वद हजार पृष्ठांत व्यवस्थित छापलेला आहे. अमेरिकेतील एकवीस शहरातील, सदतीस अभ्यासगट आज कैसीच्या विधानांचा अभ्यास करीत आहेत. ‘जीना सरमिनारा’ मानसशास्त्रज्ञाने, कैसीच्या उपचाराने लाभ झालेल्या अनेक रुग्णांच्या विधानांचा सखोल अभ्यास करून ह्या विषयावर तीन महत्वाची पुस्तक लिहिलीत. त्यांची नावं ‘मेनी मॅन्शनन्स’, ‘मेनी लाईब्रे अँड मेनी लब्ज’ आणि ‘द वर्ल्ड विदिन’ ही आहेत. ह्या पुस्तकांची छपाई १९५० साली ‘विलियम स्लोन अँड कंपनीने’ केली आहे. त्यानंतर ह्या पुस्तकांच्या अनेक आवृत्ती निघालेल्या आहेत. दुर्देवाने भारतातील वाचकांना ह्या पुस्तकांची नावे देखील माहीतही नसतात. ‘रिड्स डायजेस्ट’ सारख्या लोकप्रिय मासिकाने ह्या विषयावर एकही लेख प्रसिद्ध केलेला नाही. ह्यामागे काही राजकारण असावे का? ज्यांना माहीत आहे तेच खरं कारण सांगू शकतील.

सेवाभावी जीवन

दुःखी गांजलेल्या लोकांची सेवा करण्याची त्याला मनापासून इच्छा असे. त्याच्या शक्तीचा दुरुपयोग त्याने कधीही केला नव्हता. त्याला अनेक संत्यांनी थिएटरामध्ये प्रयोग करून अमाप पैसा कमावण्याचा मोह दाखवला होता. परंतु त्याने असा प्रस्तावांना साफ धुडकावून लावले होते. काहींनी त्याने रेसच्या खोड्यांचा अंदाज सांगावेत म्हणून हट्ट धरला होता. कैसीच्या अतींद्रिय ज्ञानाचा फायदा घेऊन तेलाच्या खाणी कुठे खणाव्यात हे माहीत करून घेण्याचा प्रयत्न काहींनी केला होता. एखाददोन वेळी त्याने असे प्रयत्न करून बघितले होते पण त्यानंतर त्याचे डोकं फार जास्त दुखायला लागले होते. असा सदुरुपयोग करणं त्याच्या

प्रकृतिस्वभावाला मानवणारे नव्हते हे त्या कळले होते. ‘एडगर कैसी’ हा स्वभावाने सरळ, प्रामाणिक आणि श्रद्धावान होता. त्याला कधी कधी त्याची शक्ती ही भूताने झापाटल्यामुळे मिळाली आहे असं वाटत असे. परंतु संमोहन अवस्थेत त्याने सांगितलेले उपचार रुग्णांना फलदायी ठरत आहेत हे देखील त्याला दिसत होतं म्हणून त्याच्या शक्तीचा उपयोग त्याने माणसांच्या कल्याणासाठीच करण्याचे ठरवले होते. कैसीला तत्त्वज्ञानविषयक गोष्टींचा विचार करण्यापेक्षा रोगाचे कारण व त्यावर उपाय सांगणे हे जास्त आवडत असे आणि परिस्थितीवश त्याला हे करावे लागले.

पूर्वजन्मीचा तपस्वी

अमेरिकेतील ‘ओहीयो’ प्रांतात डेयटन इथे ‘आर्थर लॅम्स’ नावाचा एक धनाढ्य मुद्रक होता. तो कैसीच्या संदर्भातील सर्व घटनांचा अभ्यास करीत असे. त्याला दर्शनशास्त्र, ज्योतिष्य आणि संमोहन विद्येची आवड होती. तो कैसीच्या ‘सेल्मा’ ह्या गावी गेला आणि कैसीची त्याने भेट घेतली होती. कैसीने संमोहन अवस्थेत दिलेल्या सर्व उत्तरांचा त्याने व्यवस्थितपणे अभ्यास केला आणि कैसी हा एकदम प्रामाणिक आहे असा निष्कर्ष त्याने काढला. ‘लॅम्स’ ह्यांना भौतिक प्रश्न विचारण्याची गरज वाटली नाही, पण त्यांना आवड होती इतर प्रश्नांत जसे जीवनाचा उद्देश काय असतो? सुखदुःखांचा अर्थ काय निघतो? प्रत्येकाच्या भाग्योदयात भिन्नता का असते. मरणानंतर माणसाचे काय होत असते? मरण म्हणजे विस्मृतीत लय पावणे का? अमरत्वाच्या सिद्धान्तात काही अर्थ असतो का? माणसाचा विश्वास दृढ होण्यासाठी काही कल्पित गोष्टी असतात का? कैसीची अतींद्रिय शक्ती ह्या प्रश्नांना काय उत्तरं देणार हे त्यांना बघायचे होते.

१९२३ साली ‘लॅम्स’ने कैसीला सहकुटुंब त्याच्या गावी बोलावले. त्यांनी कैसीला संमोहन अवस्थेत त्यांच्या जन्मपत्रिकेबद्दल प्रश्न विचारलेत. कैसीने लॅम्सच्या जन्मपत्रिकेचे विश्लेषण करताना तो पूर्वजन्मीचा तपस्वी होता असं सांगितले.

पूर्वजन्माचा उल्लेख निघाला नसतानाही कैसीच्या ह्या बोलण्याने ‘लॅम्स’ उत्तेजित झालेत, कारण त्यांची विचारणा फक्त जन्मपत्रिकेचीच होती. कैसीचे सांगणे जर खरे ठरले असते तर दर्शनशास्त्र, धर्म आणि मनोविज्ञान ह्यांच्या अन्यार्थात पूर्ण फरक पडणार होता. ‘लॅम्स’ने शोध पुढे

चालूठेवण्याचा निश्चय केला. कैसीची इच्छा नसतानाही त्याने लॅमर्सना होकार दिला.

‘कैसी’च्या बायकोने, त्याच्या दोन मुलांनी आणि स्टेनोग्राफर ‘ग्लेडीस डेविसने’ त्याला त्यांच्या पूर्वजन्मांची माहिती विचारली. कैसी त्याच्या एका मुलाला म्हणाला, “तू गेल्या चार जन्मांत वैज्ञानिक होतास. प्रयोग करून शोध लावत होतास. पण आता तू सांसारिक आणि स्वार्थी होत चालला आहेस.” कैसी त्याच्या दुसऱ्या मुलाला म्हणाला, “तू फार चिडचिडा आहेस. तुझांवागण योग्य नाही. तुझ्या ‘मिस्ट्र’ आणि इंग्लंडच्या पूर्वजन्मात ह्या स्वभावामुळे तुला दुःख सहन करावे लागले आहे. आता तरी स्वतःवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न कर.”

शक्तीचा उदय

एकदा ‘एडगर कैसी’ संमोहन अवस्थेत असताना त्याला त्याच्या पूर्वजन्मासंबंधी विचारले होते. अनेक शतकांपर्वी तो इजिप्टमध्ये धर्मोपदेशक होता. त्यावेळी त्याला काही सिद्धी प्राप्त झाल्या होत्या. पण अहंकार, हटवादी स्वभाव आणि स्वैराचारामुळे त्या सिद्धींचा गैरवापर झाला होता. परिणामी सिद्धी नष्ट झाल्या होत्या. नंतरच्या जन्मात तो डॉक्टर होता. लढाईत जखमी होऊन पडून होता. अन्नप्राण्याविना तो तीन दिवस तडफडत होता. नंतर स्वेच्छेने त्याने प्राण सोडले होते. त्याला त्या जन्मात वैद्यकीय व्यवसाय करत असताना मनाला शरीर बंधनातून मुक्त करण्याची हातोटी गवसली होती. त्याच्या जीवनातील गुण व दोष हे पूर्वजन्मांच्या संस्काराचे फलित आहे ही गोष्ट त्याने जाहीर केली होती. अहंकार आणि स्वैच्छारातून मुक्ती मिळावी म्हणूनच त्याला हा जन्म मिळाला होता. त्याला प्राप्त झालेल्या अतींद्रिय शक्तीचा वापर त्याने स्वार्थासाठी करावा की मानवसेवेसाठी करावा हा प्रश्न त्याच्यासमोर उभा ठाकला होता.

पुनर्जन्म हा उत्कांती सूचक असतो

त्या वेळी कैसी हा द्विधा मनःस्थिती होता. तो संमोहन अवसेथेत असताना जे सांगत त्याचे खंडन तो करू शकत नव्हता आणि दुसरीकडे तो धर्मपरायण ख्रिश्चन असल्याने पुनर्जन्माचा सिद्धांत त्याला मानवणारा नव्हता. ‘लॅमर्स’ने यथाबुद्धि त्याचे समाधान करण्याचा प्रयत्न केला होता.

“पूर्वजन्म ही क्रमविकासाची एक प्रक्रिया असते. माणूस पृथ्वीवर अनेक जन्म घेत असतो. कधी पुरुष म्हणून तर कधी स्त्री म्हणून जन्म घेत असतो. प्रत्येक जन्मात त्याचा धर्म वेगळा असू शकतो. एका जन्मी श्रीमंत तर पुढच्या जन्मी निर्धन राहू शकतो. माणूस परिपूर्णितेला पोहोचेपर्यंत त्याची उत्कांती सुरुच राहणार असं येशू ख्रिस्ताने म्हटले आहे. आपण हातमोजे जसे बदलतो तसं माणसाचे शरीर बदलत असतं. शॉपेनोहर, इमर्सन, वॉल्ट, हिटमैन, गटे, ब्रूनो, प्लॅटोनस आणि प्लेटो ह्या प्रसिद्ध पाश्चिमात्य तत्त्वचिंतकांच्या पुनर्जन्मावर विश्वास होता.

(क्रमशः)

संदेश विवेकानन्दाचा

श्री अरविंद स. हर्षे

अथर्विद क/७ तेजसनगर, कोथरुड, पुणे-४११०३८

सार्थ करू संदेश तयांचा

संघटनेच्या कार्या लागुनी ॥१॥

उठ बंधुनो! जागे होऊनी

ईमित अपुले, साध्य करा।

वेदांचा संदेश हाच तो

नरेंद्र सांगे युवकांना ॥२॥

कोटी कोटी ते वाट पाहती

दीन दरिद्री तसेच अज्ञानी।

तलमळु द्या ते हृदय आपुले

उत्थानास्तव अशा जनांच्या ॥३॥

नकोच आम्हा मोक्ष मुक्ति ती

स्वतःपुरती असलेली।

मनी आमुच्या असे आस ती

जगद् हित ते साधण्या ॥४॥

यत्न करूनी आणू वैभव

भारतभूला पुन्हा एकदा।

पुनरपि नांदे शांति येथे

धर्म सनातन पुन्हा स्थापिता ॥५॥

केसरी वृत्तपत्र आणि स्वामी विवेकानंद (पूर्वार्थ)

डॉ. सौ. सुरुचि पांडे

सी-९, भोसले पार्क, सहकारनगर क्र. २., पुणे-४११००९.

लोकमान्य टिळक आणि स्वामी विवेकानंद यांच्या संबंधाबद्दल आता आपल्याला काही गोष्टी ठाऊक झालेल्या आहेत. स्वामीजींचे पुण्यातील विचुकर वाड्यातील वास्तव्य, त्यांनी मांडलेले विचार, महाबळेश्वर येथे श्री. मोरोपंत जोशी यांच्या घरी त्यांचे वास्तव्य आदी घटना आता आपल्याला ज्ञात आहेत.

या लेखात विशेष करून, लोकमान्य टिळकांच्या केसरी वृत्तपत्रात स्वामीजींच्या संदर्भात प्रसिद्ध झालेल्या बातम्या कशा होत्या याची माहिती दिलेली आहे. “स्वामी विवेकानंद आणि पाच दीपस्तंभ” ह्या पुस्तकाचे लेखन करीत असताना पुण्यातील केसरी वृत्तपत्राच्या संग्रहातून काही संदर्भ मी शोधत होते. तेव्हा ह्या बातम्या आढळून आल्या. अन्य वाचकांनाही त्या मुळातून वाचणे रंजक वाटेल.

लोकमान्य टिळकांचे स्वामीजींवर अतिशय प्रेम होते व ते स्वामीजींची महानता पुरेपूर जाणून होते. त्यांच्या याच आस्थेचे प्रदर्शन प्रस्तुत कात्राणांमध्ये आपल्याला दिसेल.

१) पहिले वृत्त आहे ते स्वामीजींनी शिकागो सर्व धर्म परिषदेत जे अमाप यश मिळवले त्याबद्दलचे.

“शिकागो प्रदर्शनाचे वेळी अमेरिकेत सर्व धर्माची जी एक मोठी परिषद भरली होती त्यावेळी हिंदुस्थानातील रा. रा. गांधी, रा.ग. नगरकर, बाबू प्रतापचंद्र सेन आणि स्वामी विवेकानंद ही मंडळी तिकडे गेली होती व त्यांनी जी तिकडे व्याख्याने दिली त्यांवरून हिंदुधर्माचे महत्त्व तिकडील लोकांस चांगल्या रीतीने कळून आले असे म्हणतात. आपल्या इकडील वेदान्त ग्रंथांतून ईश्वर आणि जीव यांचे स्वरूप व त्यांचा परस्परसंबंध यांचा जितका खुलासेवार, सूक्ष्म आणि सप्रमाण विचार केलेला असतो त्याच्या शतांश देखील खिस्ती आणि मुसलमानी वगैरे धर्मग्रंथांत सापडत नाही हे आता अगदी निर्विवाद सिद्ध झाले आहे. प्रो. मॅक्समुल्लर, प्रो. शोपेनहोर, प्रो. ड्यूसेन आदी करून पाश्चात्य विद्वानांनी वेदान्ताचे वर्चस्व पूर्णपणे सिद्ध केले आहे व त्याच धोरणावर स्वामी विवेकानंद यांनी शिकागो येथे भरलेल्या विश्व-धर्म परिषदेसमोर हिंदुधर्मवर व्याख्यान दिले

होते. या व्याख्यानावर अमेरिकन वर्तमानपत्रांतून जे अभिप्राय आले आहेत त्यावरून असे दिसते की, स्वामींचे व्याख्यान अमेरिकन लोकांस आवडले इतकेच नव्हे, तर त्यांच्या कोटिक्रमाचे व समयसूचकतेचे त्यांस मोठे नवल वाटले आणि स्वामींनी सांगितलेली खिस्ती धर्मातील व्यंगे त्यांनी मोठ्या उत्सुकतेने ऐकून घेतली. खिस्ती लोकांप्रमाणे हिंदू लोक इतर धर्मातील लोकांस बाटविण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत तर फक्त हिंदूधर्मात असलेली जीवेश्वर स्वरूपाची माहिती इतरांस सांगून वेदान्त विचाराकडे त्यांची (मग ते कोणत्याही धर्मातील असोत) मन प्रवृत्त करितात ही गोष्ट चांगली आहे असे पुष्कळ अमेरिकन पत्रकारांनी व गृहस्थांनी कबूल केले आहे. आमचेकडे नुकतीच अॅनी बेझंट बाईची व्याख्याने झाली त्यांचा रोखी याचप्रमाणे होता. वेदान्तदृष्ट्या मारुतीच्या पूजेत आणि खिस्ताच्या पूजेत काही भेद आहे असे नाही व त्यांपैकी एक पूजा मूर्तीची आहे व दुसरी मूर्तीची नाही एवढ्याने विशेष भेद होतो असे मानण्यासही फारसा आधार नाही. याकरिता जीवेश्वरस्वरूप ओळखणे हाच खरा धर्म अशी विद्वान लोकांची आमचेकडे पूर्वी समज होती व पाश्चात्य राष्ट्रांतूनही आता तशीच होत चाललेली आहे. स्वामी विवेकानंद यांच्या व्याख्यानाचा गोषवारा पुढे एखाद्या खेपेस देऊ. आज त्यांच्या नावाचा येथे उल्लेख करण्याचं कारण इतकंच की, मद्रासेस एक मोठी जाहीरसभा भरून ज्यांचे नुकतेच आभार मानण्यात आले त्यांनी केलेल्या कामाची वाचकांस थोडी तरी माहिती मिळावी. हिंदू संन्यासी आगबोटीत बसून अमेरिकेत गेले आणि तेथे आपल्या भाषणाने वेदान्ताचे महत्त्व त्यांनी खिस्ती लोकांच्या लक्षात आणून दिले या काही लहानसान गोष्टी नव्हेत. शिकागो येथे भरलेल्या पहिल्या विश्वधर्मपरिषदे इतक्याच महत्त्वाच्या या दोन गोष्टी होत. स्वामी विवेकानंद हे मूळ कलकत्याचे राहणारे असून त्यांस अमेरिकेत जाण्यासाठी मद्रासच्या लोकांनी मदत केली होती. कलकत्याचे लोकांस स्वामींचे गुण आता कळू लागले आहेत असे म्हणतात.”

२) दुसरे वृत्त आहे ते स्वामीजी विदेशातून मायदेशात

परतले त्याचे वर्णन करणारे.

“युरोप व अमेरिका खंडातील आपली वेदान्त विषयावरील व्याख्यानमाला आटपून ह्या महिन्याचे प्रारंभास स्वामी विवेकानंद मद्रास इलाख्यात परत आले. युरोपात व अमेरिकेत लोकांना अद्वैतवाद शिकवून हजारो लोकांना स्वामी महाराजांनी पूर्ण वेदाभिमानी बनविले आहे. स्वदेशास परत आल्यावर स्वामी महाराजांचा चोहोकडे जयजयकार क्हावा ह्यात काही नवल नाही. ज्याने अमेरिकिन लोकांना हिंदुधर्माचे श्रेष्ठत्व कबूल करावयास लावले, “हिंदुस्थानात मिशनरी पाठविणे म्हणजे पूर्ण वेडेपणा आहे” असे उद्भार त्याच तोऱ्यून काढले, व सर्व धर्मशील जगाने मान डोलवावी अशी अत्युत्तम धर्मतत्त्वे पाहिजे असल्यास ती हिंदुस्थानापासूनच शिकली पाहिजेत, अशी खात्री जाड कवटीच्या अंग्रेज मारवाड्यांचीही ज्यानं केली, त्या स्वामी विवेकानंदाला कोठे ठेवू असे मद्रासचे लोकांना होऊन जावे हे अगदी स्वाभाविक आहे. स्वामी विवेकानंदांची वक्तृत्वशक्ती मानुषी नसून दैवी आहे असे कित्येक युरोपियन पत्रकारांचे म्हणणे आहे. वेदान्तासारिका सत्याने ओर्थंबलेला विषय व स्वामी विवेकानंदांसारखा दैवी वक्ता असा योग जुळून आल्यावर स्पर्शेद्रियांचे चोचले करण्यात गुंग झालेल्या पाश्चिमात्यांना झोपेतून जागे झाल्यासारखे होऊन स्वामी महाराजांचे पाय घटू धरावेत असे वाटू नये तर क्हावे तरी काय? मद्रास शहरी स्वामी विवेकानंदांनी ज्या वेळी प्रवेश केला, त्या वेळचा थाट सार्वभौम राजाच्या थाटासही लाजविण्यासारखा होता व आजपर्यंत पूर्वी कधीही लोकांची इतकी उत्सुकता, एवढी गर्दी व असा टोलेजेंग समारंभ कोणीही पाहिला नसेल असे मद्रासच्या सुधारक पक्षाच्या वर्तमानपत्रकाराचेही म्हणणे आहे. स्वामी विवेकानंदांचे ख्रिस्ती राष्ट्रात अल्प अवकाशात पाच हजार चेले झाले म्हणून “ज्ञानोदया” सारख्या कट्ट्या मिशनरी पत्राचे डोळ्यांत स्वामी विवेकानंद सलो; पण त्यांनी ख्रिस्ती राष्ट्रांत हिंदुधर्माचे वतीने जो जय मिळविला, तो जय ख्रिस्ती धर्माचा न्हासकाळ अगदी जवळ येऊन ठेपला आहे हे सिद्ध करण्यास पुरेसा आहे असे प्रत्येक विचारी मनुष्यास वाटल्यावाचून राहणार नाही.”

* * *

“स्वामी विवेकानंदांचे पूर्वाश्रमाचे नाव नरेंद्रनाथ दत असे आहे. ह्यांचा वडिलोपार्जित धंदा वकिलीचा आहे. विवेकानंद हे कलकत्ता युनिवर्सिटीचे ग्रॅज्युएट असून, रामकृष्ण परमहंसाची दीक्षा घेण्यापूर्वी वकिलीच्या धंद्यातील

डावपेच समजून घेण्याकरिता हे काही दिवस एका अटर्नीचे हाताखाली उमेदवार होते. ह्याच वेळी रामकृष्ण परमहंस ह्यांच्या दर्शनास ते वारंवार जाऊ लागले व ह्यानंतर एक वर्षाचे आतच त्यांनी दीक्षा घेतली. परमहंस रामकृष्णस्वामीची ह्यांच्यावर अतिशय मेहेरबानी असे, हे सांगण्याची जरूर नाही. जर कोणास थियासाफिस्ट लोकांनी वर्णन केलेले महात्मे पाहावयाचे असल्यास त्यांनी परमहंस रामकृष्ण-स्वामीचे दर्शन घ्यावे अशी काही युरोपियन विद्वानांनी स्वामी विवेकानंदांच्या गुरुजींची स्तुती केलेली आहे. परमहंस यांनी समाधी घेतल्यावर, काही दिवस हिमालयाचे पहाडात काढून, स्वामी विवेकानंदांनी हिंदुस्थानचा प्रवास केला. चार वर्षांपूर्वी हे पुण्यात आले होते व डेकन क्लबमध्ये झालेल्या पहिल्या ‘कानव्हरझेशियीनी’चे वेळी ते हजर असून त्यांनी त्या भाषणासमारंभास बराच रंग आणिला होता हे पुण्यातील कित्येक गृहस्थ विसरले नसतीलच. पुण्याहून स्वामी विवेकानंद मद्रासेस गेले व प्रथम मद्रास इलाख्यात ते प्रसिद्धीस आले असे म्हणण्यात हरकत नाही. अमेरिकेतील शिकागोच्या प्रदर्शनाचे वेळी सर्वधर्मींच्या धर्मसभेत जाण्यास मद्रासचे लोकांनी त्यांना मदत केली; ख्रिस्ती धर्माचे वैभव सर्व जगाला दाखविण्याकरिता व इतर सर्व धर्मांकडून अजिक्यपत्र येशूस मिळवून देण्याकरिता, अमेरिकेतील मिशनरींनी धर्मसभा केली; पण स्वामी विवेकानंदांनी हिंदुधर्माच्या केलेल्या विवेचनामुळे दुसऱ्यांना जाळून खाक करण्याकरिता पेटविलेल्या अग्नीत स्वतःच होरपळून मरावे अशासारखी ख्रिस्ती मिशनरींची स्थिती झाली. शिकागोच्या धर्मसभेमुळे ख्रिस्ती धर्माचा काही नफा झाला आहे काय! असा प्रश्न केला असता, ख्रिस्ती धर्म कथिलाची जिल्हई ठरून, हिंदुधर्माची थोरवी मात्र सर्व विचारी लोकांच्या नजरेत भरली असेच प्रत्येकास उत्तर द्यावे लागेल.”

* * *

“गेल्या आठवड्यात मद्रासला स्वामी विवेकानंदांची चार पाच व्याख्याने झाली. ह्या व्याख्यानांनी मद्रासच्या लोकांची मने जाडून भारल्याप्रमाणे स्वामी महाराजांचे चरणी लागलेली आहेत. डॉ. बॅरोज व स्वामी विवेकानंद हे एकाच वेळी मद्रासेस असण्याचा संभव आहे. त्यावेळी “सुधारलेले” शिकलेले मद्रासचे लोक डॉ. बॅरोजचा सन्मान दुःखपर्यवसायी न करतील असा बंदोबस्त आमच्या पुण्याचे “शहाणे” करतीलच. स्वामी विवेकानंदांपुढे डॉ. बॅरोजचे तेज काहीच पडणार नाही अशी आम्हास भीती वाटते. स्वामी

विवेकानंद हे जगातील इतर धर्मांमध्ये असा मोठा थोरला दोष काढतात की हे सर्व धर्म एखाद्या व्यक्तीवर अवलंबून आहेत. बाईबलांतून ख्रिस्ताची मूर्ती काढून घेतली की पाश्चिमात्यांच्या धर्माचा चुराडा झालाच; महमदाला लपविले, तर कुराणात मुसलमानी धर्म कोठेसा आहे ते कोणासही विद्वान काजीस सांगता यावयाचे नाही. इंग्लंडात कॉमवेलचा जयजयकार करणारे व त्याचे अनुयायी म्हणवून घेणारे लोक आहेत; बोनापार्टच्या घराण्यास पूज्य मानणारांची संख्या फ्रान्स देशात बरीच आहे; त्याच नमुन्याची पण मोठ्या प्रमाणावर येशू व महंमद यांची पूजा चालली आहे. हिंदुधर्म व्यक्तीवर अवलंबून नसून वेदान्तातील निर्मल व सत्य धर्मतत्त्वांवर रचलेला आहे; व हिंदुधर्माला ‘विभूतिपूजे’चे स्वरूप नसून ‘विभूतिपूजे’त अतिसूक्ष्म प्रमाणाने दिसणाऱ्या सत्य प्रमेयांनी हा रचलेला आहे. हिंदुधर्मातील देव आमचेच एकट्याचे नसून सर्व जगाचे आहेत व जगातील इतर धर्मांच्या देवांना हिंदुधर्माच्या आवाराच्या बाहेर जाताच येत नाही; कारण हिंदुधर्म वेदान्तातील सत्य धर्मतत्त्वांच्या सरहदीचे आत सर्व दृश्य व अदृश्य विश्वाचा समावेश होतो. ही वेदांतातील तत्त्वे सर्व जगाला शिकविण्याचा जर कोणाचा अधिकार असेल, तर तो हिंदूचाच आहे. बाह्यसृष्टीवर ताबा मिरविणाऱ्या पाश्चिमात्यांना अंतस्थ आत्म्याची ओळख करून देण्याचे पुण्य हिंदूंनी घेतले पाहिजे. बाह्यसृष्टीवर वर्चस्व व अंतस्थ आत्म्याचे ज्ञान ही मनुष्यास होईपर्यंत तो खन्या सुधारणेच्या मार्गात लागला नाही, असे म्हटल्यास हरकत नाही.”

* * *

“एक विवक्षित हेतु साधण्याकरिता प्रत्येक राष्ट्र जन्मास आले आहे. आपल्या बरोबरीच्या इतर राष्ट्रांतील बांधवांवर राज्यसत्ता मिरवून त्यांना गुलामगिरीची दुःखे भोगावयास लावण्याकरिता इंग्लंडचा अवतार आहे; मनुष्यांमध्ये ऐहिक स्वतंत्रता व शरीराची मिजास वाढविण्याकरिता अमेरिका मेहनत करीत आहे; व अखिल विश्वांतील परम गुद्या धर्मतत्त्वे शोधून काढून दांडग्या असुरांचा जगावर थयथयाट चालला असता त्या तत्त्वांची योग्य जोपासना करून, निर्मल सत्याचा व वेदान्ताचा ध्वज युरोपखंडात व इतर ठिकाणी फडकविण्याकरिता हिंदुस्थान देश आहे, असे स्वामी विवेकानंदांचे मत आहे. हे काम अंगावर घेण्याकरिता स्वार्थत्याग करून तरुण हिंदूनी देशोन्ती करण्यास झाटले पाहिजे; अशा रीतीने काम करण्यास तयार असलेल्या लोकांच्या संस्था स्थापण्याकरिता स्वामी विवेकानंद येत्या पावसाळ्यात हिंदुस्थान देशभर फिरणार आहेत. त्या वेळी ते पुण्यास येतीलच. सर्व हिंदुलोक एका वैभवशाली व विस्तीर्ण जहाजात बसले आहेत, परंतु आता त्या जहाजाला काही ठिकाणी छिद्रे पडली आहेत. ही छिद्रे बंद करून जहाज दुरुस्त करण्याच्या कामी आपल्या हातून होईल तितकी मदत करण्यास स्वामी विवेकानंद तयार आहेत. हिंदुस्थानाने त्यांची सेवा घेतल्यास त्यांना अत्यांनंद होणार आहे; पण त्यांच्या मायदेशाने जर त्यांना बाहेर डिडकारून लाविले तरी देखील ते आमच्यातच येऊन आमच्या बरोबर दुःखार्णवात बुडण्यास तयार आहेत! स्वामींचे उद्योग सफल होवोत अशी आमची मनापासून इच्छा आहे.”

○ ○ ○

भारतात, गेली कित्येक वर्षे, धर्म ही बाब निश्लेशी होऊन गेली आहे. आपल्याला ती क्रियाशील करावयाची आहे. धर्म हा प्रत्येकाच्या जीवनात उत्तरावा असा प्रयत्न मला करावयाचा आहे. प्राचीन कालाप्रमाणे या देशात धर्म हा राजप्रासादापासून तो अत्यंत गरीब अशा श्रमिकांच्या झोपड्यांपर्यंत सर्वत्र प्रविष्ट झाला पाहिजे. धर्म हा आपल्या जातीचा समान असा वारसा असून आपल्या जातीचा तो जन्मसिद्ध हक्क आहे, तो प्रत्येकाच्या दाराशी मुक्तपणे पोहोचविला पाहिजे. भारतात धर्म ही गोष्ट वायूप्रमाणे प्रत्येकास मुक्तपणे व सुलभतेने उपलब्ध असली पाहिजे. भारतात आपल्याला हेच कार्य करावयाचे आहे; पण संकुचित स्वरूपाचे संप्रदाय स्थापून व क्षुल्लक मतभेदांच्या मुद्द्यांवरून भांडून ते कार्य साध्य होणार नाही. ज्या मुद्द्यांवर आपले सर्वांचे एकमत आहे त्याच मुद्द्यांचा आपण प्रचार करू या, आणि मग मतभेदांवरून होणारे कलह आपोआप थांबतील. मी भारतीयांना वारंवार हेच सांगतो ... एखाद्या खोलीत शेकडो वर्षांपासून अंधार असेल तर तेथे जाऊन केवळ ‘अंधार! अंधार!’ असे ओरडत बसण्यात काय अर्थ आहे? त्यामुळे अंधार नाहीसा होईल काय? आत प्रकाश आणा की अंधार तत्क्षणी नाहीसा होईल.

— स्वामी विवेकानंद

ध्यान आणि आध्यात्मिक जीवन

स्वामी यतीश्वरानंद, अनु.: स्वामी ब्रह्मस्थानंद

श्रीमत् स्वामी यतीश्वरानंद महाराज (इ.स. १८८९-१९६६) रामकृष्ण-संघाचे वरिष्ठ संन्यासी आणि रामकृष्ण मठ व रामकृष्ण मिशन, बेलुर मठाचे महाउपाध्यक्ष होते. आध्यात्मिक अधिकारी पुरुष म्हणून ते प्रसिद्ध होते. युरोपमध्ये ७ वर्षे आणि अमेरिकेमध्ये १० वर्षे त्यांनी श्रीरामकृष्ण-विवेकानंद आणि वेदान्त-ज्ञानाचा प्रचार केला. त्यांनी मुंबई, चेन्नई (मद्रास) व बंगलोर येथील रामकृष्ण मठाचे क्रमाक्रमाने अध्यक्षपदही भूषविले आहे.

ध्यानयुक्त आध्यात्मिक समन्वयी जीवनाचा आदर्श त्यांनी आपल्या जीवनात दाखविला आहे. ते साधु-संन्याशांसाठी व गृहस्थ-भक्तांसाठी प्रेरणास्थान होते. सर्व प्रकारच्या साधकांना उपयोगी होईल अशा त्वांने त्यांनी बरेच लिखाण केले आहे. त्यांतील अतिशय प्रेरणादायी अशा *Meditation and Spiritual Life* या ग्रंथाचा अनुवाद जीवन-विकासाच्या वाचकांसाठी क्रमशः प्रकाशित करण्यात येत आहे.

महाजनो येन गतः स पन्थाः

भारत आणि हिंदूधर्म

रॅम्से मँकडोनाल्ड नामक एका चिंतनशील इंग्रज सज्जनाने एक उद्बोधक विधान केले आहे : 'भारत आणि हिंदूधर्म पद्धतशीरपणे देह आणि आत्म्याप्रमाणे परस्पर संबंधित आहे.' भारत हा जणू देह असून हिंदूधर्म अथवा ज्याला सनातन धर्मम्हणे अधिक सयुक्तिक होय, हा जणू आत्मा आहे. शतकानुशतके विदेशी आक्रमणे व देशाचे राजनैतिक विभाजन होऊन सुद्धा हिंदू संस्कृतीचे ऐक्य सदैव अबाधित राहिले आहे आणि देशाच्या एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी तीर्थयात्रेकरूळची तीर्थयात्रा नेहमीच मुक्तपणे प्रवाहित होत आहे. हिंदू धार्मिक संस्कृती केवळ अविनाशीच नक्हे तर गतिशील सुद्धा आहे. तिच्या दीर्घ ऐतिहासिक कालावधीत तिच्यात अनेक परिवर्तने झालीत. येथेसुद्धा पुन्हा देह व आत्म्याची उपमा लागू पडते. हिंदूधर्माची मूलभूत तत्त्वे, जसे ब्रह्म आणि आत्म्याचा सिद्धान्त, जीवनाचे ध्येय - ईश्वर-साक्षात्कार, कर्म-सिद्धान्त, ब्रह्माण्डाची सृष्टी व लयाची उपपत्ती इत्यादी हिंदूधर्माचे मूल सिद्धान्त हिंदूधर्माचा आत्मा होय, आणि या सिद्धान्तांची जीवनात उपयोजना त्याचा देह होय. आत्मा अपरिवर्तनशील राहिला आहे, पण बाह्य देह मात्र वेळोवेळी बदलत राहिला आहे.

हिंदूधर्मामध्ये प्रथम क्रांतिकारक परिवर्तन शंकराचार्यांनी आचार्य शंकरांनी आणले. त्यांनी अद्वैत-

दर्शनाला सुदृढ पायावर प्रतिष्ठित केले. त्यांच्यानंतर रामानुजाचार्य व मध्वाचार्य झाले. या तीन महान आचार्यांचा जन्म दक्षिण भारतातील तीन भिन्न ठिकाणी झाला. त्यांनी हिंदूधर्माच्या अद्वैत, विशिष्टाद्वैत व द्वैत या तीन भिन्न परंपरा पुनःस्थापित केल्या. त्यांनी हिंदूधर्माच्या पुरातन तत्त्वांना सुसंबद्धपणे पुनःप्रतिपादित करून सुदृढ तत्त्वज्ञानाचा आधार दिला. त्यांनी समस्त भारतात संचार केला आणि लोकांना - विशेषतः उच्च वर्णाच्या लोकांना हिंदूधर्मार्तीर्गत धार्मिक समुदायांमध्ये संघटित करून त्यांच्यामध्ये नवीन प्राण फुकले.

या दर्शन-प्रणालींमध्ये प्रतिपादित विचारांची शक्ती सर्वसाधारण लोकांपर्यंत कशी पोहोचली? साधु-संतांच्या माध्यमातून. भारताने स्मरणातीत काळापासून शेकडो संत-महात्मे निर्माण केले आणि तो अजूनही करीत आहे, त्यांनी जाति-निरपेक्षपणे लोकांमध्ये संचार केला आणि सर्वत्र धर्माचा प्रसार केला. ते समाजातील विभिन्न स्तरांमधून आले. त्यांच्यापैकी अधिकांश गृहस्थ होते, परंतु ते सांसारिक आसक्तीपासून मुक्त होते. ते आचार्याप्रमाणे संस्कृत भाषेत नक्हे, परंतु स्थानिक लोकभाषांमध्ये बोलले आणि लोकांना त्यांनी शिकवण दिली. यांच्यापैकी अनेक संत महान कवी होते, ज्यांची हृदयस्पर्शी भजने भारताच्या सुदूर गावांमध्ये आजतागायत गायिली जातात. त्यांनी मुक्तीचा मुख्य उपाय म्हणून भगवद्भक्तीचा उपदेश केला. ह्या महानतम संतांमध्ये

काही महिला सुद्धा होत्या.

दक्षिण भारतातील अल्वार संत

बौद्धकालानंतर उदित होणाऱ्या संतांमध्ये अल्वार नामक तामिळ संतांचा समुदाय आद्यतम संत समुदाय होता. ते सर्व विष्णूचे उपासक होते. या देवतेचा उल्लेख वेदामध्ये आहे. विष्णूची उपासना करणारा प्रसिद्ध असा विशेष भागवत संप्रदाय भारताच्या पश्चिमोत्तर भागात ख्रिस्ताच्या ५०० वर्षे आधीसुद्धा अस्तित्वात होता. ते विष्णूचा अवतार म्हणून कृष्णाची उपासना करीत होते. काही प्राचीन हिंदू राजे, विशेषत: गुप्तवंशीय या संप्रदायाचे अनुयायी होते. तसेच दक्षिण भारताचे पल्लव वंशीय राजे सुद्धा वैष्णव होते. अल्वार संतांची चरित्रे पौराणिक आख्यायिकांनी भरलेली आहेत; आणि त्यांच्या जीवन-काळाचे बरोबर निर्धारण करणेसुद्धा शक्य नाही. आधुनिक विद्वानांच्या मतानुसार ते इसवी सनाच्या सातव्या आणि नवव्या शतकात भरभराटीस आले होते. त्या सर्वांच्या बाबतीत महत्वाची गोष्ट ही आहे की, ते सर्व थोर रहस्यवादी साधक होते, आणि त्यांनी आपले अनुभव त्यांच्या काव्यांमधे, भजनांमधे लिपीबद्ध केले आहेत.

एकूण बारा अल्वार संत झालेत. सर्वात आधीचे चार अल्वार संत बहुतकरून समकालीन होते. पोइगई, भूटा आणि पे या प्रथम तीन अल्वारांविषयी एक मनोरंजक घटना आहे. एके दिवशी वादळ आले असताना या ब्रमणशील तीन संतांनी एका लहान कुटीमध्ये आश्रय घेतला. ती कुटी इतकी लहान होती की तिथे जेमतेम तिथांना उभे राहण्यापुरती जागा होती. लगेच त्यांना आपल्यामधे चौथ्या व्यक्तीच्या उपस्थितीचा अनुभव होऊ लागला, परंतु ती त्यांना दिसत नव्हती. त्यांनी जाणले की ती व्यक्ती आणखी कोणीही नसून स्वयं ईश्वर होय आणि प्रत्येक संत आपापला अनुभव वर्णन करताना भजन म्हणू लागला. असे म्हणतात की पोइगई अल्वाराचा अनुभव परज्ञान - उच्चतर प्रज्ञा - होता, भूटा अल्वाराचा अनुभव यराभक्ती होता आणि पे अल्वाराचा अनुभव परमज्ञानहोता. जेव्हा साधु-संत एकमेकांना भेटतात तेव्हा ते केवळ ईश्वराविषयी बोलतात आणि त्याचे गुणगान गातात. याउलट संसारी लोक एकमेकांना भेटतात तेव्हा ते संसारी गोष्टीविषयीच चर्चा करतात, तर्कवितर्क करतात आणि आपसात भांडतात.

आपण आधुनिक लोक जीवनातील काव्य-बोध

हरवीत आहोत त्यामुळे उच्चतम भाव-भावना ज्या आपल्या संतांच्या आणि ऋषींच्या हृदयांना परिपूर्ण करीत असत आणि ते दिव्य प्रेम व आनंद सर्वाना वितरित करण्यास तत्पर असत, त्या आकलन करण्याची आपली क्षमतासुद्धा आपण हरवून बसत आहोत. अशा उच्चतम भावनांच्या अनुभवांखेरीज मनुष्याचे मूल्य शून्य आहे. जेव्हा हृदय व मेंदू रिकामे झाले तेव्हा आपल्यामध्ये काय शिल्लक राहिले? हृदय दिव्यप्रेमाने व मेंदू ईश्वरीय दिव्य विचारांनी परिपूर्ण करायला हवेत, आणि परिणामतः हे सर्व आपल्या शुभ कर्माच्या रूपाने अभिव्यक्त व्हायला हवे. हाच आध्यात्मिकतेचा मुख्य विषय आहे आणि हा मुद्दा आपण कधीही विसरायला नको.

अल्वार परमात्म्याला परम प्रेमास्पद मानीत होते. म्हणून आपल्याला त्यांच्यामध्ये असा प्रेमोन्माद दृग्गोचर होतो. हे श्रीवैष्णव संप्रदायाचे महान संत भगवंताप्रती विभिन्न भाव हृदयात बाळगून आगाधना-उपासना करीत असत. नम्माळवार जे शटकोप वा शटारी म्हणूनही प्रसिद्ध आहेत, सर्व अल्वारांमध्ये महान होते. ते सापेक्षरीत्या वेल्लाळ या निम्न जातीचे होते. त्यांनी चार काव्यांची रचना केली आहे, जे प्राय: चार तामीळ वेद म्हणून प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यापैकी सर्वात महत्वाचे तिरुवाइमोळी काव्य आहे. या स्तोत्र-काव्यामध्ये त्यांनी परमात्म्याची स्तुती सर्वव्यापी आध्यात्मिक सत्ता, जी भक्तांसाठी अत्यंत सुंदर मानवरूप धारण करते, अशी केली आहे.

आणखी एक महान तिरुमंगई अल्वार संतकवी होऊन गेले, जे चोर (कल्ला) जातीचे होते आणि संत होण्याच्या आधी काही वर्षे डाका टाकून लूटमार करीत होते. दुसरे एक प्रसिद्ध संत तिरुप्पाण अल्वार होते ज्यांचा तथाकथित अस्पृश्यांच्या कुटुंबात जन्म झाला होता. ते विष्णूची स्तुती गात असत आणि गात असताना भावावस्थेत देहबांध हरवीत असत. एके दिवशी जेव्हा ते कावेरी नदीच्या तीरावरील प्रसिद्ध रंगनाथाच्या मंदिरासमोर भावावस्थेत बसले होते तेव्हा मंदिराचा मुख्य पुजारी देवतेच्या पवित्र स्नानार्थ जल घेऊन त्याच रस्त्याने आला. या निम्न जातीच्या मनुष्यांजवळून जाताना जल अपवित्र होईल या भीतीने तो तिरुप्पाणावर ओरडला व त्यांना दूर हटण्यास सांगितले. शेवटी त्याने त्यांना दगड फेळून मारला. जखम होऊन दुःख झाल्याने शुद्धीवर येऊन तिरुप्पाण तेथून पळून गेले. तथापि, मंदिरामध्ये पुजाच्याने प्रवेश केल्यावर त्याला गर्भगृहाचे दार

बंद दिसले. त्यावेळी त्याने एक दैवी वाणी ऐकली. त्या दैवी वाणीने पुजाच्याला त्याच्या निष्ठूर, निर्दय कर्माविषयी धमकाविले आणि त्याला त्या जखमी निम्न जातीच्या भक्ताला आपल्या पाठीवर उचलून आणण्यास सांगितले. पुजारी धावत बाहेर गेला आणि भयभीत झालेल्या भक्ताला जबरदस्तीने आपल्या खांद्यावर मंदिरामध्ये आणले. आख्यायिका अशी आहे की तेव्हा गर्भगृहाचे दार उघडले गेले आणि हे संतपुरुष देवतेच्या विग्रहामध्ये विलीन होऊन गेले.

आणखी एक महत्वाचे अल्वार संत झाले आहेत, त्यांचे नाव कुलशेखर होते. ते दक्षिण केरळचे राजा होते. ईश्वरभक्तीने अभिभूत होऊन त्यांनी राज्यत्याग केला आणि आपले उर्वरित जीवन केवळ भगवंताच्या ध्यानामध्ये श्रीरंगम् येथील रंगनाथाच्या मंदिराच्या प्रांगणात आणि शोजारीच व्यतीत केले. त्यांची दीनता इतकी अधिक होती की ते मंदिराच्या पायाच्यावर पडून राहत असत जेणेकरून भक्तांची चरणधूळ त्यांच्या अंगावर पडावी. त्यांनी तामीळ व संस्कृत या दोन्ही भाषेत काव्यरचना केली आहे. एका तामीळ स्तोत्रात ते म्हणतात :

* (वृत्त - इंद्रवज्रा, अक्षरे ११, गण - त त ज ग ग)
व्यापे जगा सत्य पवित्र जे ची। निंदून त्या जे विपरीत घेती।
त्यांची नको संगत क्लेशकारी। तो 'सावळा' हो मज वेड लावी॥

ही आहे भगवंताशी ऐक्य पावण्यास भक्ताच्या हृदयाची व्याकुळता. 'मुकुंदमाला' नामक संस्कृत स्तोत्रात, जे भारतातील सर्वाधिक लोकप्रिय भक्तिगीतांपैकी एक आहे, कुलशेखर संपूर्ण शरणागती सांगतात. त्यांनी गायिले आहे :

* (वृत्त - मंदाकांता, अक्षरे १७, गण - म भ न त त ग)
धर्मामध्ये रुचि न मजला द्रव्य कामोपभोगी
होवो ते ते नशिबि लिहिले पूर्व-कर्मानुसारी।
आहे देवा विनति तुजला, एक ही अंतरीची
जन्मोजन्मी अढळ असु दे, भक्ति द्या पादपद्मी॥१

* (वृत्त - माल्यभारा, विषमचरण - अक्षरे ११, गण - स स ज ग
ग, समचरण अक्षरे १२, गण - स भ र य)
अवनी असु दे असो चि स्वर्ग। असु दे मी नरकात त्याची घोर।
भय दावि मला जरी कृतांत। मरणप्राय चि यातना असोत। ...

१. नास्था धर्मे न वसुनिचये नैव कामोपभोगे
यद्यद्भव्यं भवतु भगवन् पूर्वकर्मानुरूपम्।
एतत् प्रार्थ्यं सम बहुमतं जन्मजन्मातरेऽपि
त्वत्पादाभ्मोरुहयुगगता निश्चला भक्तिरस्तु॥ - मुकुंदमाला, ७

जरी नश्वर देह हा पडेल। प्रभु मी तव पाऊले स्मरीन।
कमले शरदातलीच रम्य। पद हे कोमल रे तसे तुझेच॥२

खरा भक्त जन्म-मरणाच्या फेन्यातून सुटकेची कामना करीत नाही. त्याच्या पक्षी संसाराच्या जंजाळामधून सुटण्याचे ध्येय प्रार्थनीय नाही. जो असंख्य रूपांनी अभिव्यक्त झाला आहे त्या परमेश्वराची भक्ती प्राप्त करणे हेच त्याचे सर्वश्रेष्ठ ध्येय होय. सर्व महान संतांची हीच सर्वश्रेष्ठ महत्वाकांक्षा असते; आणि हीच महत्वाकांक्षा सर्व आध्यात्मिक साधकांच्या सुद्धा हृदयात स्पंदत राहायला हवी.

जन्माने ब्राह्मण असणाऱ्या दोन किंवा तीन अल्वारांपैकी पेरियालवार वा विष्णुचित्त सर्वात प्रसिद्ध होते. ते आपला वेळ देवासाठी फुलांचे हार गुंफण्यात घालवीत असत. त्यांची प्रसिद्ध कवितातिरुप्लत्तांडू दक्षिण भारताच्या अनेक महत्वाच्या वैष्णव मंदिरांमध्ये दररोज गायिली जाते. प्रेमोन्मादामध्ये निर्माण झालेल्या त्या विलक्षण स्तोत्रामध्ये भक्त स्वतःसाठी आशीर्वादाची याचना करण्याचे विसरून भगवंतालाच सहस्रावधी वर्षे जगण्याचा आशीर्वाद देतो!

त्यांची कन्या आण्डाल (गोदा) होती, जी भारतातील सर्वश्रेष्ठ महिला संतांपैकी अन्यतम म्हणून पूजिली जात आहे. बालपणापासूनच तिची कृष्णाविषयी अनन्य भक्ती होती. एके दिवशी तिच्या पित्याने देवासाठी तयार केलेले पुष्ट्यहार तिने स्वतः घातलेले बघितले आणि तिला दटाविले. परंतु दैवी वाणीने त्यांना सांगितले की तिने (आण्डाळने) घातलेले हार भगवान पसंत करतात. ती स्वतःला भगवंताची वधू समजत असे. परंपरागत आख्यायिका प्रचलित आहे की स्थानीय विष्णुमंदिराच्या पुजाच्याला भगवंताचा आदेश झाला की त्याने आण्डाळला पालखीमध्ये बसवून मंदिरात आणावे. दुसऱ्या दिवशी सकाळी वधूच्या वेशात सुसज्जित होऊन पालखीमध्ये बसून पुष्ट्यल लोकांच्या वरातीसोबत ती मंदिरात पोहोचली. जेव्हा आण्डाळने गर्भगृहात प्रवेश केला, भगवंताने तिचे स्वागत केले आणि ती भगवंताच्या दिव्य देहात विलीन झाली. नंतर आण्डाळच्या जन्मस्थानी श्रीविल्लीपुतूर येथे एक भव्य मंदिर निर्माण झाले आणि आजही या घटनेच्या स्मरणार्थ मंदिरात उत्सव साजरा केला जातो.

२. दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक प्रकामम्।
अवधारित शारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि॥ - मुकुंदमाला, ८

आण्डाळ प्रतिभाशालिनी कवयित्री होती. तिने रचलेली तिरुप्पावै ही कविता मार्गशीर्ष महिन्यात दक्षिण भारतात सर्वत्र गायिली जाते. या कवितेच्या एका कडव्यात भगवंताच्या गुण-महात्म्याचे चिंतन आणि त्याचे ध्यान केल्याने समस्त अशुभाचा कसा नाश होतो याचे ती वर्णन करते.

* (मात्रा वृत्त - सूर्यकांत/समनुदित मदना, मात्रा - २७-८, ९९)

पावन होऊन देह-मनाने, सुमनांजलि अर्पुनी
आळविते मी तन्मयतेने, नाव तुझे श्रीहरी।
पावनतेची मूर्ति निरंतर, राहे मम अंतरी
मथुरेचा मायावी बालक, मनमोहन श्रीहरी।
पावन भंगल महान जीवन, तुझेच यमुनापती
गोप चिमुकला व्रजभूमीचा, भास्कर तेजोनिधी।
जन्म देउनी धन्य देवकी, धन्य यशोदा जगी
बांधुन ठेवी दावायाने ती, निराकार तो हरी।
र्पवत जळती पापांचेही, मुकुंद स्मरता मनी
जळून जाती ढीग रुईचे, अनल स्पर्शता क्षणी॥

हे कल्याणकारी हरी!!

आण्डाळ भारतातील मधुरभाव-भक्तीच्या उत्कृष्ट उदाहरणां-स्वरूपांपैकी एक आहे. यांत भक्त स्वतःला वधू आणि भगवंताला पती मानते. अंतःकरण शुद्ध झालेला जीवात्मा सर्व आत्म्यांचाही आत्मा असलेल्या परमात्म्याचे नित्य सान्त्रिध्य प्राप्त करण्यासाठी व्याकुळ होतो. आण्डाळने आपल्या प्रियतम प्रभूचे निरंतर चिन्तन करण्यासाठी आपल्या कल्पनाशक्तीचा पुरेपूर उपयोग केला. साधारणत: नाना प्रकारच्या अनित्य विषय-वस्तूंची कल्पना करण्यात आपल्या मानसिक शक्तीचा व्यय होतो, त्या कशा उदात्त कराव्या याचे हे विलक्षण उदाहरण होय. फार मर्मस्पर्शी भाषेमध्ये ती कृष्णलीला वर्णन करते.

* (मात्रा वृत्त - सूर्यकांत/समुदित मदना, मात्रा २७-८, ९९)

पुत्र होऊनी जन्म घेई जो, देवकीच्या उदरी
रातोरातचि पोचविले ज्या, गुपचुप गोकुळ-घरी।
वाढविला जो यशोमतीने, लाडाने श्रीहरी
कृष्ण कृष्ण ही आग धधकती, जाळी कंसा उरी।
कंसाची ती दुष्ट खलबते, उथळून लावी पुरी
बाल मल्ल तो मोहवी मजला, राही नित अंतरी।
भोहुन तुझिया पराक्रमाने, अचंबित होउनी
आले मी रे तुझिया घरणी, कृपा करी मजवरी।
कमलापति हे कमलनयन तू, करिते तव मी सुती
दुःखहरी हे भवभयहारी, तारी मज संकटी।

हे कल्याणकारी हरी!!

थोर वैष्णव आचार्य नाथमुनी यांनी अल्वार संतांच्या सर्व उपलब्ध स्तुति-स्तोत्रांना एका बृहद् चिरस्मरणीय 'नालायिर प्रबंधम्' नामक ग्रंथरूपात संकलित केले. दक्षिण भारतातील श्रीवैष्णव संप्रदायाचे लोक त्या ग्रंथाला इतके पवित्र मानतात की त्याला ते अनुभव वेदान्त - अर्थात् प्रत्यक्ष अनुभवाचा वेदान्त म्हणतात, जे खरेच आहे. नाथमुनींचे उत्तराधिकारी यामुनाचार्य झाले आणि त्यांच्यानंतर दक्षिण भारतातील भक्तिआंदोलनाचे सर्वश्रेष्ठ आचार्य रामानुजाचार्य झाले. त्यांचा जन्म इ.स. १०१७ मध्ये एका धार्मिक पवित्र ब्राह्मण कुळात झाला. त्यांनी आधी यादवप्रकाश नामक प्रसिद्ध अद्वैत वेदान्ती पंडिताजवळ हिंदू शास्त्रांचे अध्ययन केले. परंतु त्यांचे भक्तिप्रवण मन अद्वैत सिद्धान्ताला स्वीकारू शकले नाही; आणि त्यांनी आपल्या स्वतःच्या सिद्धांताचा विकास केला ज्यामध्ये त्यांनी भक्ती व ज्ञानाचे संयोगीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी 'ब्रह्मसूत्रे आणि भगवद्गीता' यांवर भाष्ये लिहिलीत. त्यांनी प्रतिपादलेल्या विशिष्टाद्वैत तत्त्वज्ञानानुसार ईश्वर, जीव आणि जगत् मिळून एक सत्ता निर्माण होते. ईश्वर सर्वव्यापी आणि सर्वातीत परमात्मा आहे. जगत् त्याच्यापासून निर्माण झाले असून कालचक्र क्रमाने ते त्याच्यामध्येच विलीन होते. सृष्टी व लय यांची कालचक्र प्रक्रिया लक्षावधी वर्षांची असते. त्याचप्रमाणे सर्व जीव सर्वस्वी ईश्वरावरच अवलंबून व त्याचेच आश्रित असतात. आध्यात्मिक मार्गात आधी आत्मसाक्षात्कार आणि नंतर ईश्वर-साक्षात्कार होतो; जो रामानुजाचार्याच्या मतानुसार पूर्णतः ईश्वरकृपेवरच अवलंबून असतो. अशा तन्हेने त्यांनी भक्तीला आध्यात्मिक साधनेच्या रूपात सर्वाधिक महत्व दिले.

भक्तीची आणि वैष्णव संप्रदायाची सर्वश्रेष्ठता पुनःप्रस्थापित करण्या व्यतिरिक्त रामानुजाचार्यांनी आपल्या अनुयायांचा एक पृथक संघ निर्माण केला आणि त्यांना तामीळ शास्त्रे अध्ययन करण्यास खूप प्रोत्साहन दिले. तसेच धर्माचा प्रचार ब्राह्मणेतरांमध्ये सुद्धा करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. एका शूद्राला गुरुच्या रूपात स्वीकारणे आणि पवित्र नारायण मंत्र बहुसंख्य जनसाधारणांना प्रदान करणे यांमध्ये त्यांच्या मनाची उदारता दृग्गेचर होते. त्यांचे गुरु गोष्ठिपूर्ण यांनी त्यांना या मंत्राची दीक्षा दिली होती आणि मंत्रदीक्षा दिल्यानंतर त्यांना असा निर्देश दिला होता की रामानुजांनी हा मंत्र कोणालाही सांगू नये. गुरुच्या आजेचे

उल्लंघन केल्यास नरकात जाण्याची शिक्षा भोगावी लागेल. परंतु रामानुज एका मंदिराच्या गोपुरम्‌वर चढले आणि तेथून त्यांनी उघडपणे तिथे जमलेल्या बहुसंख्य जनसमुदायाला तो मंत्र दिला. गुरुंनी त्यांच्या वागण्याच्या औचित्याबद्दल विचारल्यावर रामानुज म्हणाले की, त्यांच्या नरक जाण्याने जर इतक्या सान्या लोकांचा उद्घार होऊ शकेल तर ते स्वतःच्या व्यक्तिगत मुक्तीच्या ऐवजी ते तसे करणे श्रेयस्कर समजतात.

रामानुजाचार्यांनी आपल्या मताचा प्रचार करण्यासाठी भारतात अनेक ठिकाणी दूर दूर भ्रमण केले. भक्तीला

तत्त्वज्ञानाच्या पायावर प्रतिष्ठित करणारे ते पहिले महान आचार्य होत. यामुनाचार्यांनी अल्वार संतांच्या रचनांना वेदान्ताच्या अंतर्गत स्वीकृत करून भक्तीच्या प्रचलनासाठी खूप मोठी सेवा केली होती. तसेच त्यांनी विशिष्टाद्वैतवादाचा पाया रचला होता. परंतु रामानुजाचार्यांना विशिष्टाद्वैतवादाच्या तत्त्वज्ञानाचे विशाल भवन निर्माण करण्याचे श्रेय जाते, ज्या तत्त्वज्ञानाने तेव्हापासून भारतातील समस्त हिंदू धार्मिक आंदोलनांना प्रत्यक्षरीत्या प्रभावित केले आहे. उत्तर भारतातील भक्ति-आंदोलन त्यांच्याच प्रभावाने उदयास आल्याचे आढळून येते.

(क्रमशः)

* चिन्हांकित मराठी अनुवादित कविता सौ. असंधती दीक्षित, मुंबई यांनी रचल्या आहेत.

ऐक वाल्मीकी, श्रीरामायण

वसंत लक्ष्मण वळंजू, रेववली, आरे, देवगड, सिंधुदुर्ग-४९६६९९

१४. नामाचा सेतू

विश्वकर्म्याचा पुत्र आणि वरदानप्राप्त कुशल शिल्पकार, वानरश्रेष्ठ ‘नल’ ह्यानेच वानरसेनेच्या मदतीने, शंभर योजने लांबीचा आणि दहा योजने रुदीचा सेतू समुद्रात निर्माण केला. देवगंधवर्णा देखील असंभव असे हे कार्य वानरांच्या श्रमांमधून सफल झाल्यामुळे, वानरांच्या हर्षाला पारावार उरला नाही. सारे वानर जोरजोराने नाचत बागडत, समुद्राच्या पैलतीरावर जाऊन पोहोचले. सुग्रीवाची अनुजा घेऊन, तेथे असलेल्या उद्यानांमधील कंद-मुळे-फळे यांवर ते भुकेलेले वानर तुटून पडले! त्वरितच सैनिकांच्या छावण्या-राहुट्या पडल्या. पुढील आंदेशाची अपेक्षा करत सारे वानर उभ्या उभ्या विश्रांती घेत एक सामूहिक वानरगीत गाऊ लागले –

भवसागर तरण्यास पाहिजे नामाचा सेतू
अहंकार दशमुखी, तयाला वथिणे हा हेतू॥५॥

रामनाम लिहिले दगडांवर	सुलभ गोमटे साधन झाले, लेश नुरे किंतू॥९॥
तरंगले पाण्यावर ते तर	रामनाम लिहिले दगडांवर
	तरंगले पाण्यावर ते तर
	सुलभ गोमटे साधन झाले, लेश नुरे किंतू॥९॥
	बाहेरच कां व्यर्थ शोधिसी?
	आधातांना मग घावरसी!
	‘ब्रह्म’ कुठे नसतें आकाशीं – असशी तें तर तू॥१२॥

नित्य काळजी आणिक भीती	रामाच्या विस्मरणीं रुजती
अभक्त मनुजालाच ग्रासिती हे राहू केतू॥३॥	नित्य काळजी आणिक भीती
जीवन आनंदाचें धाम	सुखीं राम अन् हातीं काम
मुखीं राम अन् हातीं काम	‘मी मी’ सरतां, ‘ममत्व’ नुरतां, उरतें केवल ‘तू’॥४॥
दीन अशिक्षित आम्ही वानर	दीन अशिक्षित आम्ही वानर
अम्हांस कळले सत्य खरोखर	तू तर माणुस शिक्षित श्रीमत, असा हीन कां तू?॥५॥

विद्यार्थी मित्रांसाठी

स्वामी ज्योतिःस्वरूपानंद

प्रिय विद्यार्थी मित्रांनो,

स्वतःच्या दिव्यत्वावर पूर्ण श्रद्धा – अतुट विश्वास ठेवा – हेच स्वामी विवेकानंदांनी सांगितलेल्या सर्व उपदेशांचे सार आहे. स्वतःला किंवा इतर कोणाला दुर्बल म्हणणे हेच एकमात्र पाप आहे, असे स्वामीजी वारंवार सांगतात. “श्रद्धा! श्रद्धा! श्रद्धा! स्वतःवरील श्रद्धा! ईश्वरावरील श्रद्धा! हेच महान बनण्याचे रहस्य आहे. ... ज्याचा स्वतःवर विश्वास नाही तोच नास्तिक होय. ... जगाचा इतिहास हा स्वतःवर श्रद्धा असलेल्या काही थोड्या माणसांनी घडविलेला आहे. अशी श्रद्धाच आतील देवत्वाला बाहेर प्रकट करते. मग तुम्ही सर्वकाही करू शकता. तुमच्यामधील अनंत शक्तीला प्रकट करण्याचा पुरेसा प्रयत्न तुमच्याकडून झाला नाही तरच तुम्हाला अपयश येते. कोणतीही व्यक्ती किंवा राष्ट्र जेव्हा श्रद्धाहीन बनते तेव्हा मृत्यू ओढवतो.” स्वामीजीचे हे विचार किती ओजस्वी, सामर्थ्यपूर्ण आणि आशादायक आहेत. हे सत्य आपल्या मनामधे सतत घोळवत राहा, याचाच विचार मेंदूमधे दिवसरात्र करा. कारण “जसा तुम्ही विचार कराल, जसे तुम्ही चिंतन कराल तसेच तुम्ही व्हाल. जर तुम्ही स्वतःला दुबळे समजाल तर तुम्ही दुबळेच व्हाल; तेजस्वी मानाल तर तेजस्वी व्हाल. ... ‘अंहं, हे मला जमायचे नाही’ असे कदापि म्हणून नका कारण तुम्ही स्वरूपतः अनंत आत्मा आहा. तुमच्या अनंत स्वरूपापुढे अनंत काल आणि अनंत अवकाशाही काहीच नव्हेत. तुम्ही काहीही, काय हवे ते करू शकता कारण तुम्ही स्वरूपतः सर्वशक्तिमान आहात.”

पण असा विचार आपण सतत जरी करीत राहिलो तरी आपण लगेच तसे होत नसतो. आपले मन मधेमधे कच खाते, स्वतःच्या चुकांबद्दल आपण स्वतःलाच दोष द्यायला लागतो आणि अशात्त्वाने आपल्यावर दुर्बलतेच्या विचारांचे आक्रमण होऊ लागते. तेव्हा, यावर काय उपाय? स्वामीजी आपल्याला पुन्हा पुन्हा सांगतात, “ह्या धडपडींची, ह्या चुकांची, अपयशांची तमा बाळगू नका; मी गायीला कधी खोटंबोलताना ऐकले नाही. पण ती नेहमी गायच राहते, कधी मनुष्य होत नाही. म्हणून या अपयशांची खंत बाळगू नका, क्षुल्लक पिछेहाटीबद्दल खेद करू नका. हजार वेळा आपल्या आदर्शाला धरून राहण्याचा प्रयत्न करा. आणि हजारही वेळा

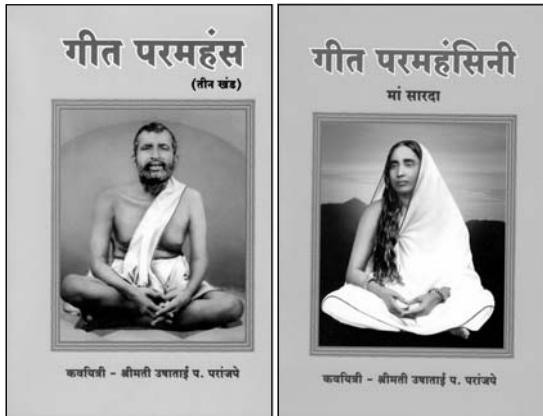
अपयशी झालात तरी फिरून एकवार कंबर बांधून प्रयत्न करा. ... कपाळावर हात ठेवून आपल्या दुर्बलतेबद्दल सुस्कारे टाकीत बसणे हा काही ती दुर्बलता दूर करण्याचा उपाय नव्हे. ती दूर सारण्याचा उपाय आहे – बल, शक्ती. आपल्यामधे आधीच वसत असलेली शक्ती जागी होईल असे काही करा.”

मित्रांनो, स्वामीजींची हीच इच्छा आहे, आपल्याकडून त्यांना हेच हवे आहे. स्वतःवर श्रद्धा बाळगणे आणि सर्वच दृष्टीने सामर्थ्यसंपत्र होणे. स्वामीजी आपल्याला आवाहन करीत आहे, “माझ्या तरुण मित्रांनो, सामर्थ्यसंपत्र व्हा. हा माझा तुम्हाला उपदेश आहे. ... प्रत्येक पुरुषाला वा स्त्रीला, मुलाला वा मुलीला माझा केवळ हा एकच प्रश्न आहे. तुम्ही बलवान आहात ना? तुमच्यात बलाचा संचार होत आहे ना?” शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक – सर्वच दृष्टीतून आपण सामर्थ्यसंपत्र, शक्तिशाली व्हायलाच हवे. यातील कशामधेही कमी पडून चालणार नाही. कारण त्यामुळे आपला व्यक्तिमत्त्व विकास संपूर्ण होणार नाही. आपले चालणे, बोलणे, वागणे, व्यवहार करणे या सर्वांतूनच आपले चारित्र्य प्रकट होत असते. आपले व्यक्तिमत्त्व दिसून येत असते. या सर्वांतून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा इतरांवर कळत-नकळत पडत असतोच. म्हणून आपल्या संपर्कात येणाऱ्या सगळ्यांना आपल्यातील सकारात्मक बदल दिसून येतोच. याचा नंतर फार मोठा व महत्वाचा परिणाम होत असतो. स्वामीजी म्हणतात, “व्यक्तीचा दोनतृतीयांश प्रभाव तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा असतो आणि एकतृतीयांश प्रभाव तिच्या बुद्धीचा व शब्दांचा असतो. खरा माणूस, म्हणजेच माणसाचे व्यक्तिमत्त्व, हेच आपल्यावर प्रभाव पाडीत असते. ... मानवजातीच्या थोर नेत्यांकडे जर आपण पाहिले तर आपल्याला नेहमी असे आढळून येते की त्यांचे व्यक्तिमत्त्वच त्यांच्या प्रभावाचे मुख्य कारण होते.”

आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा दुसऱ्यांवर प्रभाव पडतो हे जसे खरे आहे तसेच दुसऱ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सुद्धा आपल्यावर तेवढाच प्रभाव पडत असतो, हे विसरून चालणार नाही. म्हणून याविषयी आपण खूप सावध असायला हवे. आपण ज्यांच्या ज्यांच्या संपर्कात येतो, ती माणसे कशी आहेत यावर सुद्धा बरेच काही अवलंबून असते. परंतु आपण आपल्या बाजूने स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व पक्के तयार करण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न करायलाच हवा. तो कसा, ते पुढे पाहू.

○ ○ ○

सरस्वतीच्या उद्यानात

श्रीरामकृष्ण व श्रीसारदादेवींची गीतमय चरित्रे

- १) गीत परमहंस : (तीन खंड) पृष्ठे : ३७०, मूल्य : रु. २००
 - २) गीत परमहंसिनी : पृष्ठे : ७०, मूल्य : रु. ४५.००
- दोन्ही ग्रंथांच्या कवयित्री – श्रीमती उषाताई प. परांजपे, प्रकाशक – श्री. अविनाश प. परांजपे, ऊर्जा प्रकाशन, ५, सहारा अपार्टमेंट्स, जागृत हनुमान मंदिराजवळ, उल्कानगरी, औरंगाबाद (मोबाईल : ९३७०२९७४४१)

युगावतार भगवान श्रीरामकृष्ण व परमआराध्या माताजी श्रीसारदादेवी यांची सविस्तर जीवनचरित्रे प्रासादिक मराठी गीतांमधून बहुधा प्रथमच प्रकाशित होत आहेत. ‘जीवन-विकास’च्या वाचकांना परिचित श्रीमती उषाताई परांजपे यांनी अत्यंत भक्तिभावाने ही गीते लिहिली असून त्यासाठी उपलब्ध अधिकृत गद्य चरित्र ग्रंथांचाच आधार घेतला आहे. पू. स्वामी सारदानंद महाराजांनी मूळ बंगालीत लिहिलेले आणि पू. स्वामी शिवतत्त्वानंद व पू. स्वामी व्योमरूपानंदांवरील ‘कृतज्ञतापदे’ मराठी कवितेतील एक आगां प्रकारच ठरावा.

मूर्तिजापूर येथील रेल्वे स्टेशन जवळ त्यांनी निर्माण केलेली ‘पंचवटी’ व तेथील ‘ठाकुर मंदिर’ अनेकांचे श्रद्धास्थानही आहे.

या दोन्ही ग्रंथांना औरंगाबादच्या ‘रामकृष्ण मिशन आश्रमाचे प्रमुख पू. स्वामी विष्णुपादानंदजी महाराज यांचे आशीर्वाद लाभलेले आहेत. तर पुस्तकांचा परिचय नेत्रतज्ज्ञ डॉ. धनंजय मोडक यांनी करून दिला आहे.

‘गीत परमहंस’ या श्रीरामकृष्णांच्या चरित्र ग्रंथात तीन खंड (‘लीलाप्रसंगा’प्रमाणेच) केले असून त्यातील एकूण गीतांची संख्या आहे सुमारे तीनशेच्या आसपास ! चरित्र म्हटले की त्यात प्राधान्य येते ते घटनांना व प्रसंगांना ! मात्र श्रीप्रभूंच्या जीवन-वैशिष्ट्यात बाबू घटनांपेक्षा ‘अंतरिक भावां’च्याच हालचालीचे आधिक्यच फार !! ते सारे पद्यातून वर्णन करणे तसे मुळीच सोपे नाही. मात्र कवयित्रीच्या समर्थ भक्तिबलाने हे आब्हान यशस्वी करून, त्यांचे एक विशाल दर्शनच येथे घडविले आहे. पदांच्यामधील भावार्थ उमजण्याच्या मदतीसाठी प्रत्येक गीताच्या आरंभीचे गद्यातील ‘पूर्वनिवेदन’ही त्यामुळे येथे महत्त्वाचे ठरते. मूळ विषयाच्या आरंभी कवयित्रीने केलेली प्रार्थना व नंतर लिहिलेल्या आरत्या, भूपाळ्या आणि कृतज्ञतादर्शक रचनाही एकूण निवेदनाला पूरकच वाटतात. विशेषत: ‘गीतापरमहंस’च्या अखेरीस पू. स्वामी सारदानंद, पू. स्वामी शिवतत्त्वानंद आणि पू. स्वामी व्योमरूपानंदांवरील ‘कृतज्ञतापदे’ मराठी कवितेतील एक आगां प्रकारच ठरावा.

साहित्यगुणांइतकेच कोणत्याही गेय गीताला संगीताचेही सहकार्य अत्यंत आवश्यक असते. स्वतः कवयित्रीने काही गीतांच्या खाली संगीतातील रागांचे उल्लेख केलेले आहेतच. अर्थात् स्वतः कवयित्रीच वाचकांना गीतगायनासाठी नम्र आवाहन करतात आणि म्हणतात की, “या (सर्व) चारही ग्रंथांतील गीते उद्धृत करून गीतगायनाचा कार्यक्रम होऊ शकतो. तसा प्रयत्न श्रीठाकुरांच्या कृपेने कोणी केल्यास मला स्वतःला आधी सूचना द्यावी; म्हणजे मी श्रवणाचा लाभ घेण्याचा प्रयत्न करीन.”

वास्तविक कोणत्याही लेखकाची वा कवीची अशा आवाहनातील भाषा इतकी नम्रपणाची कवचितच वाचायला मिळते. अशा प्रकारच्या आवाहनांमधून भाषा असते ती हक्काची, अनुमतीची आणि पुष्कळदा ‘व्यवहारा’ची देखील ! मात्र येथील कवयित्री प्रामुख्याने एक ‘भक्त’ आहेत आणि दोन्ही ग्रंथांमधून त्यांचे स्वतःचे उल्लेख ज्या ज्या वेळी येतात, तेही त्याच भूमिकेतून झालेले असतात. तेव्हा कवयित्रीचे पुन्हा एकदा अभिनंदन करून शेवटी सर्व मराठी भक्त वाचकांतर्फे त्यांना शुभेच्छा देऊया.

समीक्षक
डॉ. अनंत अडावदकर
१/३, एम.आय.जी. त्रिमूर्तिनगर, नागपूर-२२

रामकृष्ण मठ, नागपूर : संक्षिप्त अहवाल

भगवान श्रीरामकृष्णांचे एक अंतरंग-शिष्य व श्रीरामकृष्ण संघाचे द्वितीय अध्यक्ष पूजनीय स्वामी शिवानंद महाराज यांच्या हस्ते येथे मठाची कोनशिला १९२५ साली बसविण्यात आली. १९२८ पासून मठाच्या कार्यास रीतसर प्रारंभ झाला. अतिशय लहान प्रमाणावर सुरु झालेले येथील कार्य हळूहळू वाढत जाऊन मठाद्वारे आता निरनिराळ्या अंगांनी फार मोठ्या प्रमाणावर जनतेची सेवा केली जात आहे. सध्या येथून चालणाऱ्या कार्याचा गोषवारा पुढे दिला आहे.

१. येथील मंदिरात दैनंदिन पूजा, आरती, स्तोत्रपाठ इत्यादी नियमितपणे होत असतात. प्रत्येक एकादशीला श्रीरामनामसंकीर्तनाचा कार्यक्रम होत असतो. श्रीरामनवमी,

**रामकृष्ण मठ, नागपूर येथील
भगवान श्रीरामकृष्णांचे सार्वजनीन मंदिर**

श्रीकृष्णजन्माष्टमी, महाशिवरात्र, बुद्ध जयंती, शंकराचार्य जयंती, श्रीगुरुपौर्णिमा, दुर्गामहाष्टमी, ख्रिसमस या दिवशीही संकीर्तने, भजने, प्रवचने आयोजित केली जातात. मंदिरात भगवान श्रीरामकृष्ण, श्रीसारदादेवी, स्वामी विवेकानंद व स्वामी शिवानंद

मंदिराच्या आतील भाग

यांचे जन्मदिन विशेष पूजा, संकीर्तने, भजने, प्रवचने, सभा, व्याख्याने याद्वारे मोठ्या प्रमाणावर साजरे होतात. बारा जानेवारीला राशीय युवक दिनानिमित्त युवकांसाठी एका विशेष सभेचे आयोजन करण्यात येते. स्थानिक जनतेसाठी विविध धार्मिक विषयांवर नियमितपणे जाहीर प्रवचने देण्यात येतात. तसेच भगवान श्रीरामकृष्णांच्या जयंती उत्सवामधे एक आध्यात्मिक शिविरही घेण्यात येते.

२. प्रकाशन विभाग - श्रीरामकृष्ण-विवेकानंद साहित्याचे हिंदी व मराठी भाषेत प्रकाशन करण्याचे कार्य येथून गेली सत्तर वर्षे अव्याहतपणे सुरु आहे. हिंदी व मराठी भाषेत आतापर्यंत एकूण ४४४ (मराठी २३०, हिंदी २१४) पुस्तके प्रसिद्ध झाली असून त्यांचा जनतेत सर्वदूर वेगाने प्रसार होत आहे. 'जीवन-विकास' ह्वा लोकप्रिय मराठी मासिकाने आता ५८व्या वर्षात पदार्पण केले आहे.

३. विवेकानंद विद्यार्थी भवन - गरीब व होतकरू महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी हे वसतिगृह चालविण्यात येते. येथे सध्या २८ गरजू विद्यार्थ्यांची राहण्याची व जेवणाची सोय करण्यात येत आहे. त्यांपैकी २४ विद्यार्थ्यांना खर्चामध्ये पूर्ण सूट देण्यात आली आहे. ५० विद्यार्थी राहू शकतील अशी एक वसतिगृहाची नवीन इमारत बांधण्यात आली आहे. विद्यार्थ्यांनी क्रमिक अभ्यासाबरोबरच उच्च जीवनमूल्ये अंगी बाणवावीत यासाठी प्रयत्न करण्यात येतो. त्यांच्याकरिता यावर्षी स्वामी विवेकानंदांच्या 'Vivekananda Speaks to you' आणि 'मनाच्या एकाग्रतेचे रहस्य', 'व्यक्तिमत्त्व विकास' या पुस्तकांवर आठवडी वर्गही घेतला गेला. विद्यार्थ्यांतर्फे एक अध्ययन-मंडळ चालविले जाते. त्याद्वारे विविध विषयांवर वादविवाद, परिसंवाद, भाषणे, सामान्यज्ञान-चाचण्या वगैरेचे आयोजन होत असते. वसंतपंचमीपासून तीन दिवसांचा सरस्वती-पूजा-उत्सव विद्यार्थी भवनातर्फे आयोजित केला जातो. यात पूजा-आरती, स्तोत्रपाठ, परिसंवाद, भक्तिसंगीत इ. कार्यक्रम होतात.

४. ग्रंथालय व वाचनालय - येथील विशाल व अद्यायावत् ग्रंथालयात विविध विषयांवरील सुमारे ५५,००० हून अधिक उत्कृष्ट ग्रंथ आहेत. सुमारे १००० सभासद व इतर नैमित्तिक वाचक यांचा लाभ घेत असतात. यासोबत असलेल्या निःशुल्क वाचनालयात १५ वृत्तपत्रे व ८८ नियतकालिके येत असतात. सुमारे १०० वाचक दररोज ती वाचण्यास येत असतात. विद्यार्थी, अध्यापक व इतरही जिज्ञासू वाचकांना या ग्रंथालय-वाचनालयाचा मोठाच लाभ होत असतो.

५. धर्मार्थ होमिओपैथिक दवाखाना – नागपूर शहराच्या इंदोरा या गरीब वस्तीत सर्वांसाठी हा दवाखाना चालविला जातो. या दवाखान्याचा जनतेला खूप मोठ्या प्रमाणावर लाभ होत आहे.

६. फिरता दवाखाना (अलोपैथी) – खेडगांतील औषधोपचाराच्या सोर्योपासून वंचित जनतेच्या सेवेसाठी चालविण्यात येत असलेल्या फिरत्या दवाखान्याद्वारे अलोपैथिक पद्धतीने रुग्णांवर उपचार करण्यात येतो. तीन मार्गांवरील अकरा केंद्रांतून सुमारे ७० खेडगांतील जनतेला या सेवेचा लाभ पोचविला जातो.

७. फिजियोथेरेपी युनिट – अपघातामुळे तसेच आर्थ्रायटीस, स्पॉन्डिलॉसिस, फायब्रेसायटीस, स्लिप डिस्क इत्यादी रोगांमुळे होणाऱ्या अनेकविध दुखण्यांवरती जवळपास ३८,५०० रुग्णांवर उपचार करण्याकरिता मठातर्फे एक अद्यावत् उपकरणांनी सज्ज असा फिजियोथेरेपी विभाग गेली तेवीस वर्ष कार्य करीत आहे.

८. नेत्रशिक्षिरे – नागपूरच्या आसपास असलेल्या कुही, अंजणगाव आणि चिरवा या खेडेगावांमध्ये नेत्रशिक्षिरे घेण्यात आली. यामध्ये एकूण ६५० रुग्णांची तपासणी करण्यात आली. ३४९ रुग्णांना चष्यांचे वितरण करण्यात आले आणि ६८ जणांवरती शल्योपचार देखील करण्यात आले.

९. युवक दिवस, प्रभातफेरी – दि. १२ जानेवारी रोजी कोराडी-महादुला या ग्रामीण भागात प्रभात फेरीचे आयोजन करण्यात आले. बँड, लेझीम पथक इत्यादी समवेत पाच शाळांतील ४५० विद्यार्थीं या प्रभात फेरीमध्ये सहभागी झाले. दहा किलोमीटर फेरीचे आयोजन करण्यात आले. समारोपातील सभेमध्ये मान्यवरांची भाषणे झाली. त्यामध्ये एकूण ९०० विद्यार्थ्यांची उपस्थिती होती.. हा कार्यक्रम नागपूर दूरदर्शन आणि स्थानिक नेटवर्क द्वारा प्रसारित करण्यात आला.

१०. परिचर्चा – दि. १२ जानेवारी २०१३ रोजी युवक दिनानिमित्त विवेकानंद विद्यार्थीं भवनातील विद्यार्थ्यांद्वारा मठातील अखंडानंद सभागृहात आयोजित करण्यात आलेल्या परिचर्चेत जवळपास ३०० जण उपस्थित होते.

११. शालेय गणवेशांचे व इतर विद्यार्थीं उपयोगी वस्तूंचे वितरण – दि. १६ जुलै ते ३ ऑगस्ट या कालावधीत १८ खेडेगावांतील २३ शाळांमधील मुलांना खाली नमूद केलेल्या वस्तूंचे वितरण करण्यात आले.

शालेय गणवेश – १११०, वह्या – ३२५०, पेन – १०८०

१२. नारायण सेवा – दि. १९.०३.२०१३ रोजी १५० गरीब, गरजूना भोजन आणि कपड्यांचे वितरण करण्यात आले.

१३. मदतकार्य – ३४ खेडेगावांमध्ये ९०८ घोंगड्यांचे (ब्लॅकेट्सचे वितरण) तसेच १५० गरीब विद्यार्थ्यांना लोकरीच्या स्वेटर्सचे वितरण करण्यात आले.

स्वामी विवेकानंदांच्या १५०व्या जयंती समारोहानिमित्त विविध उपक्रम

गदाधर अभ्युदय प्रकल्प – याद्वारे आसपासच्या खेडेगावांतील ६ ते १२ या वयोगटांतील १४० लहान मुलांच्या शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक विकासासाठी कार्य करण्यात येते. मठातील साधारण २० स्वयंसेवक या प्रकल्पात कार्यरत आहेत.

स्वामी विवेकानंद स्वाध्यायमाला – स्वामी विवेकानंदांच्या जीवन व कार्याचा विद्यार्थ्यांमध्ये प्रचार प्रसार करण्याच्या दृष्टीने हा प्रकल्प चालविण्यात येतो. मुलांना स्वामी विवेकानंदांचे चरित्र वाचण्यास देऊन त्यावरील एक प्रश्नमालिका सोडवण्यात येते. या प्रकल्पाला विद्यार्थी, पालक व शिक्षक यांच्याकडून फारच मोठ्या प्रमाणावर प्रतिसाद मिळाला आहे. नागपूर, विदर्भ तसेच राज्यातील दूरवरच्या अन्य भागांतील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक १६०० शाळांतील २,१७,००० विद्यार्थ्यांनी यात सहभाग घेतला.

स्वामी विवेकानंद शिक्षक प्रकल्प – विदर्भातील ११ जिल्ह्यांतील २५०० शिक्षकांनी या प्रकल्पात सहभाग घेतला. या प्रकल्पामध्ये स्वामी विवेकानंदांच्या जीवनातील विविध पैलू अभ्यासून त्यावर पेपर सादर करण्यात आले. निबंध स्पर्धा, लेख, चित्रकला स्पर्धा, कविता लेखन, गोष्टी लिखाण, एकांकिका इत्यादी विविध विषयांवर स्पर्धा घेण्यात आल्या.

स्वामी विवेकानंद आंतरशालेय गीत गायन स्पर्धा – या स्पर्धामध्ये नागपूर शहरातील ३६ शाळांनी सहभाग घेतला. रामकृष्ण मठाद्वारे प्रकाशित स्वामी विवेकानंद गीते (मराठी आणि हिंदी) या पुस्तकातील गीतांच्या आधारे दि. ५, ६ आणि ७ जानेवारी २०१३ रोजी स्पर्धा घेण्यात आल्या. दि. ९ जानेवारी २०१३ रोजी स्पर्धेची अंतिम फेरी रामकृष्ण मठात घेण्यात आली त्यामध्ये १६ शाळांनी सहभाग घेतला.

स्वामी विवेकानंद चित्रकला स्पर्धा – या स्पर्धेत नागपूर जिल्ह्यांतील २३ शाळांतील २६३ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. स्वामी विवेकानंदांच्या जीवनातील एखाद्या घटनेचे चित्र काढण्यासाठी यात सांगण्यात आले.

स्वामी विवेकानंद कथा-कथन स्पर्धा – नागपूर जिल्ह्यातील १३ शाळांमधील ६२ विद्यार्थ्यांनी यात सहभाग घेतला. आंतर महाविद्यालय भाषण, निबंध लेखन आणि लघुप्रबंध लेखन इत्यादी स्पर्धांचे आयोजन – या स्पर्धेत ३० महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. भाषण स्पर्धेत –

३४ विद्यार्थी, निबंध लेखन – १३० विद्यार्थी, लघुप्रबंध लेखन – चार महाविद्यालयांतील गटातील ११६ विद्यार्थ्यांनी यात सहभाग घेतला.

पाठांतर स्पर्धा, व्याख्याने, निबंध स्पर्धा तसेच चित्रकला स्पर्धा (ग्रामीण विभाग) – ग्रामीण भागातील मुलांपर्यंत स्वामी विवेकानंदांचे विचार पोहचवण्यासाठी या स्पर्धाचे आयोजन करण्यात आले. यामध्ये नागपूर जिल्हांतर्गत ४८ खेडेगावांत वसत असणाऱ्या १०० शाळांतील ८२०७ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. सर्व विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र वितरित करण्यात आले. तसेच यशस्वी विद्यार्थ्यांना बळिसे, पुस्तके,

प्रमाणपत्र इत्यादी देण्यात आले.

स्वामी विवेकानंद रथ यात्रा – दि. १४ डिसेंबर २०१२ ते ३१ जानेवारी २०१३ या कालावधीत नागपूर येथील रामकृष्ण मठाद्वारे रथयात्रेचे आयोजन करण्यात आले. विदर्भातील ११ जिल्हांतील ५२ तालुक्यांना या रथाने भेट दिली. दि. १४ डिसेंबर २०१२ रोजी मा. श्री. जयंत पाटील (ग्राम विकास मंत्री, महाराष्ट्र राज्य) यांच्या हस्ते रथयात्रेची सुरवात झाली. पुस्तक विक्री विभाग, स्वामी विवेकानंदांची चित्रप्रदर्शनी रथासोबतच होती. स्वामी विवेकानंदांच्या फोटोसह उपदेशांच्या एकूण १,१०,००० पत्रकांचे वितरण करण्यात आले.

○ ○ ○

रामकृष्ण मठ नागपूर द्वारे आयोजित युवा संमेलन

(दि. १४ आणि १५ नोव्हेंबर २०१३)

“भारतमातेला कमीत कमी एक हजार तरुण माणसांचे बलिदान हवे आहे. लक्षात ठेवा, ‘माणसांचे’ हवे आहे, पश्चंचे नव्हे. तरुण पिढीवर, उगवत्या पिढीवर माझा विश्वास आहे. त्यांच्यामधूनच माझे कार्यकर्ते निघतील. सिंहासारखा पराक्रम करून ते देशापुढील सर्व समस्या सोडवितील.”

— स्वामी विवेकानंद

स्वामी विवेकानंदांचा प्रामुख्याने भर भारतातील युवाशक्तीवर होता. ही शक्ती योग्य दिशेने संचालित केली तर भारताच्या उत्थानाचे फार मोठे पुण्य कार्य या शक्तीकडून सहजपणे होऊ शकेल असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. स्वामी विवेकानंदांना अभिप्रेत असणारा युवक नेमका कसा असावा? तर स्वामीजी म्हणतात, “सशक्त, उत्साही, श्रद्धावान व निष्कपट अशी तरुण माणसे हवी आहेत. असे तरुण मिळाले तर सर्व जगात क्रांती घडविता येईल.” स्वतः स्वामी विवेकानंद एखाद्या चैतन्यसंपत्र युवकांसारखे कसे जगले, आपल्या स्वतःच्या आत असणाऱ्या अनंत शक्तीचे उपयोजन त्यांनी स्वतःच्या प्रतिभेनिशी कसे केले आणि त्याद्वारा अवघ्या ३९ वर्षांच्या आयुष्यात त्यांनी समग्र विश्व कसे हादरून सोडले याची रोमांच उभी करणारी जीवनगाथा आजच्या युवकांना माहिती करून देणे फार गरजेचे आहे आणि त्यापेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे स्वामीजींनी आपल्या राष्ट्राचे आव्हान पेलण्यासाठी समस्त भारतीय युवाशक्तीला कसे ललकारले आहे, युवाशक्तीच्या चैतन्यशक्तीला, त्यांच्यातील

चैतन्याला कसे आव्हान केले आहे याची सुद्धा माहिती आजच्या युवकांना असणे फार आवश्यक आहे. स्वामीजी कोण होते हे युवकांनी जाणले तरच स्वामी विवेकानंदांना अभिप्रेत असलेला युवक आजच्या पिढीतून निर्माण होईल.

आपला देश हा युवा शक्तीने तुडुंब भरलेला आहे. जगत सर्वांत जास्त युवाशक्ती कुठे असेल तर ती म्हणजे भारतात आहे. आणि याच भारतातून स्वामीजींना अभिप्रेत असलेले युवक निर्माण होतील. त्यासाठी स्वामीजींचे विचार, त्यांची शक्ती जास्तीतजास्त युवकांपर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे.

स्वामी विवेकानंदांची १५०वी जयंती व जयंतीवर्ष अनेक ठिकाणी देश-विदेशांत सर्वत्र अत्यंत उत्साहाने, आनंदाने साजरी होत आहे. वेगवेगळ्या कार्यक्रमांचे आयोजन करून स्वामीजींचे विचार अनेक युवकांपर्यंत पोहचण्यासाठी प्रयत्न केला जात आहे. १५० वर्षांचा मोठा काळ लोटल्यानंतर सुद्धा या महामानवाची, त्यांच्या विचारांची गरज या देशासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. या दृष्टीतून रामकृष्ण मठ आणि रामकृष्ण मिशन, बेलुर मठ आणि त्यांच्या विविध शाखांतून अनेक सेवा प्रकल्प, तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक इत्यादी विविध प्रकारच्या कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. रामकृष्ण मठ, नागपूर द्वारे आयोजित करण्यात आलेल्या आंतरराज्यीय युवक शिबिराचा संक्षिप्त अहवाल –

(७६)

दि. १४ आणि १५ नोव्हेंबर २०१३ रोजी आंतरराज्यीय क्षेत्रस्तरावर युवक संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले होते. त्यामध्ये महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, उत्तराखण्ड, झारखण्ड, बिहार या पाच राज्यांतील एकूण ३००० युवक उपस्थित होते. प्रथम दिवशी कार्यक्रमाची सुरवात वेदपाठ आणि भजनांनी झाली. प्रथम सत्राची वेळ सकाळी ८.३० ते १०.४५ होती. ‘भारताचा सांस्कृतिक ठेवा तसेच विश्वशांतीचा आदर्श’ हा या सत्राचा मुख्य विषय होता. अध्यक्षस्थानी डॉ. विजय भटकर (भारतीय सुपर कॉम्प्यूटरचे प्रथम निर्माते तसेच अध्यक्ष, ई.टी.एच.रिसर्च लॅब, पुणे) हे होते. या सत्रामध्ये डॉ. वेदप्रकाश मिश्र (उपकूलपती, दत्ता मेघे इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल सायन्स, नागपूर) यांनी ‘गौरवशाली भारतीय संस्कृती आणि आध्यात्मिक ठेवा’ या विषयावर वक्तव्य केले. स्वामी निखिलात्मानंदजी महाराज (अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, अलाहाबाद) यांनी भारताच्या नवजागरणासाठी ‘आधुनिक युवकांना स्वामी विवेकानंदांचे ओजस्वी आव्हान’ या विषयावर आणि ‘स्वामी विवेकानंद आणि आधुनिक विज्ञान’ या विषयावर डॉ. टी.जी.के. मूर्ती (वैज्ञानिक, भूतपूर्व कार्यक्रम-निंदेशक ‘इसरो’ बंगलोर) यांनी स्वामी विवेकानंदांचे विचार आधुनिक जगासाठी कसे उपयोगी आहेत याचे सुंदर रीतीने विवेचन केले. यानंतरच्या कार्यक्रमात श्री. निरंजन बोबडे यांनी सुश्राव्य भजने सादर केली.

आजचा युवक प्रत्येक गोष्ट पारखून, विचार करून घेणारा आहे अशा वयातच स्वामी विवेकानंदांचे आधुनिक, वैज्ञानिक विचार युवकांना अत्यंत मोलाचे ठरतात. ‘‘हे भारता! विसरू नकोस तुड्या ख्रियांचा आदर्श आहे सीता, सावित्री, दमयंती ...’’ भारतीय ख्रियांपुढे असणाऱ्या आदर्शात मातृत्वाचाच आदर्श सर्वश्रेष्ठ होय. पत्नीपेक्षाही मातृत्वपदाचे श्रेष्ठत्व आगळे आहे. मातेकडून पुत्राचा त्याग होणे केवळही शक्य नाही. सर्वांनी टाकून दिले तरी मातेचे प्रेम मात्र तशाही परिस्थितीत अचल, अखंड राहते. एवढेच नव्हे तर अशा वेळेस अनेक वेळेला मातृप्रेमाला उधाण येते. मातृपदच जगातील सर्व पदांत श्रेष्ठ होय. कारण तेथेच सर्वांत अधिक निःस्वार्थपर शिक्षण मिळवण्याची, निःस्वार्थपणे कार्य करण्याची संधी लाभू शकते. जनकापेक्षा जननीलाच भारतात श्रेष्ठ मानतात. शक्तिमत्ता, सर्वशक्तिसंपत्तता, ईश्वरी शक्तीची भावना वगैरे माता या शब्दांतच समाविष्ट झाल्या आहेत. आपली आई म्हणजे सर्वशक्तिमान व्यक्ती अशी

बालकाची भावना असते. आपल्या जन्मदात्या आईच्या ठिकाणी जगन्मातेचा जो अंश आहे त्याची उपासना केल्याने श्रेष्ठत्व प्राप्त होते. स्वामी विवेकानंदांनी ख्रियांच्या उन्नतीसाठी, त्यांच्या शिक्षणासाठी जे विचार सांगितले आहेत ते अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. ख्रियांचा विकास झाल्यावर देशाचा विकास आपोआप होईल.

कार्यक्रमातील द्वितीय सत्रात ‘भारताच्या प्रगतीमध्ये ख्रियांची भूमिका’ हा मुख्य विषय होता. या सत्रात अध्यक्षस्थान डॉ. कमल सिंह (माजी कुलगुरु, संत गाडगेबाबा, अमरावती विश्वविद्यालय) यांनी भूषविले. डॉ. राजलक्ष्मी वर्मा (संस्कृत विभाग, अलाहाबाद) यांनी ‘भारतीय ख्रियांच्या स्वाभिमान तसेच उन्नतीसाठी स्वामी विवेकानंदांचा आग्रह’ या विषयावर वक्तव्य केले. ‘ख्रियांच्या सपरव्या त्यांचे समाधान – शिक्षण’ तसेच ‘भारतीय ख्रियांचा आदर्श’ या विषयावर डॉ. सुनिता रॅय आणि सुश्री श्रद्धा व्यास (पाटील) यांनी उत्कृष्ट भाषणे दिली.

तृतीय सत्रामध्ये अध्यक्षस्थानी मा. न्यायमूर्ती विलास शिरपूरकर (माजी न्यायाधीश, सर्वोच्च न्यायालय आणि स्पर्धा अपील परीक्षाचे चेअरमन) ‘स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांची आवश्यकता’ हा या सत्राचा प्रधान विषय होता. डॉ. ओमप्रकाश वर्मा (संचालक, स्वामी विवेकानंद विद्यापीठ, गायपूर) यांनी त्यांच्या भाषणात ‘वर्तमान युवकांसाठी स्वामी विवेकानंदांचे विचार कसे प्रभावी आहेत’ याबद्दल सांगितले. स्वामी सर्वलोकानंद (अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, मुंबई) यांनी ‘सकारात्मक चिंतनाची अद्भुत शक्ती’ या विषयावर आपले विचार प्रगट केले. खरोखर माणूस हा त्याच्या विचाराने घडत असतो. त्याचे चारित्र्य म्हणजे त्याच्या विचारांची गोळाबेरीज होय, असे प्रतिपादन केले. स्वामी राघवेन्द्रनानंद महाराज (सचिव, रामकृष्ण मिशन, इंदौर) यांनी ‘प्रबुद्ध समाजासाठी युवकांची भूमिका’ या विषयावर विविध कथा, गोष्टी सांगून युवकांना मार्गदर्शन केले. सायंकाळी भजन-संध्या आयोजित करण्यात आली होती. यामध्ये स्वामी स्वात्मारामानंद (रामकृष्ण मठ, बंगलोर) आणि स्वामी तद्युक्तानंद (रामकृष्ण मिशन आश्रम, बेळगाव) यांनी विविध स्फुरितदायी भजने गायिली. युवकांनी या सर्व कार्यक्रमांना मोठ्या प्रमाणावर प्रतिसाद दिला.

द्वितीय दिवस म्हणजे १५ नोव्हेंबर या दिवशीच्या कार्यक्रमातील पहिल्या सत्रात ‘व्यक्तिमत्त्व विकास’ हा मुख्य

विषय होता. या सत्रातील अध्यक्षस्थानी स्वामी विश्वात्मानंदजी महाराज (संचालक, स्वामी विवेकानंद १५०वी जयंती महोत्सव, रामकृष्ण मठ, बेलुर मठ) हे होते. ‘आधुनिक युवकांसाठी पवित्रता’ ही अतिशय महत्वाची आहे. पवित्रतेमुळे मन एकाग्र होण्यास फार मदत होते. याबद्दल स्वामी निखिलेश्वरानंद महाराज (सचिव, रामकृष्ण मिशन विवेकानंद मेमोरियर, वडोदरा) यांनी सुंदर रीतीने विवेचन केले. डॉ. ज्योतिबेन थानकी (सल्लागार, चिल्ड्रेन युनिवर्सिटी, गांधीनगर, गुजरात) यांनी ‘व्यक्तिमत्त्व विकास’ यासंबंधी स्वामीजीचे विचार प्रगट केले. ‘दैनंदिन जीवनामध्ये स्वामी विवेकानंदांचे विचार’ कसे आचरणात आणावेत याबद्दल स्वामी विष्णुपादानंदजी महाराज (सचिव, रामकृष्ण मिशन, औरंगाबाद) यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. दुपारी ११.३० ते १२.१५ या कालावधीत श्री. अनिरुद्ध देशपांडे यांनी सुमधुर आवाजात भजने सादर केली.

गर्जना करा की, “भारतवासी माझा भाऊ आहे. भारताच्या देवदेवता माझे ईश्वर आहेत. भारतीय समाज हा माझ्या बालपणाचा पाळणा, तारुण्याची फुलबाग, माझ्या वार्धक्याची वाराणसी आहे. उच्च स्वराने उद्घोष करा की, भारताची माती माझा स्वर्ग आहे. भारताच्या कल्याणातच माझे कल्याण आहे.” आणि रात्रिंदिवस हीच प्रार्थना करा की, “हे गौरीनाथ, हे जगदंबे, मला मनुष्यत्व दे. माते माझी भीरुता, दुर्बलता दूर कर. मला मनुष्य बनव.” (स्वामी विवेकानंद)

द्वितीय सत्रातील मुख्य विषय ‘अमर भारत’ हा होता. स्वामी सर्वस्थानंद महाराज (अध्यक्ष, रामकृष्ण आश्रम, राजकोट) यांनी ‘स्वामी विवेकानंदांचे भारत प्रेम’ या विषयावर उद्घोषक व्याख्यान दिले. ‘सामान्य जनतेच्या उन्नतीसाठी स्वामी विवेकानंदांनी सांगितलेले उपाय’ यावर श्री. अरविंद इनामदार (आय.पी.एस.) यांनी परखड आणि ओजस्वी शब्दांत त्यांच्या अनेक अनुभवांतून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. तसेच स्वामी श्रीकांतानंदजी महाराज (अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, पुणे) यांनी ‘देश निर्मितीसाठी युवा शक्तीचे नियोजन’ या विषयावर प्रभावी शब्दांमधे मार्गदर्शन केले.

तिसऱ्या आणि शिबिराच्या अंतिम सत्रात प्रधान विषय ‘शिक्षण आणि सेवेचा आदर्श’ हा होता. समाज उन्नतीसाठी शिक्षण फार महत्वाचे आहे. मनुष्य निर्माण करणारे, चारित्र घडविणारे शिक्षण आपल्याला हवे आहे असे स्वामीजींचे

सांगणे होते. ज्या शिक्षणाद्वारे माणूस स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकतो असे शिक्षण व शिक्षणाबरोबर सेवावृत्ती फार महत्वाची आहे, असे त्यांनी सांगितले आहे. जो पुढे अग्रसर होत आहे त्याने इतरांची मदत करावी, त्यांची सेवा करावी यातून राष्ट्रनिर्मिती होईल. ‘आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च’ हे स्वामीजींनी दिलेले ध्येय वाक्य आहे.

डॉ. विजय भटकर यांनी आधुनिक पाश्चात्य विज्ञानाबरोबर भारतीय वेदान्ताचे उपदेश कसे महत्वाचे आहे याबद्दल सांगितले. ‘मानव सेवा म्हणजेच ईश्वर सेवा’ या विषयावर श्री. दयाशंकर तिवारी (माजी अध्यक्ष, स्थायी समिती, नागपूर महानगरपालिका) यांनी स्वामीजींचे विचार अतिशय सुललित काव्यात्मक भाषेत प्रगट केले. ‘चारित्र निर्माण आणि खरा मनुष्य बनवणारे शिक्षण’ यावर स्वामी आत्मश्रद्धानंदजी महाराज (संपादक, वेदान्त केसरी, इंग्रजी मासिक, रामकृष्ण मठ, चेन्नई) यांनी ओघवत्या भाषेत मार्गदर्शन केले. अध्यक्षीय भाषण स्वामी शशांकानंदजी महाराज (सचिव, रामकृष्ण मिशन आश्रम, रॉची, झारखंड) यांनी केले.

कार्यक्रमात विविध मान्यवर तसेच अतिथींना स्वामी विवेकानंदांच्या १५० व्या जयंतीनिमित्त सृतिचिन्ह तसेच पुस्तके इत्यादी भेटवस्तू देण्यात आल्या. स्वामी ब्रह्मस्थानंदजी महाराज (अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, नागपूर) यांनी शेवटच्या भाषणात सर्वांचे आभार प्रदर्शन केले. कार्यक्रमाची सांगता हड्डस हायस्कूल, नागपूरच्या विद्यार्थ्यांनी सादर केलेल्या ‘वन्दे मातरम्’ या राष्ट्रगीताने झाली. सायंकाळी सांस्कृतिक कार्यक्रमामध्ये हैदराबाद येथील कलाकृष्ण नृत्य अँकडमीद्वारे ‘शिवतांडव नृत्य’ सादर करण्यात आले.

स्वामीजींनी सांगितलेल्या मार्गानुसार आचरण करत गेल्यास युवकांचे सर्वांगीण कल्याण होईल; यामुळे च भारतीय संस्कृती, भारतीय विचार समाजापर्यंत पोहचून देश उन्नत होईल असा विचार शिबिराच्या माध्यमातून युवकांपर्यंत पोहचवला गेला. स्वामी विवेकानंदांच्या १५० व्या वर्षाचे औचित्य साधून रामकृष्ण मठ, नागपूर युवकांना प्रेरित करण्याचे महनीय कार्य करीत आहे. शिबिराच्या यशासाठी अनेक हितचिंतक, स्वयंसेवक, भक्त या सर्वांनी आपापल्या परीने मदत केली.

स्वामीजींच्या दृष्टीतील भारत प्रत्यक्ष जीवनात उत्तरविण्यासाठी आपण सारेच कटिबद्ध होऊया!

०००

विविध समाचार

मदतकार्य : संक्षिप्त अहवाल

फैलीन चक्रीवादळग्रस्तांना मदतकार्य

रामकृष्ण मिशन, विशाखापट्टनम् (आं.प्र.) – दि. ५ ते २० नोव्हेंबर या कालावधीत श्रीकुलम् जिल्ह्यातील टेकली ब्लॉकमधील १२ खेडेगावांतील वादळग्रस्तांना ४०२० किलो तांदूळ, ८०० किलो डाळ, १५० किलो बटाटे, १५० किलो कांदे, २५० किलो कडधान्ये, ४०० किलो खाद्य तेल, २०० किलो मीठ, १२.५ किलो हळद, ४० किलो तिखट, ८५० साड्या, ७५० लुंग्या इत्यादी विविध गृहोपयोगी वस्तूंचे वितरण करण्यात आले. त्याबरोबर या भागातील मासेमास्यांना ५१ जाळ्यांचे वितरण करण्यात आले होते.

रामकृष्ण मठ आणि रामकृष्ण मिशन, भुवनेश्वर (ओरिसा) – अ) दि. २२ ते ३१ ऑक्टोबर या कालावधीत बालासोर या जिल्ह्यात १६ गावांतील १६५ वादळग्रस्तांना ३८६० किलो पोहे, ९६५ लिटर खाद्य तेल, २८९५ किलो बटाटे, २८९५ बिस्किटचे पुडे, ९६५ ब्लॅकेटस, ९६५ मच्छरदाण्या, ९६५ टॉर्च आणि ९६५ स्वयंपाकाच्या भांड्यांचे संच (प्रत्येक संचामध्ये कढई, पळी, मग, २ ताट, २ वाट्या, २ पेले इत्यादी) विविध वस्तूंचे वितरण करण्यात आले.

ब) दि. १ ते १५ नोव्हेंबर या कालावधीत गंजम् जिल्ह्यातील रामगढ आणि सना रामचंद्रपूर पंचायत या भागातील ७०० वादळग्रस्त कुटुंबांना ७०० साड्या, ७०० लुंग्या, १४०० टॉवेल, ७०० बेडशीटस, ७०० ब्लॅकेटस, ७०० मच्छरदाण्या, ७०० स्वयंपाकाच्या भांड्यांचे संच (प्रत्येक संचामध्ये अन्न शिजवण्याचे भांडे, १ कढई, २ ताटे आणि २ पेले) ७०० पुडे कपडे धुण्याची पावडर, ७०० साबणे, ७०० बादल्या, जंतुनाशक औषधे, ७०० दंतमंजनचे डबे आणि ७०० टॉर्च इत्यादी वस्तूंचे वाटप करण्यात आले.

रामकृष्ण मठ, पुरी (ओरिसा) – दि. ३ आणि ४ नोव्हेंबर या दिवशी पुरी जिल्ह्यातील ब्रह्मगिरी ब्लॉक आणि कृष्णप्रसाद पुरी सदर या भागात असणाऱ्या तीन खेडेगावांतील २३० वादळग्रस्त कुटुंबांना २३० साड्या, २३० धोतरे, २३० टॉवेल्स, २३० बेडशीटस, २३० छत्र्या, २३० चट्या, २३०

(स्वयंपाकाच्या भांड्यांचे संच – एक बादली, पळी, हंडी, २ वाट्या, २ ताटे, २ पेले आणि तवा) इत्यादी वस्तूंचे वितरण करण्यात आले.

रामकृष्ण मिशन, पुरी (ओरिसा) – दि. १ ते ५ नोव्हेंबर या कालावधीत पुरी जिल्ह्यातील कृष्णप्रसाद ब्लॉकमधील ११ खेडेगावांत वसत असणाऱ्या ८८२ वादळग्रस्त कुटुंबांना १६०६ साड्या, १७१० धोतरे, ९३१ बेडशीट, ८६६ टॉवेल्स, ८७६ चट्या, ९३५ छत्र्या, ८८२ स्वयंपाकाच्या भांड्यांचे संच (प्रत्येक संचामध्ये एक हंडी, कढई, ताट, वाटी, पेले, चमचे) इत्यादी विविध वस्तूंचे वितरण करण्यात आले.

रामकृष्ण मिशन, सारदापीठ, बेलुर (प.बं.) – दि. २७ आणि २८ ऑक्टोबर रोजी या शाखाकेंद्राद्वारे हावडा जिल्ह्यातील डोमजूर ब्लॉकमधील ४४६ वादळग्रस्त कुटुंबांना ८०० किलो पोहे, १०० किलो साखर, बिस्किटांचे ८०० पुडे आणि २,३३,००० हॉलोजनच्या गोळ्या इत्यादी वस्तूंचे वितरण करण्यात आले.

आगग्रस्तांना मदतकार्य

रामकृष्ण मिशन, दार्जिलिंग (प.बं.) – दि. २८ ते ३० ऑक्टोबर या कालावधीत या शाखाकेंद्राद्वारे चौक बाजार या भागात लागलेल्या आगीमध्ये घर जळालेल्या दोन कुटुंबांना घर बांधण्यासाठी लोखंडी सळाखा, तसेच रंग, लाकूड इत्यादी विविध वस्तूंचे वितरण करण्यात आले. तसेच दोन स्वयंपाकाच्या भांड्यांचे संच देण्यात आले. (प्रत्येक संचामध्ये – एक प्रेशर कुकर, डेकची (Dekchi), चार ताटे, चार ग्लास, कढई, पळी, चार वाट्या आणि एक इलेक्ट्रिक कुकर) इत्यादी विविध वस्तूंचे वाटप करण्यात आले.

वादळग्रस्तांना मदतकार्य

दार्जिलिंग (प.बं.) – या शाखाकेंद्राद्वारे दार्जिलिंग जिल्ह्यातील रंगिन टी-इस्टेट या भागातील २ वादळग्रस्त कुटुंबांना ८ ब्लॅकेटस, २ स्वयंपाकाच्या भांड्यांचे संच (प्रत्येकी एक प्रेशर कुकर, एक डेकची, चार ताटे, चार ग्लास, कढई, पळी, चार वाट्या आणि इलेक्ट्रिक कुकर) तसेच घर बांधण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तूंचे वितरण करण्यात आले.

आपदग्रस्तांना मदतकार्य

रामकृष्ण मठ आणि मिशनच्या खाली नमूद केलेल्या शाखाकेंद्रांद्वारे गरीब-गरजूना विविध प्रकारची मदत करण्यात आली, त्यांचा संक्षिप्त अहवाल पुढीलप्रमाणे –

बराहनगर मिशन (प.बं.) – दि. ११ सप्टेंबर ते ७ ऑक्टोबर या कालावधीत ६७ कुटुंबांना ५१ शर्टसू, ५१ पॅन्ट, सहाटी-शर्ट, १०७ पेले, १०७ बादल्या, १०१ मग्ज, १०७ ताटे, १०७ वाट्या इत्यादी वस्तूंचे वितरण करण्यात आले.

बेलधरिया (प.बं.) – दि. १० ॲगस्ट ते ३१ ॲक्टोबर या कालावधीत २० किलो तांदूळ, ५६ किलो बिस्किटे, १००० मिनरल पाण्याच्या बाटल्या, ७५७ साड्या, ९५६ धोतरे, ३६७ फ्रॉक, ४०५ शर्टसू आणि ३१० उपरणे इत्यादी वितरण करण्यात आले.

चेरापुंजी (अरुणाचल प्रदेश) – एप्रिल आणि ॲगस्ट महिन्यात एकूण २९० साड्या आणि १०० मच्छरदाण्याचे वितरण करण्यात आले.

गदाधर आश्रम (प.बं.) – ॲक्टोबर मध्ये ११० साड्या आणि १०२ लहान मुलांच्या कपड्यांचे वितरण करण्यात आले.

खेतरी (राजस्थान) – दि. १ नोव्हेंबर रोजी २०० कुटुंबांना ४०० स्वयंपाकाच्या भांड्याचे संच (प्रत्येक संचामध्ये तीन ताटे, २ वाट्या, १ पेला आणि १ चमचा) इत्यादींचे वितरण करण्यात आले.

मालदा (प.बं.) – सप्टेंबर आणि नोव्हेंबर या दोन महिन्यात ५० धोतरे, १५० साड्या, १०० लहान मुलांसाठी कपडे, १० सायकली इत्यादींचे वितरण.

रामहरिपूर (प.बं.) – ॲक्टोबर महिन्यात ३४७ साड्यांचे वितरण आणि १६८२ लहान मुलांच्या कपड्यांचे वितरण करण्यात आले.

सरिसा (प.बं.) – ॲक्टोबर महिन्यात ११७३ साड्या आणि ३५ धोतरांचे वितरण करण्यात आले.

हिवाळी मदत

रामकृष्ण मठ आणि मिशनच्या खालील शाखाकेंद्रांद्वारे गरीब गरजूना लोकरी कपड्यांचे वितरण करण्यात आले.

बागबाजार (प.बं.) – नोव्हेंबर मध्ये १५५५ ब्लैक्टसू, ६५० लोकरीच्या शाली, १०० फ्रॉक, १०० स्वेटर इत्यादींचे वितरण करण्यात आले.

चेरापुंजी (अरुणाचल प्रदेश) – नोव्हेंबर मध्ये २९४० ब्लैक्टसूचे वितरण करण्यात आले.

खेतरी (राजस्थान) – २३४ ब्लैक्टसूचे वितरण

करण्यात आले.

मालदा (प.बं.) – ५५० ब्लैक्टसूचे वितरण करण्यात आले.

नरोत्तरमनगर – दि. २९ नोव्हेंबर रोजी १२४ ब्लैक्टसूचे वितरण करण्यात आले.

विनामूल्य नेत्र शिविरे

रामकृष्ण संघाच्या विविध शाखाकेंद्रांद्वारे विनामूल्य नेत्रशिविरे घेण्यात आली. त्यांचा अहवाल पुढीलप्रमाणे आहे –

शाखाकेंद्र	शिविराचा काळ	एकूण रुग्ण	चष्ट्यांचे वितरण	शस्त्रक्रिया
चेन्नई मठ (ता.ना.)	२७ ॲक्टोबर	११९	५३	१५
चेरापुंजी (मेघालय)	सप्टें., ॲक्टो.	६२७	१३९	४
कामारपुकुर (प.बं.)	२३, २४ नोव्हें.	२३०	–	१७१
खेतरी (राजस्थान)	सप्टें., ॲक्टो.	२३०	–	७७
लखनौ (उ.प्र.)	नोव्हेंबर	११३५	–	३२०
मदुराई (ता.ना.)	१७ नोव्हेंबर	१०४	१	१३
मेदिनीपूर (प.बं.)	१४ नोव्हेंबर	९२	–	१४
नागपूर (महाराष्ट्र)	२० ॲक्टोबर	११०	१२१	१३
नॉवरा (प.बं.)	१७ नोव्हेंबर	३०१	–	६२
पोरबंदर (गुजरात)	८ नोव्हेंबर	१३८	–	२७
राजकोट (गुजरात)	नोव्हेंबर	५०	–	४२
सारगांडी (प.बं.)	नोव्हेंबर	३४७	१४	२८
सिलचर (आसाम)	सप्टें. ते नोव्हें.	६३६	४७	१७२
बंगलोर (अलसूर) (कर्नाटक)	नोव्हेंबर	२२	–	१३०

बाल नेत्र शिविरांचा तपशील पुढीलप्रमाणे –

शाखाकेंद्र	शिविराचा कालावधी	तपासणी व क्लॅट्मिन्सचे वितरण	चष्ट्यांचे वितरण
डेहराडून (उ.खं.)	नोव्हेंबर	१७८६	६२
लखनौ (उ.प्र.)	नोव्हेंबर	२७७१	५९

बागदा मठ (प.बं.) – दि. ८ सप्टेंबर रोजी या शाखाकेंद्रांद्वारे सुरु करण्यात आलेल्या संगणक प्रशिक्षण केंद्राचे उद्घाटन पू. स्वामी प्रभानंदजी महाराज (उपमहाध्यक्ष, रामकृष्ण मठ आणि मिशन बेलुर मठ) यांच्या हस्ते करण्यात आले.

रामकृष्ण मठ आणि मिशन, ब्रॅदावन (उ.प्र.) – दि. १५ नोव्हेंबर रोजी या शाखाकेंद्रांद्वारे बांधण्यात आलेल्या नवीन सभागृहाचे उद्घाटन पू. स्वामी गौतमानंदजी महाराज (अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, मैलापूर, चेन्नई) यांच्या हस्ते करण्यात आले.

अद्वैत आश्रम, मायावती (उ.खं.) – दि. १८ नोव्हेंबर रोजी या शाखाकेंद्राद्वारे हॉस्पिटलच्या नवीन बांधण्यात आलेल्या इमारतीचे उद्घाटन करण्यात आले.

खेतरी (राजस्थान) – सदिच्छा भेट – दि. २५ नोव्हेंबर रोजी मा. श्री. नरेंद्र मोदी (मुख्यमंत्री, गुजरात) यांनी रामकृष्ण आश्रम, खेतरीस भेट दिली.

विवेकानंद विद्यापीठ, चेन्नई – विवेकानंद कॉलेज द्वारा रक्तदान शिबिरामध्ये १००० पेक्षा जास्त रक्तदात्यांनी रक्तदान केले. 'इंडियन रेड क्रॉस सोसायटी'ने विवेकानंद विद्यापीठास या उत्तम कामगिरीसाठी पुरस्कार दिला. दि. १ ऑक्टोबर रोजी राजभवन, चेन्नई येथे मा. डॉ. के. रोशाई (राज्यपाल, तामिळनाडू) यांच्या हस्ते पदक, प्रमाणपत्र देऊन सन्मानित करण्यात आले.

रामकृष्ण मिशन, चेंगलपट्टू (ता.ना.) – दि. २२ ते २४ नोव्हेंबर २०१३ या कालावधीत शिवांगा जिल्ह्यातील कराईकुडी येथे तामिळनाडू राज्यांतर्गत २७व्या खुल्या क्रीडा प्राविण्य स्पर्धेमध्ये रामकृष्ण मिशन, चेंगलपट्टूच्या उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांनी १५०० मीटर धावण्याच्या शर्यतीत प्रथम क्रमांक मिळवून सुयश प्राप्त केले. तसेच दुसऱ्या एका विद्यार्थ्याची जानेवारी २०१४ मध्ये होणाऱ्या School Games Federation of India (SGFI) स्पर्धेमध्ये निवड झाली. ही स्पर्धा भिलाई, छत्तीसगढ येथे होणार आहे. तिथे हा विद्यार्थी राष्ट्रीय बॉल बॅडमिंटन स्पर्धेमध्ये तामिळनाडू राज्यातर्फे खेळणार आहे.

स्वामी विवेकानंदांचा १५० वा जयंती महोत्सव संक्षिप्त अहवाल

भारतात

स्वामी विवेकानंदांच्या १५०व्या जयंती निमित्त रामकृष्ण मठ आणि रामकृष्ण मिशनच्या खाली नमूद केलेल्या शाखाकेंद्राद्वारे आयोजित करण्यात आलेल्या कार्यक्रमांचा संक्षिप्त अहवाल पुढीलप्रमाणे –

अलाहाबाद (उ.प्र.) – दि. २० ऑक्टोबर रोजी जिल्हा पातळीवर युवक शिबिराचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये २५० युवकांनी सहभाग घेतला.

बंगलोर (कर्नाटक) – दि. २२ आणि २३ ऑगस्ट रोजी युवकांसाठी आध्यात्मिक शिबिराचे आयोजन करण्यात आले. त्यामध्ये एकूण १२०० विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. तसेच दि. ३१ ऑगस्ट रोजी शिक्षक संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये १७५ महाविद्यालयीन शिक्षकांनी सहभाग घेतला.

दिल्ली – दि. ८ नोव्हेंबर रोजी स्वामी विवेकानंदांच्या जीवनीवर कठपुतळ्यांचा खेळ दाखविण्यात आला. त्यामध्ये ७०० जण उपस्थित होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने अनेक लहान मुलांचा समावेश होता.

नोव्हेंबर महिन्यात 'Awakening India' या पुस्तकाचे आणि DVD चे (त्यामध्ये स्वामीर्जींच्या जीवनचरित्रातील ३० अॅनिमेटेड भाग आहेत) वितरण CBSE च्या सर्व शाळांना करण्यात आले. या शाळा एकूण १३,००० असून त्या भारतात व इतर १७५ देशांमध्ये आहेत.

रामकृष्ण मिशन इंस्टिट्यूट ऑफ कल्चर, गोल पार्क, कोलकाता – दि. १० नोव्हेंबर रोजी युवक संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले त्यामध्ये २००० युवकांनी सहभाग घेतला. दि. १४ आणि १५ नोव्हेंबर रोजी राष्ट्रीय पातळीवर परिचर्चेचे आयोजन करण्यात आले. Concept of Spirituality past, present and future (अध्यात्माची संकल्पना – भूत, वर्तमान व भविष्यकाळात) या विषयावर आयोजित केलेल्या या परिचर्चेतील उद्घाटनाच्या कार्यक्रमास ५५० लोकांची उपस्थिती होती. तसेच नोव्हेंबर मध्ये एकूण पाच 'विवेकानंद रथां'चे आयोजन करण्यात आले. या प्रत्येक रथामध्ये स्वामी विवेकानंदांची सुबक मूर्ती ठेवण्यात आली होती आणि हे रथ उत्तम प्रकारे सजविण्यात आले होते. या रथांना 'विवेक चेतना' हे नाव देण्यात आले होते. पश्चिम बंगल मधील सर्व जिल्हांमध्ये हे रथ फिरवण्यात आले. त्यावेळी त्या त्या भागांमध्ये प्रभातफेच्या, जाहीर व्याख्याने, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादी विविध कार्यक्रमांचे फार मोठ्या प्रमाणावर आयोजन करण्यात आले.

कडापा (आं.प्र.) – दि. २४ नोव्हेंबर रोजी जाहीर व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये ५५० जण उपस्थित होते.

खेतरी (राजस्थान) – दि. २३ ते २५ सप्टेंबर रोजी विशेष व्याख्यानांचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये २०० जण उपस्थित होते.

कोची (केरळ) – दि. २३ आणि २४ नोव्हेंबर रोजी कोची जिल्ह्यातील इलमाकारा आणि एर्नाकुलम जिल्ह्यातील चेंगमनाडू या ठिकाणी युवक संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये २२१ युवकांनी सहभाग घेतला.

लखनौ (उ.प्र.) – नोव्हेंबरमध्ये जिल्हा पातळीवर युवक शिबिराचे आयोजन करण्यात आले. उत्तर प्रदेश मधील आग्रा, अयोध्या, बस्ती, गाझियाबाद, रायबरेली आणि सीतापूर या सहा जिल्ह्यांतील एकूण २५०० युवक उपस्थित होते.

मंगलोर (कर्नाटक) – दि. १५ आणि १६ नोव्हेंबर रोजी मूल्यशिक्षणाच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये जवळपास ११०० विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. दि. १७ नोव्हेंबर रोजी ‘मानवी मूल्ये’ या विषयावर एका कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले. त्यामध्ये लॉयन्स क्लबमधील १८० सभासदांनी भाग घेतला. दि. २२ नोव्हेंबर रोजी एका सत्संगाचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये १८० जणांनी सहभाग घेतला.

मुंबई (महाराष्ट्र) – दि. ८ आणि ९ नोव्हेंबर रोजी सर्वधर्मपरिषदेचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये १० विविध धर्मतांच्या प्रतिनिधींची भाषणे झाली. पू. स्वामी स्मरणानंदजी महाराज (उपमहाध्यक्ष, रामकृष्ण मठ आणि रामकृष्ण मिशन, बेलुर) या कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी होते. त्यावेळी ७० साधू आणि १२०० भक्त उपस्थित होते.

दि. १० नोव्हेंबर रोजी महाराष्ट्र राज्यस्तरीय भक्त-संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये एकूण १२०० भक्तांनी सहभाग घेतला.

नरोत्तम नगर (असुणाचल प्रदेश) – दि. ११ नोव्हेंबर रोजी पू. स्वामी प्रभानंदजी महाराज (उपमहाध्यक्ष, रामकृष्ण मठ आणि रामकृष्ण मिशन, बेलुर मठ) यांच्या एका विशेष व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले. त्यामध्ये जवळपास ७०० जणांची उपस्थिती होती.

दि. १७ नोव्हेंबर रोजी शास्त्रीय संगीताच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले, त्याचा ६५० जणांनी श्रवणाचा आनंद घेतला.

पालाई (केरळ) – दि. १७ आणि २५ ऑक्टोबर रोजी एका शाळेत आणि दोन महाविद्यालयांत युवक शिविराचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये एकूण ५०५ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला.

रामहरिपूर (प.कं.) – दि. २४ नोव्हेंबर रोजी एका विशेष व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये जवळपास ९०० जण उपस्थित होते.

राँची, मोराबादी (झारखंड) – दि. १६ नोव्हेंबर रोजी पश्चिम सिंगभूम जिल्ह्यातील चक्रधरपूर येथे जिल्हा पातळीवर युवक शिविराचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये ३५० युवक उपस्थित होते. तसेच दि. २० आणि २१ नोव्हेंबर रोजी जिल्हा पातळीवर युवक शिविराचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये ७४६ युवकांनी सहभाग घेतला.

स्वामी विवेकानन्दांचे वडिलोपार्जित घर, कोलकाता – दि. २७ ऑक्टोबर ते १८ नोव्हेंबर या कालावधीत या

शाखाकेंद्राच्या मार्गदर्शनाखाली कोलकात्यामध्ये चार जाहीर व्याख्यानांचे आयोजन करण्यात आले आणि रामपूरहाट येथे एक जाहीर सभा घेण्यात आली. त्या सर्वांमध्ये एकूण १०,००० जण उपस्थित होते. दि. २० नोव्हेंबर रोजी या शाखाकेंद्रामध्ये जाहीर व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले त्यामध्ये जवळपास ७०० भक्त उपस्थित होते.

अंड्हैत आश्रम, वाराणसी (उ.प्र.) – दि. २८ आणि २९ ऑक्टोबर रोजी ‘स्वामी विवेकानन्दांचे भारताला योगदान’ या विषयावर एका परिचर्चेचे आयोजन करण्यात आले. त्यामध्ये ३५० जणांची उपस्थिती होती. दि. ३० ऑक्टोबर रोजी वाराणसी येथील एका महाविद्यालयात युवक शिविराचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये १७०० युवकांनी सहभाग घेतला.

रामकृष्ण मिशन, विशाखापट्टनम् (आं.प्र.) – दि. २७ ऑक्टोबर रोजी शास्त्रीय संगीताच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले, त्यामध्ये ३०० जणांची उपस्थिती होती.

वृंदावन (उ.प्र.) – दि. १६ ते १८ नोव्हेंबर या कालावधीत ‘हिंदूधर्मांतर्गत सर्व संप्रदाय परिषदेचे’ आयोजन करण्यात आले होते. त्यामध्ये ४०० श्रोते उपस्थित होते. सहा सत्रांत आयोजित केलेल्या या कार्यक्रमांत हिंदू धर्मांतील विविध संप्रदायातील विद्वानांची व्याख्याने आयोजित करण्यात आली होती.

विदेशात

शिकागो (यु.एस.ए.) – दि. ८ नोव्हेंबर रोजी विदेशात असणाऱ्या शाखाकेंद्रांच्या प्रमुखांची सभा ‘गॅंजेसरिट्रीट’, शिकागो येथे घेण्यात आली. त्यामध्ये विविध शाखाकेंद्रांच्या एकूण १८ अध्यक्षांनी सहभाग घेतला. त्याचबरोबर यावेळी साधू संमेलनाचेही आयोजन करण्यात आले होते. त्यामध्ये विविध देशांतील ३४ साधू आणि ११ साध्वी उपस्थित होत्या. पू. स्वामी सुहितानंदजी महाराज (महासचिव, रामकृष्ण मठ आणि मिशन, बेलुर मठ) यांनी दोन्ही संमेलनांचे अध्यक्षपद भूषिले. तसेच यावेळी शिकागो शहराच्या नजीक व्याख्याने आणि विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले.

१८९३ मध्ये शिकागो येथे सुप्रसिद्ध सर्वधर्मपरिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या घटनेला १२० वर्षे पूर्ण झाली. या निमित्ताने दि. ९ आणि १० नोव्हेंबर रोजी ‘हिल्टन शिकागो हॉटेल’ (या हॉटेलमध्ये सर्वधर्मपरिषदेच्या वेळी स्वामीजी राहिले होते.) येथे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ‘वेदान्त अनुयायी संमेलनाचे’ आयोजन करण्यात आले. यामध्ये ५० साधू आणि जगातील विविध प्रांतातील ९०० भक्तांनी सहभाग घेतला. पू. स्वामी सुहितानंदजी आणि इतर मान्यवरांनी या कार्यक्रमात भाषणे दिली.

○ ○ ○